॥ पंचमस्कंधप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॐनमःश्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामाय अ
थातःपंचमस्कंधव्याख्याऽनेकविशेषवान् प्रियव्रतान्वयोयत्रसप्रपंचःप्रपंच्यते षड्विंशत्याधुनाध्यायैःपंचमेस्थानमी
र्यते १ लोकद्वीपादिमर्यादापालनाख्यमनेकधा पृथिव्युपर्यधोलोकैर्मर्यादात्रिविधामता २ पुनश्चैकैकशस्तेषुमर्यादा
बहुधामता भुवद्वीपादिमर्यादाःपाल्यंतेराजभिःपृथक् ३ भूमेरुपरिदेवाद्यैस्ततश्चाधोऽसुरादिभिः तत्राध्यायैस्तुविंश
त्याप्रियव्रतपुरःसरैः ४ भुवोद्वीपादिमर्यादाःपालितादृतिवर्ण्यते त्रिभिःसूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिषितिकीर्त्यते ५ अतला
दिषुदैत्याद्यैःपालनंचततस्त्रिभिः तत्रतुप्रथमे ऽध्यायेज्ञानिनोराज्यनिर्वृतिः ६ पुनश्चज्ञाननिष्ठेति

श्रीगणेशायनमः राजोवाच प्रियव्रतोभागवतआत्मारामःकथं मुने गृहेऽरमतयन्मूलःकर्मबंधःपराभवः १ ननूनंमुक्तसंगा नांतादृशानांद्विजर्षभः गृहेष्वभिनिवेशोऽयंपुंसांभवितुमर्हति २॥

प्रियव्रतकथाद्भुता वंशंप्रियव्रतस्यापिनिबोध नृपसत्तम ७ योनारदादात्मविद्यामधिगम्यपु
नर्महीम् भुक्त्वाविभज्यपुत्रेभ्यऐश्वरंसमगात्पदमिति पूर्वस्कंधान्तेउक्तंप्रियव्रतस्यप्रथमंआत्मविद्या ततोगृहाश्रमःत
तःसर्वसंग त्यागेनमोक्षइत्युक्तम् तत्रविस्मितःपृच्छति प्रियव्रतोभागवतःअतएवात्मारामःगृहेकथमरमत ननुरमतं
कोदोषइतिचेदतआह कर्मणाबंधःपराभवश्चस्वस्वरूपतिरस्कारोयन्मूलोभवतियद्गृहंमूलंकारणंयस्य १ गृहेषुरति राम:
श्चतत्राभिनिवेशात्स्यात् सचभागवतानांआत्मारामाणांनसंभवतीत्याह ननमिति २॥ २॥ ६॥ ६॥ ६

गृहासक्तिर्हि कुटुंबादिस्पृहया भवति साच तेषां नास्तीत्याह महतामिति उत्तमश्लोकपादयोः छाया कामादिसंतापहा-
रिणी तया निर्वृत्तं चित्तं येषां तेषां स्पृहायुक्ता मतिर्नास्ति ३ दाराद्यासक्तस्य न मोक्षः श्रीकृष्णेऽस्खलिता मतिश्चाभूदि-
तियत् अयं च महान्संशय इत्याह संशय इति ४ अंगीकृत्य परिहरति वाढम् अभिनिवेशादिकं नास्तीति सत्यमेव
तथाऽपि विघ्नवशेन तेषां प्रवृत्तिः पूर्वाभ्यासबलेन पुनर्निवृत्तिश्च संगच्छत इत्याह भगवतः श्रीमच्चरणारविंदमक-

महतां खलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः छायानिर्वृत्तचित्तानां न कुटुंबे स्पृहा मतिः
३ संशयोऽयं महान्ब्रह्मन्दारागारसुतादिषु सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत्कृष्णे च म-
तिरच्युता ४ श्रीशुक उवाच वाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविं-
दमकरंदरस आवेशितचेतसो भागवतपरमहंसदयितकथां किंचिदंतरायविह-
ताः स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण हिन्वंति ५ यर्हि वाव ह राजन्स राजपुत्रः प्रियव्र-
तः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयाम् ॥ रंद रूपो योरसस्तस्मिन्नावेशितचेतो येस्तेऽपि
केनचिदंतरायेण विघ्नेन विहता अपि स्वां शिवतमां पदवीं मार्गं न हिन्वंति न त्यजंति के भागवता एव परमहंसास्ते-
षां दयितस्य प्रियस्य हरेः कथां न त्यजंति ५ प्रियव्रतस्य ब्रह्माज्ञैवांतरायरूपा बभूवेति स प्रसंगमाह यर्हीत्यादिना-
विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्वेत्यंतेन यर्हि वाव ह यदा हि वा वेति प्रसिद्धार्थे ह इति च सपि त्रा मनुना अवनितलपरिपा-

लनायोपमंत्रितोनियुक्तोनैवाभ्यनंदत्तंनैच्छत् अथहतंदेवभगवानादिदेवोब्रह्मास्वभवनाद्वततारेत्यन्वयः उपा
मंत्रेणेहेतुः आम्नाताःराज्ञांशास्त्रेणोक्तायेप्रवराः श्रेष्ठागुणास्तेषांगणस्यैकांतभाजनतयानियताश्रयत्वेन अनि
च्छायांहेतुःपरमार्थसतत्वमात्मयाथात्म्यमवगतंतद्यनसतथा अतःब्रह्मसत्रेणात्मध्यानेनकार्येणदीक्षिष्यमाणः।
नियमंग्रहीष्यन् प्रागपिवासुदेवएवनिरंतरसमाधियोगेनचित्तैकाग्र्येणसमावेशितःसमर्पितःसकलकारकाण

जसाऽवगतपरमार्थसतत्वोब्रह्मसत्रेणदीक्षिष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाऽम्ना
तप्रवरगुणगणैकांतभाजनतयास्वपित्रोपामंत्रितोभगवतिवासुदेवएवाव्यवधा
नसमाधियोगेनसमावेशितसकलकारकक्रियाकलापोनैवाभ्यनंदद्यद्यपितद
प्रत्याम्नातव्यंतदधिकरण आत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपिपराभवमन्वीक्षमाणः ६॥
अथहभगवानादिदेवएतस्यगुणविसर्गस्यपरिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकल
जगदभिप्राय आत्मयोनिरखिलनिजगणपरिवेष्टितःस्वभवनादवततार ७॥

मिंद्रियाणांयाःक्रियास्तासांकलापोयेनसः यद्यपितत्पित्रोक्तंनप्रत्याख्येयंतथाऽपितदधिकरणेराज्याधिकारे
असतोऽपिमिथ्याभूतादपिरन्यप्रपंचादात्मनःपराभवमालोचयन्नाभ्यनंदत् ६ गुणविसर्गस्यगुणसृष्टेःपरिबृंह
णंसमृद्धिस्तदनुचिंतयाव्यवसितःसकलजगतामभिप्रायोयेनसः यथाराज्ञाचारैर्मंडलेश्वराणामभिप्रायोनिश्ची

सचब्रह्मातत्रतत्रउडुपतिश्चंद्रइवप्रकाशमानोगंधमादनस्यद्रोणींदरीमवभासयन्नुपससर्पेत्यन्वयः अमरपरिवृ
ढैर्देवेंद्रादिभिः ८ हंसयानेनोपलक्षणेनएनंपितरमुपलभमानः मत्पिताऽयमितिलक्षयन्पितापुत्राभ्यांमनुप्रिय
व्रताभ्यांसहनारदः कृतांजलिः सन्सहसैवाभ्युत्थायार्हणेनपूजयासहोपतस्थेतुष्टावप्रियव्रतंनरदासंदरद्रोण्यांना

सतत्रतत्रगगनतलउडुपतिरिवविमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्य
मानः पथिपथिचवरूथशः सिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानोगंध
मादनद्रोणीमवभासयन्नुपसर्प ८ तत्रहवाएनंदेवर्षिर्हंसयानेनपितरंभगवंतंहि
रण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणेनसहपितापुत्राभ्यामवहितांजलिरुप
तस्थे ९ भगवानपिभारततदुपनीतार्हणः सूक्तवाकेनातितरामुदितगुणगणाऽ
वतारसुजयः प्रियव्रतमादिपुरुषस्तंसदयहासावलोकइतिहोवाच १० श्रीभ
गवानुवाच निबोधतातेदमृतंब्रवीमिमाऽसूयितुंदेवमर्हस्यप्रमेयम् ॥* ॐ रुद्रः उपदि

शतिमनुश्चतंनेतुमागतोऽस्तीतिज्ञातव्यम् ९ हेभारतभगवानादिपुरुषोब्रह्माऽपितंप्रियव्रतमितिहोवाचेत्य
न्वयः तेननारदोपनीतमर्हणंयस्यसः सूक्तवाकेनयथोचितवाक्येनअतिशयेनउदितावर्णितागुणगणाःअव
ताराःसुजयाःसर्वोत्कर्षाश्चयस्य १० प्रवृत्तिनिष्ठमद्वाक्यंप्रतिकूलंमत्वामय्यसूयांकरिष्यतीतिशंकमानोनाह

तीतितथावदन् प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह निबोधेतिनवभिः ऋतंसत्यम् अप्रमेयंदेवमसूयितुंदोषारोपेणद्रष्टुंना
र्हसितेतवततःतातःएषःत्वद्गुरुश्चमहर्षिः दिष्टमादिष्टमाज्ञांविवशाअस्वतन्त्राःसंतोवहामः ११ विवशत्वमेवाहच
तुर्भिः नेति तस्यकृतंतेननिर्मितं तनुभृज्जीवः तपआदिभिर्विहंतुमन्यथाकर्त्तुंनविभूयात्सभुनर्भवेत् मनीषया
सामादिबुद्धिबलेन परतःबलवदाश्रयात् १२ तत्रदेहयोगेतावत्सारतंत्र्यंप्रसिद्धमित्याह भवायेति भवोजन्मभवा

वयंभवस्तेततएषमहर्षिर्वहामसर्वेविवशायस्यदिष्टम् ११ नतस्यकश्चित्तपसा
विद्ययावानयोगवीर्येणमनीषयावा नैवार्थधर्मैःपरतःस्वतोवाकृतंविहंतुंतनु
भृद्विभूयात् १२ भवायनाशायचकर्मकर्त्तुंशोकायमोहायसदाभयाय सुखाय
दुःखायचदेहयोगमव्यक्तदिष्टंजनतांऽगधत्ते १३ यद्वाचितंत्यांगुणकर्मदाम
भिःसुदुस्तरैर्वत्सवयंसुयोजिताः सर्वेवहामोवलिमीश्वरायप्रोतानसीवद्विपदेच
तुष्पदः १४॥

चर्थमव्यक्तेनेश्वरेणदिष्टंदत्तंदेहयोगंजनताजीवसमूहःसदाधत्तेनत्वन्यथाकर्त्तुंशक्नोति॥
अंगहेप्रियव्रत १३ कर्मकरणेऽपिपारतंत्र्यमाह यद्वाचीति यस्यवाचिवेदलक्षणायांतंत्यांदामन्याम् गुणाःसत्वाद
यःतत्पूर्वकाणिचयानिकर्माणितन्निबंधनैर्दामभिर्ब्राह्मणादिशब्दैःसुदुस्तरैःसुदृढैःहेवत्सवयंसर्वेसुयोजिताः
निबद्धाःसंतस्तस्मैईश्वरायबलिंवहामः तदिच्छयाकर्मकुर्मःनसिनासिकायांप्रोताबद्धाःसंतश्चतुष्पदोबलीवर्दाय ३

भोगेषुपारतंत्र्यमाह ईशाईश्वरेणअभिसृष्टंदत्तमेव अंगहेप्रियव्रत अवरुंध्महे स्वीकुर्मः यथास्वामिनादत्तमेवक
णिशादिबलीवर्दाभक्षयंतिनस्वेच्छयातद्वत् नचैवंवैषम्यमीश्वरस्ययतोगुणकर्मसंगान्नाथोयद्यद्देवतिर्यगादि
लक्षणंदेहमयुंक्तयोजितवान् तत्तदास्थायस्वीकृत्य यथाऽन्धाः चक्षुष्मताछायामातपंवानीयमानाः संतः १५ नन्वे
तत्सर्वमविदुषएवनत्वात्मविद इत्याशंक्याह मुक्तोऽपीति यावत्प्रारब्धंकर्मतावत् यथास्वप्नेअनुभूतंप्रतियातनि

ईशाऽभिसृष्टंह्यवरुंध्महेऽगदुःखंसुखंवागुणकर्मसंगात् आस्थायतत्तद्यदयुंक्त
नाथश्चक्षुष्मताऽधाइवनीयमानाः १५ मुक्तोपितावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्ना
न्नभिमानशून्यः यथानुभूतंप्रतियातनिद्रः किंत्वन्यदेहायगुणान्नवृंक्ते १६ भयं
प्रमत्तस्यवनेष्वपिस्याद्यतः सआस्तेसहषट्सपत्नः जितेंद्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य
गृहाश्रमः किंनुकरोत्यवद्यम् १७॥ द्रः गतनिद्रः अभिमानशून्यएवानुस्मरति तर्हिभोगवा

सनयापुनर्जन्मभवेत्तत्राह किंतुदेहांतरारंभकान्गुणान्कर्माणिवासनाश्चनवृंक्तेनसंभजते १६ ननुगृहेवर्त्तमा
नस्यभोगान्भुंजानस्यकुतोऽभिमानाभावोमोक्षोवा अतस्तत्त्यागेनवनवासएवयुक्तस्तत्राह भयंसंसारः स्यादेवप्र
मत्तस्यअजितेंद्रियस्यवनेष्वितिसंगभियावनाद्वनांतरंगच्छतोपीत्यर्थः सहैवषट्सपत्नाः शत्रवोमनोबुद्धींद्रियाणि
चयस्यसतथाभूतएववनेष्वपि यतआस्तेबुधत्वेनजितेंद्रियत्वादात्मरतेः आत्मारामस्यअवद्यंरागादिदोषंकिंकरोति

१

भा०पं० ननुगृहेवसतःपुरुषस्यरागादयःसंभवंतिनतुवनइत्याशंक्याहयइतियःषड्वैरिणःषडिंद्रियाणिविजिगीषमा॰

टी० णःसपूर्वंगृहेषुस्थित्वातेषामसंतंनिरोधमकुर्वन्जेतुंयतेतक्षीणेष्वरिषुकामंगृहेऽन्यत्रवाविचरेत्यतोलोकेऊ

४ र्जितारीन्दुर्गाश्रितएवात्येतिजयतिपश्चाद्दुर्गेवाऽन्यत्रवावर्त्ततेयुध्येतेतिपाठेप्रहरेदित्यर्थः १८ इदंचगृहदुर्गा

श्रयणंप्राकृतानांत्वंतुअब्जनाभस्यांघ्रिसरोजकोशएवदुर्गंतदाश्रितअतएवनिर्जितषट्सपत्नश्चतथाऽपिपुरुषे॰

यःषट्सपत्नान्विजिगीषमाणोगृहेषुनिर्विश्ययतेतपूर्वम् अत्येतिदुर्गाश्रित॰

ऊर्जितारीन्क्षीणेषुकामंविचरेद्विपश्चित् १८ त्वंत्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गा

श्रितोनिर्जितषट्सपत्नः भुंक्ष्वेहभोगान्पुरुषातिदिष्टान्विमुक्तसंगःप्रकृतिंभ

जस्व १९ श्रीशुकउवाच इतिसमभिहितोमहाभागवतोभगवतस्त्रिभुवनगुरो॰

रनुशासनमात्मनोलघुतयाऽवनतशिरोधरोबाढमितिसबहुमानमुवाह २० भ

गवानपिमनुनायथावदुपकल्पितापचितिः॥ ॐ णेश्वरेणातिदिष्टान्दत्तान्भोगांस्तावत्

भुंक्ष्वपश्चाद्विमुक्तसंगःसन्प्रकृतिंस्वरूपंभजस्वआत्मनिष्ठोभवेत्यर्थः १९ आत्मनस्तस्तोलघुतयाअल्पत॰

यानच्छासनमंगीचकारयद्वा आत्मनोयदनुशासनंतत् अलघुतयागौरवेणबाढंतथाकरिष्यामीतिअवनत॰ रामः

कंधरःसन्जग्राह २० मनुनासंतुष्टेनउपकल्पितापूजायस्यप्रियव्रतस्ययोगभ्रंशात्नारदस्यचशिष्यनाशात्॥ ५

भ्रंशात्नारदस्यचशिष्यनाशात्कुटिलमीक्षणंसंभवतितत्तुनास्तीत्याह अविषमंयथातथातयोरभिसमीक्ष।
माणयोः सतोःआत्मनःसम्यगवस्थानं अवाङ्‌मनसंवाङ्मनसयोःअविषयंक्षयंनिवासंजगामसपाठांतरेअवा
कृवाचामगोचरंकथंचिन्मसःक्षयंविषयं अतःअव्यवहृतंव्यवहारशून्यंब्रह्मनिवृत्तंप्रवर्त्तयन्व्यवहाराद्विषमःसन्
व्यवहारातीतंस्वरूपंचिंतयन्नंतर्हितइत्यर्थः २१ पुत्रंराज्येभिषिच्यवनंयास्यामीत्येवंयोमनोरथःसःपरेणब्रह्मणैवप्रति।

प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसंक्षयम।
व्यवहृतंप्रवर्त्तयन्नगमत् २१ मनुरपिपरेणैवंप्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षिवरानु
मतेनाऽऽत्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तये आस्थाप्यस्वयमतिविषमविषय
विषजलाशयाशायाउपरराम२२इतिहवावसजगतीपतिरीश्वरेच्छयाऽधिनिवेशि।
तकर्माधिकारोऽखिलजगद्बंधध्वंसनपरानुभावस्यभगवतआदिपुरुषस्यां।
घ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेन॥ ॐ संधितःसंपादितोयस्यसः नारदस्यानुमतेनराज्येस्था
प्यस्थापयित्वा अतिविषमोदुस्तरोयोविषयविषजलाशयोगृहंतस्यआशादिक्प्रवृत्तिवासनाभोगेच्छावातस्या
उपरतोऽभूत् २२ यत्स्वगृहेकथमरमतेतितत्रोक्तमुत्तरमुपसंहरति इतिहवावइत्थमेवहि अधिनिवेशितःआ
पितःकर्माधिकारोयस्यअखिलस्यजगतोबंधध्वंसनःपरोऽनुभावोयस्यतस्ययदंघ्रियुगलंतस्यानवरतं॥ ॐ ॥

भा०पं० ध्यानंतदनुभावेनपरिरंधितकषायोदग्धरागादिमलआशयोयस्यअतःअवदातःशुद्धोऽपिमहतांब्रह्मादीनामा
टी० ज्ञापालनेनमानवर्द्धनः २३ उइतिविस्मयेहेतिप्रसिद्धौवावेतिनिश्चयेआत्मनःसमानैःशीलादिभिरुदारान्महतो
५ दशपुत्रानजनयामास २४ तानाह आग्नीध्रः इध्मजिह्वो यज्ञबाहुः महावीरः हिरण्यरेताः घृतपृष्ठःसवनःमेधाति-

परिरंधितकषायाशयोऽवदातोऽपिमानवर्द्धनोमहतांमहीतलमनुशशास २३ ॥
अथचदुहितरंप्रजापतेर्विश्वकर्मणउपयेमेबर्हिष्मतीनामतस्यामुहवावआ-
त्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान्दशभावयांबभूवकन्यांचयवी-
यसीमूर्जस्वतींनाम २४ आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृ-
ष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवयइतिसर्वएवाग्निनामानः २५ एतेषांकवि-
र्महावीरःसवनइतित्रयआसन्नूर्ध्वरेतसस्तआत्मविद्यायामर्भभावादार-
भ्यकृतपरिचयाःपारमहंस्यमेवाश्रममभजन् २६ तस्मिन्नुहवाउपशमशीलाः
परमर्षयःसकलजीवनिकायावासस्यभगवतोवासुदेवस्य ॥ ६ ॥ थिःवीतिहोत्रः

कविश्चेति अग्नीनांनामानियेषांते २५ अर्भभावात्बाल्यादारभ्य २६ तस्मिन्पारमहंस्याश्रमेश्रीमच्चरणार- भा०स्कं०
विंदयोरविरतस्मरणेनाविगलितअखंडितोयःपरमोभक्तियोगस्तस्यानुभावेनविशोधितांतः॥ ६ ॥ ६ ॥ ५

करणेप्रतीतोयोभगवान् तस्मिन्नात्मनःत्वंपदार्थस्यतादात्म्यंअविशेषेणविशेषोदेहाद्युपाधिःतदपोहेनप्राप्तुः
२८ उपशमाश्रयेषुसत्सुदशकोटिभिरेकमर्बुदं एतादृशानिवर्षाणामेकादशार्बुदानिजगतीबुभुजइत्यन्वयः।
राज्ञोधर्मपालनंविषयभोगप्रभावैर्भोग्यंतत्रानायासेनैवधर्मपालनमाह अव्याहताअखिलाःपुरुषका

भीतानांशरणभूतस्यश्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्ति॰
योगानुभावेनपरिभावितांतर्हृदयाधिगतेभगवतिसर्वेषांभूतानां आत्मभूतेप्रत्य
गात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेणसमीयुः २७ अन्यस्यामपिजायायांत्रयः
पुत्राआसन्नुत्तमस्तामसोरैवतइतिमन्वंतराधिपतयः २८ एवमुपशमायने
षुस्वतनयेष्वथजगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवत्सराणामव्याहताखि
लपुरुषकारसारसंभृतदोर्दंडयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्र
तिपक्षोबर्हिष्मत्याश्चाऽनुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहा
सावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादिभिः॥२९ राःपौरुषाणियस्मात्तेनसारेणबलेनसंभृतौपूर्णौदोर्दंडौतयो
र्युगलंतेनापीडितआकृष्टोमौर्वीगुणस्तस्यस्तनितंटंकारःतेनैवयुद्धंविनाविरमतानिरस्ताधर्मप्रतिपक्षायेन।
नभोगातिशयमाह वर्हिष्मत्याःस्वभार्यायाअनुदिनमेधमानैःप्रमोदादिभिःपराभूयमानविवेकइवअतएववि

१
भा०पं० तत्रप्रमोदःपतिंदृष्ट्वाहर्षः ततःप्रसरणमभ्युत्थानादिलीलाततोयौषिण्यंयोषित्स्वभावकृतशृंगारानुभावप्रकाशनं
टी० ततोव्रीडयाप्रमुषिताःसंकोचिताहासावलोकाःततोरुचिरक्ष्वेल्यादयःपरिहासवाक्यादीनितैः २९ प्रभावातिशयमाह या
६ वदूसुधातलंलोकालोकपर्यंतमवभासयतिमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यःतस्मिन्नर्द्धेनैवोपलक्षितंप्रतपतिप्रकाशयति

पराभूयमानविवेकइवानवबुध्यमानइवमहामनाबुभुजे २९ यावदवभासयतिसुर-
गिरिमनुपरिक्रामन्भगवानादित्योवसुधातलमर्द्धेनैवप्रतपत्यर्द्धेनावच्छादय-
तितदाहिभगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनभिनंदन्समजवेनरथेन-
ज्योतिर्मयेनरजनीमपिदिनंकरिष्यामीतिसप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्य्यक्रामत्द्वि-
तीयइवपतंगः ३० येवाउहतद्रथचरणनेमिकृतपरिखातास्तेसप्तसिंधवआस-
न्यतएवकृताःसप्तभुवोद्वीपाः ३१ जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसं-
ज्ञाःतेषांपरिमाणंपूर्वस्मात्पूर्वस्मात् ॥

अर्द्धेनचावच्छादयतितमसाआवृणोतितदाद्वितीयः
पतंगःसूर्यइवपर्यक्रामत् नचेदमसंभावितंयतोभगवदुपासनेनोपचितःअतिपुरुषःपुरुषानतिक्रांतःप्रभावोय
स्य ३० येवैउहअतिप्रसिद्धास्तस्यरथचक्राग्रकृताःपरिखातागर्त्ताःयतःयैरेवकृतास्ते ३१ तानाहतेषांपरिमाणंश्लक्ष्- एमः
ण्वतिशेषःपूर्वस्ययद्विस्तारमानंउत्तरस्ततोद्विगुणेनविस्तारमानेनेत्येवंसिंधुभ्योबहिः॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥ ६

यथा सिंधुभ्यो बहिरेकैकशो द्वीपाः एवं द्वीपानामपि बहिः सिंधवइत्याह क्षारोदेतिद
समंतउपक्लृप्ताः रचिताः ३२ यथा सिंधुभ्यो बहिरेकैकशो द्वीपाः एवं द्वीपानामपि बहिः तैः समाना विस्तारतः
धिमंडोमथितं दधि एवे सप्तजलधयः सप्तद्वीपानां परिखाइवाभ्यंतरे तैः संवेष्टिता ये द्वीपाः भगवान्बादरायणिरा
बहिर्नीतः पृथक् असंकीर्णतया ३३। ३४ अहो आश्चर्यं राज्ञः सामर्थ्यमिति परीक्षदभिप्रायज्ञो

क्षारोदेक्षुरसोद
उत्तरोत्तरो यथासंख्यं द्विगुणमानेन बहिः समंतत उपक्लृप्ताः ३२ क्षारोदेक्षुरसोद
सुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाः सप्तजलधयः सप्तद्वीपपरिखाइवाभ्यं
तरद्वीपसमाना एकैकश्येन यथानुपूर्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक्परितउपक
ल्पितास्तेषु जंब्वादिषु बर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहि
रण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्येन एकैकस्मिन्नेकमेवाधि
पतिं विदधे ३३ दुहितरं चोर्जस्वतीनामोशनसे प्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानी नाम
काव्यसुता ३४ नैवंविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदंघ्रिरजसा जितषड्गुणा
नाम् ॥

नैवमितिजिताः षड्गुणाः इंद्रियाणि षडूर्मयो वा यैः तेषामेवंविधः पुरुषकार इति न चित्रं ना
संभावितं यतो विदूरविगतः अंत्यजोपि यस्योरुक्रमस्य नाम सकृदुच्चारयेद्यः स अधुनातत्क्षणमेव बंधं संसा
रं तन्वमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥

१

भा०पं० पाठांतरेण त्वंचांडालत्वं जहातिशूद्रोभवतीत्यर्थः ३५ तस्यपराक्रममुपसंहरन्निर्वृत्तिक्रममाह सएवमिति

टी० देवर्षिचरणयोरनुशयनमुपसत्तिः तदनुपतितोयोगुणविसर्गोराज्यादिप्रपंचः तत्संगेणआत्मनिमनसिनि

७ र्वेदोयस्य ३६ तमाह मयाअसाध्वनुष्ठितयद्यतोऽभिनिविशितस्ततः अलमलंविषयैर्विनोदमृगंमर्कटम् ३७

चित्रंविदूरविगतःसकृदाददीतयन्नामधेयमधुनासजहातिबंधम् ३३ सएवम्

परिमितिबलपराक्रमएकदातुदेवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गे

णाऽनिर्वृतमिवात्मानंमन्यमानआत्मनिर्वेदइदमाह ३६ अहोअसाध्वनुष्ठितंयद

भिनिवेशितोऽहमिंद्रियैरविद्यारचितविषमविषयांधकूपेतदलमलममुष्यावनि

तायाविनोदमृगंमांधिग्धिगितिगर्हयांचकार ३७ परदेवतायाःप्रसादाधिगतात्म

प्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यःस्वपुत्रेभ्यःइमांयथादायंविभज्यभुक्तभोगांचमहिषींमृ

तकमिवसह महाविभूतिमपहायस्वयंनिहितनिर्वेदोहृदिगृहीतहरिविहारानु

भावोभगवतोनारदस्यपदवींपुनरेवानुससार ३८॥ परदेवतायाःहरेःप्रसादेनाधिगतःप्रा

प्तोआत्मप्रत्यवमर्शोविवेकस्तेननारदस्यपदवींतदुपदिष्टमार्गमेवपुनरनुससारेत्यन्वयः किंकृत्वाअनुगतेभ्यः

पुत्रेभ्यइमांपृथ्वींविभज्यभुक्तोभोगोयस्याःतांभार्यांमहाविभूतिःसाम्राज्यसंपत् तत्सहितांमहिषींमृतशरीरमिवप

रित्यज्यतत्रहेतुःहृदिनिहितोनिर्वेदोयेनतद्रीत्यस्यान्तरत्रा

वनस्थः ३८ हृदि गृहीतो निक्षिप्तो हरिविहारानुभावैः यामास छायस्य ३८ ॥

तस्य महिमोपनिबंधनश्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यंते यथा वेदे तदप्येष श्लोको भवतीति को नु को नाम कुर्यात् छायांध्र
न्तमो निरस्यन् ३९ भूसंस्थानं द्वीपैः कृतं सरिद्गिरिवनादिभिः सीमा च येन कृता भूतानां निर्वृत्तै सुखाय अवि
वादाय ४० भौमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मर्त्यलोकजं महित्वं वैभवं यो निरयतुल्यं मेने पुरुषानुजना विष्णुभक्ता

तस्याहवा एते श्लोकाः प्रियव्रतकृतं कर्म को नु कुर्याद्विनेश्वरं यो नेमिनिम्नैरकरोत्
छायां घ्नन्सप्तवारिधीन् ३९ भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्गिरिवनादिभिः सीमा च भू
तनिर्वृत्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः ४० भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजम् यश्च
क्रे निरयौपम्यं पुरुषानुजनप्रियः ४१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे नु
वनकोशे प्रियव्रतविजये प्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुक उवाच एवं पितरि संप्रवृत्ते
तदनुशासने वर्त्तमान आग्नीध्रो जंबूद्वीपौकसः प्रजा औरसवद्धर्मावेक्षमाणः पर्य
गोपायत् १ स च कदाचित् पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्याम् ॥ २ ॥

स्त एव प्रिया यस्येति ४१ ॥ इति श्रीपंचम० टी० प्रथमो० १ ॥ द्वितीये प्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रं क्रमेण संमतं पत्न्यां हि पूर्वचित्तां
यो नाभिमुख्यानजीजनत् १ अस्मिन्वंशे प्रसिद्धोऽपमाग्नीध्रः स्त्रैणपुंगवः विहसन्निव तस्येदं चरितं मुनिरब्रवीत् २
जंबूद्वीपमोकौ यासां ताः प्रजाः पुत्रवत्सालयामास धर्मावेक्षमाणः धर्ममवेक्षमाण इत्यर्थः १ पितृलोककामः पुत्रकामः

आभृतानिसंपादितानिपरिचर्योपकरणानिपुष्पादीनितानियेन २ तदुपलभ्यज्ञात्वाब्रह्माअभियापयामासभोगार्थ
मस्थापयामास ३ साचतदाश्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः रमणीयत्वमेवाह विविधाश्चनिबिडाश्चयेविटपिनस्ते
षांविटपास्तेषांनिकराः तैःसंश्लिष्टाःपुरटलताःस्वर्णवल्यःतास्वारूढाःस्थलविहंगमयूरादयस्तेषांमिथुनैःप्रो

भगवंतंविश्वसृजांपतिमाभृतपरिचर्योपकरणआत्मैकाग्र्येणतपस्वीआराध
यांबभूव २ तदुपलभ्यभगवान्आदिपुरुषःसदसिगायंतींपूर्वचित्तिंनामाप्स
रसमभियापयामास ३ साचतदाश्रमोपवनमतिरमणीयंविविधनिविडविटपि
विटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारूढस्थलविहंगमिथुनैःप्रोच्यमानश्रुतिभिःप्र
तिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलज
लाशयकमलाकरमुपबभ्राम ४ तस्याःसुललितगमनपदविन्यासगतिविला
सायाश्चाऽनुपदंखणखणायमानरुचिरचरणाभरण॥ च्यमानाभिःश्रुतिभिःउच्चार्यमाणैः

षड्जादिस्वरैःप्रतिबोध्यमानायेसलिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रंयथातथोपकूजितानादिताअमलाजलाशयास्तेषु
कमलानितेषामाकरमुपवनम् ४ सुललितेगमनेयेपदविन्यासास्तैर्गतौविलासोयस्याःचकारस्तस्याश्चेत्येकथा राम:
कत्वायअनुपदंखणखणेतिध्वनिंकुर्वतोरुचिरस्यचरणाभरणस्यस्वनंआमीलितेनयनेएवनलिनमुकुलेतयोः

युगलमीषद्विकचय्य किंचिदुन्मील्य व्यचष्ट ददर्श ५ तामेवदेवीं मकरध्वजस्य वशमुपनीतः सन् जडवदनिवस्यमा
णदश श्लोकानुवाचं जाड्यानुकरणं च वैदग्ध्येन तद्गूशीकारार्थं द्विविजानां देवानां मनुजानां च यानि मनांसि नयना
नि च तेषामाह्लाददुघैर्गत्यादिभिर्नृणां मनसि कामस्य विवरं प्रवेशद्वारं विदधतीं गतिश्च विहारश्च क्रीडा विनयपुक्तोऽवलोकश्च

स्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः समाधियोगेनाऽमीलितनयन‾लिनमुकुल॰
युगलमीषद्विकचय्य व्यचष्ट ५ तामेवाऽविदूरे मधुकरीमिव स्मरमनसउपजिघ्रं॰
तीं द्विजमनुजमनोनयनाल्हाददुघैर्गतिविहारविनयावलोकस्मरस्वरोक्षरावयवै
र्मनसि नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवरम् ६ निजमुखविगलितामृतासवह
सभाषणामोदमदांधमधुकर निकरोपरोधेन द्रुतपदविन्यासेन वल्गुस्यंदनस्तन
कलशवरभाररशनां देवीं तदवलोकनेन विवृतावसरस्य भगवतो मकरध्वजस्य व
शमुपनीतो जडवदिति होवाच ७ ॥ ६ स्मरस्वराण्यक्षराणि च अवयवाश्च नेत्रादयस्तैः ६ निजमुख
द्विगलितममृतमिव स्वादु आसवद्वन्मादकं च यत्संभाषणं तस्मिन् आमोदो निश्वासगंधः तेन मदांधा ये मधुक
रनिकराः तैरुपरोधः आवरणं तेन भयाद्द्रुतः शीघ्रो यः पदविन्यासः तेन वल्गुस्यंदनं किंचिच्चलनं स्तनकलशयोः क॰
वरभारे रशनायां च यस्याः तां तस्या अवलोकनेन विवृतावसरस्य दत्तावकाशस्य ७ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ६

कात्वंशैलेगिरावस्मिन्किंचिकीर्षसिमुनिवर्य्येत्यादिपुंस्त्वेनसंबोधनाद्विजाड्यानुकरणार्थंहेमुनिवर्य्यनूनंभगवतःपरदेवताभूतस्यमायाऽसिभ्रुवावालक्ष्यआहहेसुहत्सखेविज्येनिर्गुणेधनुषीविभर्षिकिमात्मनोऽर्थेतवैवाभ्यांकिंकार्यमस्तिकिंवाप्रमत्तान्अजितेंद्रियान्मृगतुल्यानस्मदादीन्मृगयसेतान्वशीकर्त्तुंधनुषीधारयसीत्यर्थः॰कटाक्षावालक्ष्याहवाणाविमौशतपत्रेनेत्रकमलेतेएवपत्राणिपिच्छानिययोःशांतौविभ्रमेणमंथरौ

कात्वंचिकीर्षसिचकिंमुनिवर्यशैलेमायाऽसिकाऽपिभगवत्परदेवतायाःविज्येबिभर्षिधनुषीसुहृदात्मनोऽर्थेकिंवामृगान्मृगयसेविपिनेप्रमत्तान्॰बाणाविमौभगवतःशतपत्रपत्रौशांतावपुंखरुचिरावतितिग्मदंतौकस्मैयुयुंक्षसिवनेविचरन्नविद्मःक्षेमायनोजडधियांतवविक्रमोऽस्तु९शिष्याइमेभगवतःपरितःपठंतिगायंतिसामसरहस्यमजस्रमीशंयुष्मत्शिखाविलुलिताःसुमनोऽभिवृष्टीःसर्वेभजंत्यृषिगणाइववेदशाखाः१०॥

॰पुंखाभ्यांविनापिरुचिरौपत्रतयाकल्पितनेत्राभ्यांपरभागस्यपुंखस्थानीयस्यभावात्अतितिग्मौतीक्ष्णौदंतौअग्रभागौययोःतौकस्मैप्रयोक्तुमिच्छसीतिनविद्मःअतोभयादेतावत्प्रार्थयामहेतवायंविक्रमोऽस्माकंक्षेमायास्तु९तदंगपरिमललोभेनानुगच्छतोभ्रमरानालक्ष्याहशिष्याइतिअजस्रंसंततंयुष्मत्शिखातोविलुलिताःसुमनसामभितोवृष्टीःगलितानिकुसुमानिभजंतीत्यर्थःसुद्धत्वेनो

नूपुरस्वनमाकर्ण्याह वाच मितितुभ्यंतव चरणगतपंजरयोः नूपुरयोस्तित्तिरीणांअंतर्गतरत्नानांपरंकेवलंवा
चंशृणुमः कथंरूपांअरूपाअदृष्टवक्त्रकामुखराअतिप्रकटाचतांचपीतंपरिधानंवस्त्रंनितंबकांतित्वेनप्रकल्प्या
ह कदंबकुसुमस्यरुचिर्दीप्तिःअंकविटंकविवेचनितंबस्यस्फुटरमंडलेक्कलव्यापाठांतरेअंएतिसंबोधनंमेख
लामालक्ष्याह यस्यामलातपरिधिर्वततेवस्त्रंनितंबकांतित्वेनप्रकल्प्यवस्त्रमदृष्ट्वैव एंच्छतिक्वचतेवल्कलमिति

वाचंपरंचरणपंजरतित्तिरीणांब्रह्मानुरूपमुखरांशृणवामतुभ्यंलब्धाकदंबरु
चिरंकविटंकबिंबेयस्यामलातपरिधिःक्वचवल्कलंते ११ किंसंभृतंरुचिरयो
र्द्विजशृंगयोस्तेमध्येकृशोवहसियत्रदृशिःश्रितामे पंकोरुणःसुरभिरात्मविषा
णईदृक्येनाश्रमंसुभगमेसुरभीकरोषि १२ लोकंप्रदर्शयस्वत्तमतावकंमेयत्र
त्वदृश्मुरसाऽवयवावपूर्वौ अस्मद्विधस्यमनउन्नयनोबिभर्त्तिबल्कुतंसुरसराम
॥ सुधादिवक्त्रे १३

११ स्तनावालक्ष्याह शृंगयोः स्तनयोः किंसंभृतंकिंपूर्णमस्तिमनोहरंकिंचिद्रस्तीसेनाव।॥
त्नुजानामियतोमध्येऽकृशोपित्वंकच्छेणवहसिधारयसियत्रचमेदृशिर्दृष्टिः श्रितासंलग्नास्तिअन्यथेदंद्वयंनघटतइति।
भावःस्तनगतंकुंकुममालक्ष्याह पंकोरुणआत्मनस्तवविषाणेस्तनेईदृक्अत्रपूर्वःकृतइत्यतआह येनपंकेनआश्रमंसुर
भीकरोषिसुगंधयुक्तंकरोषीति १२ लोकंस्थानंयत्रसोजनउरसाइत्थमपूर्वौवयवौबिभर्त्तिमनसउन्नयनोक्षोभकोपाठांतरे
इत्थंभूतलक्षणेतृतीयावक्त्रेचबल्कुतंबिभर्त्तिकिंतदाहरसोमधुरालापःरासोविलासस्ताभ्यांसहितासुधाअधरामृतंआरिशद्वा

कावातवलोके आत्मनो देहस्य वृत्तिः आहारः अंगहे सखे अदनाच्चर्वणात् हविरितितत्संबंधी गंधो वाति आगच्छतिइतितां बूलाभिप्रायं अदनाद्बहिरंगभा तीतिपाठे ममतावद्भोजनात् बहिर्भूतैववृत्तिर्भातीत्यर्थः यतस्त्वं विष्णोः कलासि विष्णुश्चना श्नाति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीतिश्रुतेः विष्णोः कलाऽसीत्यत्रहेतुः तवचकर्णौ विष्णोरिवानिमिषोन्मकरौ अतिमि पौरत्वनेत्रत्वेन निमेषशून्यौ उन्नसंतौ मकरे तदाकारे कुंडले ययोः तौ किंच तवमुखंसरइ तत्सरइवतदेवाह उद्विग्नंचंच

कावाऽत्मवृत्तिरदनाद्बहिरंगवातिविष्णोः कलास्यऽनिमिषोन्मकरौ चकर्णौ उद्विग्न मीनयुगलंद्विजपंक्तिशोचिरासन्नभृंगनिकरं सरइन्मुखंते १४ योसौत्वयाकरसरोज हतःपतंगो दिक्षुभ्रमन्भ्रमतएजयतेऽक्षिणीमेमुक्तंनतेस्मरसिवक्रजटावरूथं कष्टोऽनिलोहरतिलंपटएषनीवीम् १५ रूपंतपोधनतपश्चरतांतपोघ्नंह्येतत्तुकेन तपसाभवतोपलब्धम् चर्त्तुंतपोऽर्हसिमयासहमित्रमत्यम् किंवाप्रसीदतिसवैभव

लंमीनयुगलमिवनेत्रद्वयंयस्मिन् द्विजाःदंताः तेषांपंक्त्याशोचिःशोभायस्मिन्स रसितुद्विजाराज ॥भावनोमेश६॥ हंसाः आसन्नोभृंगनिकरइवकेशस्तोमः परिमललुब्धभृंगस्तोमोवायस्मिन् १४ पतंगः कंदुकः भ्रमतः भ्रमच्चित्तस्यमे अक्षिणीएजयतेचंचलत्वंनयति वक्रकेशसमूहंमुक्तबंधनंस्मरसिनसंभालयसि किंकष्टः धूर्त्तोनीवीहरति एतच्चनस्मर सिकिम् १५ उपलब्धंप्राप्तंमत्यंममहेमित्रमयासहतपश्चर्तुमर्हसि किंच सवैभवभावनः संसृतिविस्तारको ब्रह्मामेप्रसीद

द्विजदेवेन ब्रह्मणा दत्तं दृक् मनश्च लग्नं सत् नापयाति हे चारुशृंगि यतस्ते चित्तं तत्र मां त्वदधीनं नेतुमर्हसि सचिव्यः
त्वत्सख्योऽपि शिवा अनुकूलाः सत्यः मां प्रतिसरंतु अनुवर्त्ततां यद्वा एतावत्पर्यंतं मे याः सचिव्यः सख्यः शिवाः फेरवः

न त्वां त्यजामि दयितं द्विजदेवदत्तं यस्मिन्मनो दृगपि नो न वियाति लग्नम् मां चारुशृं-
ग्यर्हसि नेतुमनुव्रतं ते चित्तं यतः प्रतिसरंतु शिवाः सचिव्यः १७ श्रीशुक उवाच इति
ललनाऽनुनयातिविशारदो ग्राम्यवैदग्ध्यया परिभाषया तां विबुधवधूं विबुधमतिर-
धिसभाजयामास १८ सा च ततस्तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयःश्रियौदार्येण
पराक्षिप्तमनास्तेन सहायुतपरिवत्सरोपलक्षणं कालं जंबूद्वीपपतिना भौमस्वर्ग-
भोगान्बुभुजे १९ तस्यामु ह वा आत्मजान्राजवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिव-
र्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नव पुत्रानजनयत् सा सू-
त्वाऽथ सुतान्नवानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे २० आ-
ग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतु-
ल्यनामानि यथाभागं जंबूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः ॥२१ शृगाल्यः ताः प्रतिसरंतु निर्यांतु यद्वा वनवासे स-
हचर्यो हरिण्यः शिवाः प्रतिसरंतु प्रदक्षिणं गच्छंतु १७ ग्राम्येषु वैदग्ध्यं यस्याः १८ बुध्यादीनां द्वंद्वैक्यं १९ सूत्वा प्रसूय

उपलक्षणमाजाः २० औत्पत्तिकेन स्वाभाविकेन संहननं अङ्गदार्ढ्यं २१

२

भा०पं० कामानांभोगैः अधिअधिकंमन्यमानः श्रुतिभिःवेदोक्तैःकर्मभिः अवारुंधाप्राप मादयंतेमोदन्त २२ इतिएवंभूताःसं

टी० न्यासांनाःपरिणीतवंतः २३ इतिपंचमेटीकायांद्वितीयः २ तृतीयेचरितंनाभेःपरंमंगलमीर्यते यस्ययज्ञेत्रतीतःसन्

१४ आग्नीध्रोराजाऽतृप्तःकामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याःसलोकतां

श्रुतिभिरवारुंधयत्रपितरोमादयंते २२ संपरेतेपितरिनवभ्रातरोमेरुदुहितॄर्मेरुदे

वीप्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीलतांरम्यांश्यामांनारींभद्रांदेववीतिमितिसंज्ञानवोदवहन् २३

॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेआग्नीध्रवर्णनोनामद्वितीयोऽध्यायः २ श्री

शुकउवाच नाभिरपत्यकामोऽप्रजयामेरुदेव्याभगवंतंयज्ञपुरुषमवहितात्माऽय

जत १ तस्याहवावश्रद्धयाविशुद्धयाविशुद्धभावेनयजतःप्रवर्ग्येषुप्रचरत्सुद्रव्य

देशकालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्यादुरधिगमोऽपिभगवान्भागवतवा

त्सल्यतयासुप्रतीकआत्मानमपराजितंनिजजनाभिप्रेतार्थविधित्सयागृहीतहृद

योहृदयंगमंमनोनयनानंदनावयवाभिराममाविश्चकार २ ॥ पुत्रोभूदृषभोहरिः १ नाभिरा

ग्नीध्रसुतःअपुत्रयामेरुदेव्याभार्ययासह १ प्रवर्ग्यसंज्ञकेषुकर्मसुक्रियमाणेषुद्रव्यादयःसन्तयेयोगाउपायास्तेषा रामः

सुपपत्यासंपत्त्यादुरधिगमोदुष्प्रापोऽपिभागवतेषुकृपालुतयासुप्रतीकःशोभनावयवःसन्नात्मानमाविश्चकार ॥ २ ॥ २१

अपराजितंस्वंतंत्रंनिजभक्तानांयेऽभिप्रेतार्थास्तेषांविधित्सया गृहीतमाकृष्टंहृदयंचित्तंयस्यतद्दयंगकंसस्वकरं यतःमनोनयनान्यानंदयंतियेवयवास्तैरभिरामंसुंदरम् २ अथहेत्यादिनिपातबाहुल्यंवाक्यालंकारायआविष्कृतं भुजानांयुगलद्वयंचतुष्टयंयेनहिरण्मयंतेजोमयंपुरुषेषुविशिष्यतइतितथापुरुषोत्तममित्यर्थः अर्हणेनार्चनेनसहो पतस्थुः अभजन्नित्यन्वयः विलसतश्रीवत्सएवललामंचिन्हंयस्यदरवरःशंखःवनरुहंपद्मंअच्छूरिचक्रंअमृतम

अथहतमाविष्कृतभुजयुगलद्वयंहिरण्मयंपुरुषविशेषंकपिशकौशेयांबरमुर-
सिविलसत्श्रीवत्सललामंदरवनरुहवनमालाऽच्छूर्यमृतमणिगदादिभिरुपल-
क्षितम् ३ स्फुटकिरणप्रवरमणिमयमुकुटकुंडलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपु-
राद्यंगभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधनाइवोत्तमधनमुपलभ्यसब-
हुमानमर्हणेनावनतशीर्षाणउपतस्थुः ४ ऋषयऊचुः अर्हसिमुहुरर्हत्तमाऽर्हणमस्माकमनुपथानांनमोनमइत्येतावत्सदुपशिक्षितंकोऽर्हतिपुमान्॥

णिः कौस्तुभः एवमा दिभिरुपलक्षितं ३ स्फुटकिरणायेप्रवरामणयः तन्मयानियानिमुकुटादीन्यंगानांभूषणानितैर्विभूषितंबहुमा नेदृष्टांतः अधनाइवोत्तमधनंनिधिम् ४ अर्हसीत्यादिनानिगदेनस्तुवंतिहेअर्हत्तमपरिपूर्णोऽपित्वमनुपथानांम्र स्थानामस्माकमर्हणंमुहुःस्वयमेवस्वीकर्त्तुमर्हसिनतुवयंस्तोतुंशक्ताइत्याहुः नमोनमइत्येतदेवास्माकंसद्भिरुपशिक्षि तंतद्रूपस्यदुर्ज्ञेयत्वात् तदेवाहुः कोऽर्हतीतिप्रकृतिगुणानांव्यतिकरःप्रपंचस्तस्मिन्नेवमतिर्यस्यअतएवानीशःप्रकृतिपु

परस्यएवेश्वरस्यअर्वाक्तनाभिस्तामसस्पृशंतीभिःप्रपंचांतर्गताभिः नामचरूपंचआकृतिश्चआकारस्ताभिस्तवस्वरूपनिरूपणंकर्त्तुंकोनामपुमानर्हति ५ सत्येतन्मात्रमेवार्हतिनाधिकमित्याहुःसकलजननिकायस्यवृजिनंनिरस्यंतीतितथाशिवतमाःप्रवराश्चयेगुणगणास्तेषामेकदेशःतस्यकथनाद्विनाअधिकंनार्हति ६ वाङ्मनसागोचरोऽपित्वंभक्तानांसुखाराध्यएवेत्याहुः हेपरमपरिजनैरनुरागेणविरचितायेशबलसंशब्दाःगद्गदास्वराःस्तुतयःसलिलंच

प्रकृतिगुणव्यतिकरमतिरनीशईश्वरस्यपरस्य —— प्रकृतिपुरुषयोरर्वाक्तनीभिर्नामरूपाकृतिभिःस्वरूपनिरूपणं ५ सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते ६ परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिकादूर्वांकुरैरपिसंभृतयासपर्ययाकिलपरमपरितुष्यसि ७ अथानयाऽपिनभवतइज्ययोरुभारभरयासमुचितमर्थमिहोपलभामहे ८॥ आत्मनएवानुसवनमंजसाव्यो भूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्यकिंतुनाथाशिषआशासानानामेतदभिसंराधनमात्रंभवितुमर्हति ९॥

७ सिताः किसलयाश्चशुद्धपल्लवाःशिलेतिपाठेशिलंकुशादिमंजरीएवमादिभिःसंभृतयासंपादितयापूजयापरितुष्यसि ७ अथेतिप्रकांतरेअन्यथातुअनयाइज्ययायागेनापिउरुभारभरयाअनेकांगसमृद्ध्याऽपिभवतःसमुपचितमपेक्षितंप्रयोजनंनैवपश्यामः ८ अत्रहेतुःआत्मनःस्वतएवअनुसवनंसर्वदाअंजसासाक्षात्क्रियमानाअतिशयेनभवतोयेऽशेषाःपुरुषार्थास्तत्स्वरूपंयस्यपरमानंदस्यनचैवंसत्यपियागानर्थक्यमित्याहुःकिंत्विति सकामानामस्माकमेवैतदुपपद्यतेनतवेत्यर्थः ९॥

स्वोपयोगप्रदर्शयंतितद्यथेतिपरमेभ्योऽपि ——— परमपुरुषप्रकर्षयुक्तयाकरुणयाउपकल्पयिष्यन्संपादयि
ष्यन्चकारात्कामितंचनापचितःअनपचितःअपूजितएवपूजानपेक्षत्वात्स्वयमेवोपलक्षितःदृष्टोऽसिइतरव
त्स्यापिस्ववत्१० यद्यपित्वंवरान्दातुमाविर्भूतोऽसितथापिहेअर्हत्तमराजर्षेर्बर्हिषियज्ञेनिजपुरुषाणांत्वद्भक्ताना

तद्यताबालिशानांस्वयमात्मनःश्रेयःपरमविदुषांपरमपुरुषप्रकर्षकरुणयास्वमहि
मानंचापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन्स्वयंनापचितएवेतरवदिहोपलक्षितः१०अथा
यमेववरोह्यर्हत्तमयर्हिबर्हिषिराजर्षेर्वरदर्षभोभगवान्निजपुरुषेक्षणविषयआ
सीत्११असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानांभवत्स्वभावानामात्मारामाणांमु
नीनामनवरतपरिगुणितगणपरममंगलायनगुणगणकथनोऽसि१२अथकथंचित्
स्खलनक्षुत्पतनजृंभणदुरवस्थानादिषुविवशानांनःस्मरणायज्वरमरणदशाया
मपिसकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिवचनगोचराणिभवंतु१३

मस्माकमीक्षणविषयोभगवान्यर्हियत्रआसीत्तत्रात्ययमेववरःसंजातः११दर्शनस्यदुर्लभतामाहुःअसंगेनवैराग्ये
णनिशितंयत्ज्ञानंसएवाऽनल ——— स्तेनविधूताअशेषामलायेषांअतोभवतइवस्वभावोयेषांतानेवाहआत्मारामा
णांएवंभूतानांमुनीनामपिपरममंगलायनंगुणगणकथनमेवनतुदर्शनंयस्यअतःअनवरतंपरिगुणिताअभ्यस्तागुण

णायस्येतिसंबोधनं१२दर्शनेनैवकृतार्थाअपिवरमेकं
प्रार्थयन्तेअथेतिस्मरणायविवशानांत्वांस्मर्तुमशक्तानांनः१३

३
भा०पं० अन्यच्च प्रार्थनीयमस्तीत्याहुः किंचेति आशिषामैकाहिकानां स्वर्गापवर्गयोरपीश्वरं त्वामुपधावति प्रजायामेव पुरु
टी० षार्थ इति प्रत्ययो यस्य अधनो यथा फलीकरणं तुषकणादिकमाशासानो धनदमुपधावति १४ इदं च नातिचित्रमि
१३ त्याहुः इह संसारे तेऽपराजितया मायया अनवसितपदव्याऽलक्षितमार्गया अपराजितः को वेन कोऽपि अतस्तयाऽ
नावृतमतिः कः अतएव विषयएवं विषं तस्य रयो वेगास्तैरनावृता प्रकृतिर्यस्य सः कः यद्यनुपासितमहच्चरणः॥

किंचायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशीमाशासान ईश्वरमाशिषां स्वर्गापवर्गयोर
पि भगवंतमुपधावति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणम् १४ को॥
वा इह तेऽपराजितोऽपराजितया माययाऽनवसितपदव्याऽनावृतमतिर्विषयविषर
यानावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः १५ यदु ह वाव तव पुनरदभ्रकर्त्तरिह समाहू
तस्तत्रार्थधियां मंदानां नस्तद्यद्देवहेलनं देवदेवार्हसि साम्येन सर्वान्प्रतिवोढुमवि
दुषाम् १६ इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादिताभिवंदि
तचरणः सदयमिदमाह १७॥ अतस्त्वन्मायामोहितस्यैव माशंसा घटत इत्यर्थः १५ अदभ्रकर्त्तः
हे बहु कार्यकारिन् अल्पीयसे कार्याय त्वं यद्यस्मादिह समाहूतोऽसि तत्र प्रजायामर्थे धीर्येषां मंदानां तेषां नोऽयं
देवहेलनमवज्ञानं तत्सर्वान्प्रति तव साम्येन हेतुना प्रतिवोढुं सोढुमर्हसि १६ इति निगदेन गद्यात्मके स्तोत्रे रामः
णवर्षधरो भारतवर्षे पतिर्नाभिः तेनाभिवादितायेऋत्विजस्तैरभिवंदितौ चरणौ यस्य १७॥ १७ ॥ ९ ॥ १३

अस्कलभत्वेहेतुःममाहमेवाभिरूपःसदृशःकैवल्याददद्वितीयत्वात् द्विजेषुदेवाइवब्राह्मणास्तेषांकुलम् १८ आ
ग्नीध्रीयेनाभौ १९ पतिंनाभिम् २० हेविष्णुदत्ततस्यावरोधायनेअंतःपुरेमेरुदेव्यांशुक्लयाशुद्धसत्वमूर्त्याऽवततार

श्रीभगवानुवाच अहोबताहमृषयोभगवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचि
तोयदमुष्यआत्मजोमयासदृशोभूयादितिममाहमेवाभिरूपःकैवल्यादथापिब्रह्म
वादोनमृषाभवितुमर्हतिममैवहिमुखंयद्द्विजदेवकुलम् १८ ततआग्नीध्रीयेंऽश
कलयावतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानः १९ इतिनिशामयंत्यामेरुदेव्याःपतिम
भिधायांतर्दधेभगवान् २० बर्हिषितस्मिन्नेवविष्णुदत्तभगवान्परमर्षिभिःप्रसादितो
नाभेःप्रियचिकीर्षयातदवरोधायनेमेरुदेव्यान्धर्मान्दर्शयितुकामोवातरशनानां
श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमंथिनांशुक्लयातनुवाऽवततार २१ ॥ इतिश्रीभागव०पंच०तृ
तीयोऽध्यायः ३ श्रीशुकउवाच अथतमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणंसाम्यो
पशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिः॥ ५ केषांधर्मान्वातरशनानांदिग्वाससांपाखंडिव्यावृत्त्यर्थमाह
श्रमणानांतपस्विनांऋषीणांज्ञानिनांऊर्ध्वमंथिनांनैष्ठिकब्रह्मचारिणाम् २१ ॥ इतिश्रीभा०टी०पं०तृतीयः ३ ॥ चतुर्था
द्वित्रिभिःश्लोकैरृषभस्येहितंमहत् लोकार्थंयेनसत्कर्मनैष्कर्म्यंचनिदर्शितम् १ चतुर्थेशतपुत्रस्यराज्यंतस्योपवर्ण्यते

यस्यराज्येजनःसर्वःसंतोषान्दत्तनिर्वृतः २ अभिव्यज्यमाना

भा०पं० भगवल्लक्षणानि पादतलादिषु वज्रांकुशादीनि यस्य महाविभूतिभिः सर्वसंपद्भिः साम्यादिभिः सह वर्द्धमानप्रभावं ।
टी० प्रकृतयो ऽमात्यादयः जगृधुः अभिकांक्षन्तिस्म १ वर्ष्मणा देहेन तस्य विशेषणद्वयं वरीयसा श्रेष्ठतमेन वृहतः श्लोका
२४ पद्यानि कवीनां यस्मिन् तेन च ओजस्तेजः वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः एतैर्गुणैरिति श्रेष्ठत्वादृषभः श्रेष्ठ इति नामाचका

रत्नुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः १ तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा वृहच्छ्लोकेन च ओजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार २ तस्य हीन्द्रः स्पर्द्धमानो भगवान्वर्षे न ववर्ष तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत् ३ नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोकसधर्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरागमुपलालयन्परां निर्वृतिमुपगतः ४ विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदो राजा नाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायाम्

र २ तस्य वर्षे मंडले ३ अवरुध्य प्राप्य स्वैरं इच्छया गृहीतो नरलोकसमानधर्मो मनुष्याकारो येन तम्
अत एव मायया स्वपुत्र इति विलसिता मतिर्यस्य ४ आपौरप्रकृति पौरान्प्रकृतीश्चाभिव्याप्य विदितो ऽनुरागो ऽयस्मि

परंप्रमाणंयस्यसः आत्मजंधर्ममर्यादारक्षणार्थमभिषिच्यब्राह्मणानामुत्संगेनिधायविशालायांबदरिकाश्रमेप्रसन्नंपर
नुद्वेजकंनिपुणंचतीव्रंतेनउपासीनःसेवमानःकालेतन्महिमानंजीवन्मुक्तितामवाप ५ नाभेःतत्प्रसिद्धंकर्मअनुतद
नंतरंकोनुपुमानाचरेत्नकोपीत्यर्थः ६ मंगलैर्दक्षिणाभिःपूजिताःसंतःओजसामंत्रबलेन ७ अन्येषांग्रहणायप्रदर्शितो

प्रसन्ननिपुणेनतपसासमाधियोगेननरनारायणाख्यंभगवंतंवासुदेवमुपासीनःकाले
नतन्महिमानमवाप ५ यस्यहपांडवेयश्लोकावुदाहरंतिकोनुतत्कर्मराजर्षेर्नाभेरन्वाच
रेत्पुमान् अपत्यतामगाद्यस्यहरिःशुद्धेनकर्मणा ६ ब्रह्मण्योन्यःकुतोनाभेर्विप्रामंगल
पूजिताः यस्यबर्हिषियज्ञेशंदर्शयामासुरोजसा ७ अथहभगवानृषभदेवःस्ववर्षंक
र्मक्षेत्रमनुमन्यमानःप्रदर्शितगुरुकुलवासोलब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातोगृहमेधिनांध
र्माननुशिक्षमाणोजयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयविधिंकर्मसमाम्नायाम्नातमभियुंजन्ना
आत्मजानामात्मसमानानांशतंजनयामास ८ येषांखलुमहायोगीभरतोज्येष्ठःश्रेष्ठ
गुणआसीद्येनेदंवर्षंभारतमितिव्यपदिशंति ९ तमनुकुशावर्त्तइलावर्त्तोब्रह्माव
र्त्तोमलयः॥ ७ गुरुकुलवासोयेनअनुशिक्षमाणःअनुशिक्षयन्उभयविधिंश्रुतिस्मृतिलक्षणंकर्म
विधिंअभियुंजन्अनुतिष्ठन्जयंत्यांभार्यायांआत्मजानांशतंजनयामास ८ । ९ ॥ ९ ॥ ७ ॥ २ ॥

तंभरतमनुकुशावर्त्तादयोनवपुत्राःनवतेःप्रधानाज्येष्ठाः १० तदनंतरंकविप्रमुखानवभागवतधर्मप्रदर्शकाःवसु
देवनारदयोःसंवादोयस्मिन्उपरिष्टात्एकादशस्कंधे ११ महाशालीनाअतिविनीताः १२ केवलःशुद्धः विपरीतवत्‌।

केतुर्भद्रसेनइंद्रस्पृक्विदर्भःकीकटइतिनवनवतिप्रधानाः १० कविर्हरिरंतरिक्षः।
प्रबुद्धःपिप्पलायनःआविर्होत्रोऽथद्रुमिलश्चमसःकरभाजन इतिभागवतधर्मद
र्शनानवमहाभागवतास्तेषांसुचरितंभगवन्महिमोपबृंहितंवसुदेवनारदसंवाद
मुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः ११ यवीयांसएकाशीतिर्जायंतेयाःपितुरादेशक
रामहाशालीनामहाश्रोत्रियायज्ञशीलाःकर्मविशुद्धाब्राह्मणाबभूवुः १२ भगवानृष
भसंज्ञआत्मतंत्रःस्वयंनित्यनिवृत्तानर्थपरंपरःकेवलानंदानुभवईश्वरएवविपरी
तवत्कर्माण्यारभमाणःकालेनानुगतंधर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदांसमउप
शांतोमैत्रःकारुणिकोधर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेनगृहेषुलोकंन्ययमयत्‌॥
१३ यद्यच्छीर्षण्याचरितंतत्तदनुवर्त्ततेलोकः १४ ॥ १५ ॥ १५ ॥ ५ ॥

अनीश्वरवत्कर्माणिकुर्वन्नियमयत्नियमितवान्पाठांतरेनितरामरमयत्करणेहेतुःअनुगतंउत्सन्नंधर्मं
स्वयमाचरणेनातद्विदामुपशिक्षयन्कथंधर्मादीनामवरोधेनसंग्रहेणआनंदोभोगःअमृतंमोक्षः १३ शीर्षण्यःश्रेष्ठः

सकलोधर्मोयस्मिन्तत्ब्राह्मंगुह्यंवेदरहस्यंयद्यपिस्वेनैवविदितंतथापिब्राह्मणानुदृष्ट्वैवकरोतीत्यर्थः१५द्रव्यादि-
भिरुपचितैर्यज्ञैरिष्टवान्तत्रवयोयौवनंयुवैवधर्ममन्विच्छेदितिवचनात्विविधोद्देशाःनानादेवतोद्देशाःयथोपदेशंय
थाविधि१६अन्यस्मात्सकाशादात्मनःकश्चिदपिकिमपिकथंचनापिनवांछतिइच्छानुदयेदृष्टान्तःअविद्यमानंख

यद्यपिस्वविदितंसकलधर्मंब्राह्मंगुह्यंब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेणसामादिभिरुपायैर्जन-
तामनुशशास१५ द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैःसर्वैरपिक्रतुभिर्य-
थोपदेशंशतकृत्वइयाज १६ भगवतर्षभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चन-
पुरुषोवांछत्यविद्यमानमिवात्मनोऽन्यस्मात्कथंचनकिमपिकर्हिचिदवेक्षतेभ-
र्तर्यनुसवनंविजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण १७ सकदाचिदटमानोभगवानृष-
भोब्रह्मावर्त्तगतोब्रह्मर्षिप्रवरसभायांप्रजानांनिशामयंतीनामात्मजानवहिता-
त्मनःप्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्नितिहोवाच १८॥ इतिश्रीभा०
पंचम०ऋषभदेवानुचरितेचतुर्थोऽध्यायः ४॥

पुष्पादिकमिवनचान्यदीयमवेक्षतेऽपीत्य-
र्थः भर्त्तरिऋषभदेवेप्रतिक्षणमुल्लसितस्नेहोद्रेकंविनान्यन्नवांछति १७ अवहितात्मनःसंयतचित्तानपि
प्रजानुशासनार्थमुपशिक्षयन्नितिहवक्ष्यमाणमुवाच १८ ॥इतिपंचमस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः४॥ ४॥

पंचमेमोक्षधर्मोपदेशैः पुत्रानुशासनं उक्तं पारमहंस्यं च तस्य हं हूतिति स्रया १ विड्भुजामपि ये संति तान् कष्टान् दुःख
दान्कामान्विषयान्नार्हते न योग्यो यं मनुष्यदेहो न भवति दिव्यमुत्कृष्टं येन तपसा यस्मात् शुद्धात्सत्वाद्नंतं ब्रह्मसु
खं भवति १ मोक्षबंधयोर्निदानमाह महत्सेवा वितितमसः संसारस्य द्वारं योषितां ये संगिनस्तेषां संगं महतां ल
क्षणमाह सार्द्धेन महांत इति साधवः सदाचाराः २ मयि ईशे कृतं सौहृदमेव अर्थः पुरुषार्थो येषां वा शब्देनान्येनिर

ऋषभउवाच नायंदेहोदेहभाजांनृलोकेकष्टान्कामानर्हतेविड्भुजांये तपोदिव्यं।
पुत्रकायेनसत्वंशुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनंतं १ महत्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमो
द्वारंयोषितांसंगिसंगंमहांतस्तेसमचित्ताःप्रशांताविमन्यवःसुहृदःसाधवोये २
येवामयीशेकृतसौहृदार्थाजनेषुदेहंभरवार्त्तिकेषु गृहेषुजायात्मजरातिमत्सु।
नप्रीतियुक्तायावदर्थाश्चलोके ३ नूनंप्रमत्तःकुरुतेविकर्मयदिंद्रियप्रीतयआ
पृणोति नसाधुमन्येयतआत्मनोऽयमसन्नपिक्लेशदआसदेहः ४॥ पेक्षस्यैवास्य

लक्षणत्वं दर्शयति देहं बिभर्त्तीति देहंभरा विषयवार्त्ता वन् धर्मविषयो येषु तेषु जनेषु जाया दिषु क्तेषु गृहेषु चरा
ति र्भिंबंधनं वा पाठांतरे जायादिप्रदेषु यावदर्था श्च यावदर्थमेवार्थो येषामिति मध्यमपदलोपी समासः देहनिर्वा
हाधिकस्पृशाशून्या इत्यर्थः ३ कामान्नार्हतीति यदुक्तं तदुपपादयति नूनमिति यद्यदा इंद्रियप्रीतये आपृणोति
व्याप्रियते तदा प्रमत्तः सन् विकर्म पापं नूनं कुरुते यतो विकर्मणः प्राचीनादयं क्लेशदो देहो जातः तस्यैव पुनः करणं सा

देहादेर्नश्वरत्वक्रियानयमनर्थइत्याशंक्याह पराभवो देहादिना स्वरूपाभिभवः अज्ञानकृतस्तावद्भवति तत्रहेतुः याव
त्क्रियाः स्युः तावदिदंमनो हि कर्मस्वभावमेव स्यात् येन कर्मात्मकेन मनसा ५ उक्तमुपसंहरति एवंपूर्वकृतंकर्मकर्तृभू
तंमनः कर्मभूतंवशंप्रयुंक्ते पुनः कर्मनिष्ठंकरोति जीवन्मुक्तकर्मव्यावृत्त्यर्थमाह अविद्येति अविद्यया आत्मनि उपधीय
मानेआच्छाद्यमानेसति एवंमनःकर्तृपुरुषंकर्मवशंप्रयुंक्ते इतिवा ६ नकेवलंदेहयोगमात्रंअनर्थांतरंचेत्याह यदागुणा

पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वम् यावत्क्रियास्तावदिदंमनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबंधः ५ एवंमनः कर्मवशंप्रयुंक्ते अविद्ययात्मन्युपधीयमाने प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत् ६ यदा न पश्यत्ययथा गुणेहां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् गतस्मृतिर्विन्दति तत्र तापानासाद्य मैथुन्यमगारमज्ञः ७ पुंसः स्त्रियामिथुनीभावमेतं तयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः अतो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्य मोहोऽयमहं ममेति ८ ॥

नामिंद्रियाणां ईहां चेष्टां अयथा मिथ्या आत्मीया न भवतीति विपश्चित् विवेकी
सन्नपश्यति नुपश्यतीतिपाठे अयथा आत्मीयत्वेनेत्यर्थः तत्र तदा सहसा गतस्मृतिः स्वरूपस्मृतिशून्यः सन् अज्ञो मूढः
मैथुनसुखप्रधानं गृहं प्राप्य तापान्विंदति ७ ननु यथोपयोगं स्त्रिया मिथुनीभूय सुखमात्रमनुभवतः कुतस्तापाः स्युस्त
त्राह पुंस इति प्रत्येकं तयोरेकैको हृदयग्रंथिरस्त्येव एतं मिथः स्थूलमन्यं हृदययोर्ग्रंथिं दुर्भेदं वदंति कुत इत्यत आह अतः
अस्मात् मिथुनीभावात् प्रत्येकं हृदयग्रंथिना तु देहेंद्रियमात्रेऽहं ममेति मोहः अस्मात्तु गृहादिभिर्विषयभूतैर्महान्मोहो भवे

५

भा०पं० कदा तर्हि तस्य निवृत्तिरत आह यदाऽस्य जनस्य कर्मभिरनुबद्धो दृढो मनोरूपो हृदयग्रंथिः शिथिलो भवेत् तदा
टी० ऽस्मात् मिथुनीभावान्निवर्त्तते ततश्च हेतुमहंकारं त्यक्त्वा मुक्तः सन् परं पदं याति ९ हेतुमतिहायेत्युक्तं तत्र पंचविं
१७ शति साधनान्याह चतुर्भिः हंसे मयि गुरौ भक्तिः सेवा अनुवृत्तिस्तत्परता विगततृष्णया सर्वत्र लोके लोकांतरेपि व्यसनाव

यदा मनोहृदयग्रंथिरस्य कर्मानुबद्धो दृढ आश्लथेत तदा जनः संपरिवर्त्ततेऽस्मान्मु॰ क्तः परं यात्यतिहाय हेतुम् ९ हंसे गुरौ मयि भक्त्याऽनुवृत्या वितृष्णया द्वंद्वतितिक्षया च सर्वत्र जंतोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या १० मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मद्देवसंगाद्गुणकीर्त्तनान्मे निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्रा जिहासया देहगेहात्मबु द्धेः ११ अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणेंद्रियात्माभिजयेन सध्र्यक् सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्वदसंप्रमादेन यमेन वाचाम् १२ सर्वत्र मद्भावविचक्षणेन ज्ञानेन विज्ञा॰ नविराजितेन योगेन धृत्युद्यमसत्वयुक्तो लिंगं व्यपोहेत्कुशलोऽहमाख्यम् १३ गसाइः

गत्यानुसंधानेन ईहानिवृत्त्या काम्यकर्मत्यागेन १० मदर्थैः कर्मभिः अहमेव देवो येषां तैः संगात् हे पुत्राः देहगेहयोरात्मबु द्धेः अहं ममेति बुद्धेः ११ अध्यात्मयोगेन अध्यात्मशास्त्राभ्यासेन सध्र्यक् सम्यक् इति सर्वत्र संबंधः असंप्रमादेन कर्त्तव्यस्यापरि त्यागेन १२ सर्वत्र मद्भावो मद्भावना तत्र विचक्षणेन निपुणेन विज्ञानविराजितेन अनुभवपर्यंतेन ज्ञानेन योगेन सभ्मा

तलःसाधनादुपरमेदित्याह कर्माण्याशेरतेयस्मिन्योगेनउपायेनयद्यपिफलेसिद्धेसाधनोपरमःसिद्धएवतथापियावदेह।
पातंतदभ्यासशंकावारणायोक्तः २४ किंचपुत्रान्पिताशिष्यान्वागुरुःनृपश्चप्रजाःएवमनुशिष्यातेन्ममलोकंयःकामयते।
यद्वामदनुग्रहएवार्थोयस्यविमन्युःशिक्षितस्याकरणेऽपिकोपशून्यःअतज्ज्ञानतत्त्वमविदुषःश्रेयोबुध्यकर्मसुमूढान्

कर्माशयंहृदयग्रंथिबंधमविद्ययाऽऽसादितमप्रमत्तःअनेनयोगेनयथोपदेशंसम्य।
गभ्यपोह्योपरमेतयोगात् २४ पुत्रांश्चशिष्यांश्चनृपोगुरुर्वामल्लोककामोमदनुग्रहार्थः
इत्थंविमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्नयोजयेत्कर्मसुकर्ममूढान् कंयोजयन्मनुजोऽर्थंलभे
तनिपातयन्नष्टदृशंहिगर्ते २५ लोकःस्वयंश्रेयसिनष्टदृष्टियोऽर्थान्समीहेतनिका
मकामःअन्योन्यवैरःसुखलेशहेतोरनंतदुःखंचनवेदमूढः २६ कस्तंस्वयंतदभिज्ञो
विपश्चिद्विद्यायामंतरेवर्त्तमानम् दृष्ट्वापुनस्तंसघृणःकुबुद्धिंप्रयोजयेदुत्पथगंय
थांऽधम् २७ गुरुर्नसस्यात्स्वजनोनसस्यात्पितानसस्याज्जननीनसास्यात्॥ अथोपदेशे

प्रत्यवायमाह मनुजःकाम्यकर्मसुपुरुषंयोजयन् गर्त्तेसंसारकूपेपातयतितंसमनुजः कंअर्थंपुरुषार्थंलभेतनकं।
मपीत्यर्थः २५ नयोजयेदित्येतदुपपादयति लोकइतित्रिभिःनष्टदृष्टित्वेहेतुःयइतिनिकामंअतिशयेनकामोयस्यसः २६
समीदृशंकुबुद्धिंदृष्ट्वातत्रैवकस्तंप्रवर्त्तयेत्नकोपिउत्पथेनगच्छंतमंधंयथातेनैवगच्छेतिकोब्रूयात् २७ सगुरुपेतःसंप्रा

५

भा०पं० यद्वायस्तंमोचयितुंनशक्नुयात् अतस्तस्यगुर्वादिर्नस्यादितिनिषेधः ततश्चपितानस्यादितिपुत्रोत्पत्तौयत्नो नकार्य
टी० इत्यर्थः दैवंदेवतानस्यादितिपूजानग्राह्येत्यर्थः एवमन्यदपिद्रष्टव्यम् १८ एवंमोक्षधर्मानुपदिश्यभ्रातृशुश्रूषणलक्ष
१८ णधर्मस्यधीरादिनिवृत्तयेतेषांजन्मकथनपूर्वकमाह द्वाभ्यां इदंमनुष्याकारंशरीरंममदुर्विभाव्यमवितर्क्यमदिच्छावि
लसितंनत्वहंप्राकृतोमनुष्यइत्यर्थः मेहृदयंतुतत्त्वंकिंतद्धृदयंतत्रधर्मः ततश्चशुद्धसत्त्वमित्यर्थः कुतः यद्यस्मान्मयाऽधर्मो
दूरादेवपृष्ठेकृतः उत्सारितअतएवमामृषभंश्रेष्ठंप्राहुः १९ भवंतश्चहृदयेनशुद्धसत्त्वमयेनजाताःतस्मान्मत्सरंहित्वा

दैवंनतत्स्यान्नपतिश्चसस्यान्नमोचयेद्यःसमुपेतमृत्युम् १८ इदंशरीरंममदुर्विभा
व्यंतत्त्वंहिमेहृदयंयत्रधर्मः पृष्ठेकृतोमेयदधर्मआरादतोहिमामृषभंप्राहुरार्याः॥
१९ तस्माद्भवंतोहृदयेनजाताःसर्वेमहीयांसममुंसनाभम् अक्लिष्टबुद्ध्याभरतंभ
जध्वंशुश्रूषणंतद्भरणंप्रजानां २० भूतेषुवीरुद्भ्यउदुत्तमायेसरीसृपास्तेषुसबोध
निष्ठाः ततोमनुष्याःप्रमथास्ततोऽपिगंधर्वसिद्धाविबुधानुगाये २१ ॥* महत्तमंसनाभंसोद

रंभजध्वंननुतस्यसुतत्वात्त्वांवयंभजेमराजपुत्रत्वात्प्रजाश्चपालयामेतिचेत् तत्राह तदेवमेशुश्रूषणंप्रजानांचपाल
नंभरतानुवृत्त्यैवसर्वंकृतंस्यादितिभावः २० इदानींब्राह्मणाश्चसेव्याइत्याशयेनतेषांसर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यमाहपंचभिः भूतेषुचे
तनाचेतनेषुविरोहंतीतिवीरुधः स्थावराः उत उच्चैः अतिशयेनोत्तमाः तेभ्योऽपियेसरीसृपाः सर्पंतीतिजंगमाः तेउदुत्तमाइ
तिसर्वत्रानुषंगः तेष्वपिसबोधानिष्ठास्थितिर्येषांपश्वादीनांतेकीटादिभ्यः ततः तेष्वपिमनुष्याः ततोऽपिप्रमथाः भूतप्रेतादयः ततोऽपिगंधर्वाः ततः सिद्धाः ततोऽपिविबुधानुगाः किंनरादयः २१

तेभ्योऽसुरा:देवास्सुरेभ्य:संधिराः देवाश्चमघवत्प्रधाना:देवेभ्य:इंद्र:श्रेष्ठइत्यर्थ: ततोपिब्रह्मसुतादक्षादय:तेषाम्
ध्येभव:पर:श्रेष्ठ:सभव:विरिंच्यवीर्य्य:विरंचोवीर्यशक्ति:कारणंयस्यसविरिंच्यवीर्य:अतस्तज्जनकत्वाद्विरिंच्यस्तत:
परइत्यर्थ:सविरंच्योमत्पर:अहंपरोयस्यद्विजदेवाब्राह्मणाएवदेवा:पूज्यायस्यसोऽहं २२ ब्राह्मणैरन्यद्भूतंनतुल्यंसमंन
पश्यामिअतोब्राह्मणास्सर्वत्रभूतंकिंपश्यामिनकिंचित्विप्राइतितत्रत्यानांब्राह्मणानांसंबोधनंसमस्यैवाभावादधिकंकुः

देवाऽसुरेभ्योमघवत्प्रधानादक्षादयोब्रह्मसुतास्तुतेषाम् भवःपरःसोऽथविरिंच्य-
वीर्यःसमत्परोऽहंद्विजदेवदेवः २२ नब्राह्मणैस्तुलयेभूतमन्यत्पश्यामिविप्राःकिम
तःपरंतु यस्मिन्नृभिःप्रहुतंश्रद्धयाऽहमश्नामिकामंनतथाऽग्निहोत्रे २३ धृतातनूरुश
तीमेपुराणीयेनेहसत्त्वंपरमंपवित्रम् शमोदमःसत्यमनुग्रहश्चतपस्तितिक्षाऽनुभव
श्चयत्र २४ मत्तोप्यनंतात्परतःपरस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्नकिंचित् येषांकिमुस्यादि
तरेणतेषामकिंचनानांमयिभक्तिभाजाम् २५ सर्वाणिमद्धिष्ण्यतयाभवद्भिश्चराणि
भूतानिसुतात्ध्रुवाणि॥ ॥तस्त्यमित्यर्थ: तत्रहेतूनाहसार्द्धाभ्यांयस्मिन्ब्राह्मणै:श्रद्धयाप्रकर्षेणहुतमन्ना
दिकामंयथेष्टमहमश्नामि २३ मेतनुर्मूर्त्तिर्वेदाख्यायेनब्राह्मणेनइहलोकेधृतायत्रचब्राह्मणेसत्वादयोऽष्टौगुणा:संतितत:
परंकिंपश्यामीत्यन्वय: २४ नि:स्पृहत्वमाह मत्तोऽपियेषांनकिंचित्प्रार्थनीयमस्तितेषामितरेणराज्यादिनाकिमुस्यात्नकिं-
मपि २५ तदेवंब्राह्मणसन्मानंविधायेदानींसर्वभूतसन्मानंविधत्तेहेसुता:सर्वाणिजंगमानिस्थावराणिचभूतानिमद

संभावनीयानिपदेपदे क्षणेक्षणेविविक्तापूतामत्सरादिरहितादृष्टिर्येषांतैः तदेवममार्हणम् २६ सर्वकर्मणामीश्वरा
र्पणंविभक्तेमनोवचोदृशामन्येषांचकरणानामीहितस्यव्यापारस्यमेपरिबर्हणंआराधनमेवसाक्षात्कृतंफलंयेन

संभावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदृग्भिस्तदुहार्हणंमे २६ मनोवचोदृक्करणेहित
स्यसाक्षात्कृतंमेपरिबर्हणंहि विनापुमान्येनमहाविमोहात्कृतांतपाशान्नवि
मोक्तुमीशेत् २७ श्रीशुकउवाच एवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपिलोका
नुशासनार्थंमहानुभावः परमसुहृत्भगवानृषभापदेशउपशमशीलानामुपर
तकर्मणांमहामुनीनांभक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणंपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणःस्व
तनयशतज्येष्ठंपरमभागवतंभगवज्जनपरायणंभरतंधरणिपालनायाभिषि
च्यस्वयंभवनएवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहउन्मत्तइवगगनपरिधानःप्रकीर्ण
केशआत्मन्यारोपिताहवनीयोब्रह्मावर्त्तात्प्रवव्राज २८॥ उपरिबर्हणेनविनाकालपा

शाद्विमोक्तुंनईशेतनसमर्थोभवेत् २७ स्वतएवसुशिक्षितानपिलोकानुशासनार्थंअनुशास्यमुनीनांपारमहंस्य
धर्मंउपशिक्षयिष्यन्भरतमभिषिच्यऋषभइत्यपदेशोनामयस्यसभगवान्ब्रह्मावर्त्तात्स्वदेशात्प्रवव्राजेत्य
न्वयः उर्वरितोऽवशिष्टः शरीरमात्रपरिग्रहोयस्य २८॥

अभिभाष्यमाणोऽपिजनानांमध्येजडादिवद्वर्त्तमानस्तूष्णींबभूवअवधूतस्येववेषोयस्य २९ तत्रपुरादिष्वनुपथंमार्गे
मार्गेअवनिचरापसदैर्दुर्जनैस्तर्जनादिभिःपरिभूयमानोऽपितदविगणयन्नेवैकचरएकाकीपृथिवींपरिबभ्रामेत्य
न्वयः तत्रपुरंपत्तनंग्रामाहट्टवंतःआकारःखनिःखेटःकृषीवलग्रामःवाटःपुष्पादिवाटिकाशिविरंसेनायावासस्थानंव्रजो
गवांस्थानंघोषोगोपानांसार्थोयात्रिकजनसंघातःआश्रमाःऋषीणांतर्जनंभयजननम्ताडनंप्रहारःअवमेहनंउपरि

जडांधमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपिजनानांगृहीतमौ
नव्रतस्तूष्णींबभूव २९ तत्रतत्रपुरग्रामाकरखेटवाटशिविरव्रजघोषसार्थगिरि
वनाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैःपरिभूयमानोमक्षिकाभिरिववनगजस्तर्ज्ज
नताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवा
सत्संस्थानएतस्मिन्देहोपलक्षणेसदपदेशउभयानुभवस्वरूपेणमहिमावस्थानेना
समारोपिताहंममाभिमानत्वात् अविखंडितमनाःपृथिवीमेकचरःपरिबभ्राम ३०

मूत्रणं ष्ठीवनंफूत्कृत्यश्लेष्मप्रक्षेपःग्राव्णांशकृतोरजसश्चप्रक्षेपःपूतिवातोऽधोवायुःदुरुक्तंशापःएतैःअगण
नेदृष्टांतःमक्षिकाभिरिवेतितत्रैवहेतुःअसतिमिथ्याभूतेसंस्थानेसंनिवेशेदेहइत्युपलक्षणमाकारोयस्यसदि
त्यपदेशमात्रंयस्यतस्मिन् निरभिमानत्वात्केनहेतुनाउभयोःसदसत्तोर्योऽनुभवःतत्स्वरूपेणयत्स्वमहिम्नाव
स्थानंतेनअतएवाखंडितंमनोयस्यसःपरिबभ्राम ३०॥ ३० ॥ ५ ॥ ६ ॥ ५ ।

सचतदाग्रहगृहीतइवादृश्यततत्रहेतुः पराक्पुरतोऽवलंबमानाश्चतेकुटिलाश्चतेजटिलाश्चकपिशाश्चकेशास्ते षांभूरिभारोयस्यसः अवधूतमनादृतंअतएवमलिनंनिज शरीरंतेनकथंभूतोऽप्येवमदृश्यत अतिसुकुमाराणि करचरणोरस्स्थलानितथाविपुलाबाह्वादयः तएवावयवाः तेषांविशिष्टेन्यासःसन्निवेशोयस्यसः तथाप्रकृत्यैवसुंद

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयवविन्यासःप्रकृति सुंदरस्वभावहाससुमुखोनवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणायतनयनरुचिरः सदृशसुभगकपोलकर्णकण्ठनासोविगूढस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानांम नसिकुसुमशरासनमुपदधानः परागवलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरि भारोऽवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहगृहीतइवादृश्यत ३१ यर्हिवावसभगवाँल्लो कमिमंयोगस्याद्धाप्रतीयमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सितमितिव्रतमा जगरमास्थितः॥ सुरःस्वभावसिद्धोहासः तेनशोभनंमुखंयस्यतथानवनलिनदलवदाचरंतीयेशिशिरता रेतापहारिकनीनिके अरुणेआयतेनयनेताभ्यांरुचिरः तथासदृशाअन्यूनाधिकाःसुभगाश्चकपोलकर्णकण्ठना सिकायस्यतस्यविगूढस्मितंयद्वदनंतस्यमहोत्सवेनबिभ्रमेणपुरांगनानांमनसिकाममुद्दीपयन्एवंभूतोऽपित थाऽदृश्यतेत्यन्वयः ३१ यर्हियदालोकेजनंयोगस्यप्रतिपक्षमाचक्षाणःपश्यन्बभूवतस्यप्रतिक्रियाकरणंकर्मचनिंदि तमितिचक्षाणःतदाआजगरव्रतमास्थितः॥

सन् शयानएवाश्नातिमेहत्यन्वयः आजगरंव्रतंनामएकत्रैवस्थित्वाप्रारब्धकर्मोपभोगः अवमेहति मूत्रयति हदतिपु-
रीषमुत्सृजंति उच्चरितेपुरीषेचेष्टमानोविलुंठन् तेनैवादग्धा आलिप्ताउद्देशादेहप्रदेशायस्यसः ३२ बीभत्समिवाशं-
वयाह तस्येति पुरीषस्यसुरभिणागंधेनसौगंध्यंयस्यसवायुः ३३ एवंगवादिचर्ययापानादिकरोतिस्म तदेवाह व्रजन्नि
त्यादिना काक मृगगवामिवान्यदपिचरितंवृत्तिर्यस्य ३४ नानायोगचर्याआचरतीतितथा लोकयात्रापरिहारायये योगि

शयानएवाश्नातिपिबतिखादत्यवमेहतिहदतिस्मचेष्टमानउच्चरितआदिग्धोद्देशः ॥
३२ तस्यहयःपुरीषसुरभिसौगंध्यवायुस्तंदेशंदशयोजनंसमंतात्सुरभिंचकार ॥
३३ एवंगोमृगकाकचर्ययाव्रजंस्तिष्ठन्नासीनःशयानःकाकगोमृगचरितःपिबति
खादत्यवमेहतिस्म ३४ इतिनानायोगचर्याचरणोभगवान्कैवल्यपतिर्ऋषभोऽवि
रतपरममहानंदानुभव आत्मनिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेभगवतिवासुदेवआत्म
नोऽव्यवधानानंतरोदरभावेनसिद्धः॥ ३५ ॥ भिरेवंवर्त्तितव्यमिति प्रदर्शनायल

थाकृतवान् वस्तुतस्तुभगवान्यतः अविरतःपरममहान् उत्तरोत्तरशतगुणत्वेनोक्तोयआनंदः तदनुभवस्वरूपःसि-
च वासुदेवेआत्मनोऽव्यवधानेनअभेदेन नविद्यते अन्येषामिव अंतरामध्ये उदरस्यदेहोपाधेर्भावस्तेन नित्यनिरु-
नोपाधित्वेनेत्यर्थः स्वतएवसिद्धः॥

७

भा०पं० मनसास्वयंत्यक्तेऽप्यभिमानेकेनापिसंस्कारेणदेहःप्रचलतियथाकुलालचक्रम् सोऽयमभिमानाभासःतेनसच
टी० जीवन्मुक्तानामविद्यावासनयाभवतीतितताेविशेषमाह योगमायावासनयेति ७ कोंकादीन्देशानुगतःसन्कया
२२ पिवासनयाआस्येकृतः अश्मकवलोयेन असंवीतानग्नः ८ समीरवेगेनविधूतानांकंपितानांवेणूनांसंघर्षणेनजा

तस्यहवाएवंमुक्तलिंगस्यभगवतऋषभस्ययोगमायावासनयादेहइमांजगतीम
भिमानाभासेनसंक्रममाणः ७ कोंकवेंककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छ
योपगतःकुटकाचलोपवनआस्यकृताश्मकवलउन्मादइवमुक्तमूर्धजोऽसंवीत
एवविचचार ८ अथसमीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमाले
लिहानःसहतेनददाह ९ यस्यकिलानुचरितमुपाकर्ण्यकोंकवेंककुटकानांराजा
ऽर्हन्नामोपशिक्ष्यकलावधर्मउत्कृष्यमाणेभवितव्येनविमोहितःस्वधर्मपथमकुतो
भयमपहायकुपथपाखंडमसमंजसंनिजमनीषयामंदःप्रवर्त्तयिष्यते १०॥ तउग्रोदा

वानलःआलेलिहानःसर्वतोग्रसन् ९ अवधूतवेषेणऋषभदेवस्तत्रगतइत्येतस्यसूचकमाह यस्यकिलाश्रमा स्क०
तीतमनुचरितंतद्देशवासिभ्यउपाकर्ण्य अर्हन्निति नामयस्यसराजास्वयंतत्रउपशिक्ष्यशिक्षित्वाकुपथश्चासौपा २२
खंडश्चतंनिजमनीषयासंप्रवर्त्तयिष्यतइत्यन्वयः तत्रहेतुःकलाविसादिभवितव्येनप्राणिपूर्वसंचितपापफलेन १०॥

येनप्रवर्त्त—केनमनुजेषपसदानिकृष्टाः स्वविधिनानियोगोयस्मिन् शौचचारित्रेतद्विहीनाः देवावज्ञारूपाण्यस्नानादी
निकुव्रतानिगृण्हानाः वेदादीनांविदूषकाभविष्यंति ११ तत्फलंचाधंतमःप्राप्स्यतीत्याह तेचेति अर्वाक्तनयाअवेद
मूलमया निजलोकयात्रयास्वेच्छाकृतप्ररत्याआश्वस्ताःकृतविश्वासाः १२ननुतर्ह्यनर्थकारीकिमर्थोऽयमृषभावता

येन ह्वावकलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधिनियोगशौचचारित्रविही
नादेवहेलनान्यपव्रतानि निजेच्छया गृण्हाना अस्नानाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादी
नि कलिना धर्मबहुले नोपहतधियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्राये
णभविष्यंति ११ ते च ह्यर्वाक्तनया निजलोकयात्रयांऽधपरंपरयाश्वस्तास्तमस्यंधे
स्वयमेव प्रपतिष्यंति १२ अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः तस्यानुगु
णान्श्लोकान्गायंति १३ अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्या द्वीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत् गायं
ति यत्रत्यजना मुरारेः कर्माणि भद्राण्यवतारवंति १४ अहो नु वंशो यशसावदातः प्रैयव्र
तो यत्र पुमान्पुराणः॥ ॐ ॥

ऽऽरस्तत्राह अयमिति रजोव्याप्तानांजनानांमोक्षमार्गोपशिक्षणार्थः तस्यकै
वल्योपशिक्षणस्यानुरूपात् १३ अधिकंपुण्यंयस्मिन् एतद्भारतंवर्षं ऋषभाद्यवतारयुक्तानिकर्माणि १४ प्रियव्रतस्यवं
शः अवदातःशुद्धः यत्रवंशे यद्यस्मात्॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

भा०पं० समस्तैरर्थैःफलैःपरिपूर्णत्वाद्योगैश्वर्याणिनाभ्यनंदत् वैहायसंखेचरत्वं मनोजवंमनसइवदेहस्यवेगम् दूरग्रहणं।
टी० दूरदर्शनम् हेनृप हृदयेनमनसा ३५॥ इतिपंचमेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५॥ षष्ठेलीनाभिमानस्यदेहत्यागक्रमाभि
२१ धा प्रदहंतंदवाग्निंयःपश्यन्नपिनपश्यति १ योगैश्वर्याणिनाभ्यनंददित्युक्तंतत्रपृच्छति नेतिभगवः हेभगवन् यो
गेनसमीरितमुद्दीपितंयज्ज्ञानंतेनावभर्जितानिदग्धानिकर्मबीजानिरागादीनियैःतेषांयदृच्छयाप्राप्तानियोगैश्वर्या।

समस्तार्थपरिपूर्णोयोगैश्वर्याणिवैहायसमनोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रह।
णादीनियदृच्छयोपगतानिनांजसान्नृपहृदयेनाभ्यनंदत् ३५॥ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेपंचमस्कंधेऋषभदेवानुचरितेपंचमोऽध्यायः ५॥ राजोवाच ननूनंभगव
आत्मारामाणांयोगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणिपुनःक्लेशदानि।
भवितुमर्हंतियदृच्छयोपगतानि १ ऋषिरुवाच सत्यमुक्तंकिंत्विहवाएकेनमनसो
ऽद्धाविश्रंभमनवस्थानस्यशठकिरातइवसंगच्छंते २॥

ॐ णिपुनःक्लेशदानिभवितुंनार्हंति अ
तःकिमितिनाभ्यनंददित्यर्थः १ अंगीकृत्यपरिहरति सत्यमिति एकेबुद्धिमंतोऽनवस्थानस्यचंचलस्यमनसोवि।
श्वासंनसंगच्छंतेनसम्यक्प्राप्नुवंति शठःकिरातोयथाधूर्तेष्वपिमृगेषु शठेकिरातेयथामृगाइतिसप्तम्यंतंवापाठांत
रेशठोवंचकःकिरातोवणिक् व्यवहर्त्तरियथा अस्मिन्वाव्यवहर्त्ताविश्वासंनयातीत्यर्थःपाक्षिकोदोषोवर्जनीयइत्युप

यद्विश्रंभात् यस्य विश्वासात् चिराचीर्णं बहुकालसंचितं तपः चस्कंद सुस्राव ऐश्वरं विष्णोर्मोहिनीरूपदर्शनेन यद्वा ई-
श्वराणां समर्थानामपि सौभरिप्रभृतीनां तपः ३ तत्र हेतुः नित्यमिति कृतविश्वासो यो योगी तदीयं मनः कामस्य तमनु ये-
ऽरयस्तेषां च छिद्रमवकाशं ददाति यथा कृतविश्वासस्य पत्युः पुंश्चली जाया जाराणामवकाशं दत्वा पतिं घातयति तथा
मनोऽपि कामादिभिर्योगिनं भ्रंशयतीत्यर्थः ४ अरीन्कथयन्नुपसंहरति काम इति यन्मूलः यन्निमित्तो भवति तन्मनः।

तथा चोक्तम् नकुर्यात्कर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते यद्विश्रंभाच्चिराचीर्णं चस्कं-
द तप ऐश्वरम् ३ नित्यं ददाति कामस्य छिद्रं तमनु येऽरयः योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युः
र्जायेव पुंश्चली ४ कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः कर्मबंधश्च यन्मूलः स्वी-
कुर्यात्को नु तद्बुधः ५ अथैवमखिललोकपाललला मो विलक्षणैर्जडवदवधूतवेष-
भाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन्स्वकलेव-
रं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थांतरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुप-
रराम ६ ॥

को नु बुधः स्वीकुर्यात् स्वाधीनमिति मन्येत ५ प्रासंगिकं समाप्य प्रस्तुतमाह अथेति अखिलानां
लोकपालानां ललामो मंडनभूतोऽपि उपरताबाधिताऽनुवृत्तिर्यस्मात्स उपरराम देहाभिमानं जहौ विलक्षणैरनेकप्रका-
रैरवधूतवेषादिभिर्न विलक्षितो भगवत्प्रभावो यस्मिन् सांपरायविधिं देहत्यागप्रकारम् आधाराधेयभावव्यावृत्त्यर्थमाह
अनर्थान्तरभावेन अभेदेन उपासनाव्यावृत्त्यर्थमाह असंव्यवहितम् ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥

७
भा०पं० मनसास्वयंत्यक्तेऽप्यभिमानेकेनापिसंस्कारेणदेहःप्रचलतियथाकुलालचक्रम् सोऽयमभिमानाभासःतेनसंच-
टी० जीवन्मुक्तानामविद्यावासनयाभवतीतिततोविशेषमाह योगमायावासनयेति ७ कोंकादीन्देशान्गतःसन्कया
२२ पिपासनयाआस्येकृतःअश्मकवलोयेनअसंवीतोनग्नः ८ समीरवेगेनविधूतानांकंपितानांवेणूनांसंघर्षणेनजा

तस्यहवाएवंमुक्तलिंगस्यभगवतऋषभस्ययोगमायावासनयादेहइमांजगतीम-
भिमानाभासेनसंक्रममाणः ७ कोंकवेंककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छ-
योपगतःकुटकाचलोपवनआस्यकृताश्मकवलउन्मादइवमुक्तमूर्धजोसंवीत-
एवविचचार ८ अथसमीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमाले-
लिहानःसहतेनददाह ९ यस्यकिलानुचरितमुपाकर्ण्यकोंकवेंककुटकानांराजा-
ऽर्हन्नामोपशिक्ष्यकलावधर्मउत्कृष्यमाणेभवितव्येनविमोहितःस्वधर्मपथमकुतो-
भयमपहायकुपथपाखंडमसमंजसंनिजमनीषयामंदःसंप्रवर्तयिष्यते १०॥ तउग्रदा-

वानलःआलेलिहानःसर्वतोग्रसन् ९ अवधूतवेषेणऋषभदेवस्तत्रगतइत्येतस्यसूचकमाह यस्यकिलाश्रमा
तीतमनुचरितंतद्देशवासिभ्यउपाकर्ण्यअर्हन्नितिनामयस्यसराजास्वयंतत्रउपशिक्ष्यशिक्षित्वाकुपथश्चासौपा- रामः
खंडश्चतंनिजमनीषयासंप्रवर्त्तयिष्यतइत्यन्वयः तत्रहेतुःकलावित्यादिभवितव्येनप्राणिपूर्वसंचितपापफलेन १०॥ २२

येनप्रवर्त्त— केनमनुजेष्वपसदानिकृष्टाः स्वविधिनानियोगोयस्मिन् शौचचारित्रेतद्विहीनाः देवावज्ञारूपाण्यस्नानादी
निकुव्रतानिगृह्णानाः वेदादीनांविदूषकाभविष्यंति ११ तत्फलंचान्धंतमःप्राप्स्यंतीत्याह तेचेति अर्वाक्तनयाअवेद
मूलमया निजलोकयात्रयास्वेच्छाकृतपरंपरयाआश्वस्ताःकृतविश्वासाः १२ ननुतर्ह्यनर्थकारी किमर्थोऽयमृषभावता

येनहवावकलौमनुजापसदादेवमायामोहिताःस्वविधिनियोगशौचचारित्रविही
नादेवहेलनान्यपव्रतानिनिजेच्छयागृह्णानाअस्नानाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादी
निकलिनाऽधर्मबहुलेनोपहतधियोब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाःप्राये
णभविष्यंति ११ तेचह्यर्वाक्तनयानिजलोकयात्रयांऽधपरंपरयाश्वस्तास्तमस्यंधे
स्वयमेवप्रपतिष्यंति १२ अयमवतारोरजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः तस्यानुगु
णान्श्लोकान्गायंति १३ अहोभुवःसप्तसमुद्रवत्याद्वीपेषुवर्षेष्वधिपुण्यमेतत् गायं
तियत्रत्यजनामुरारेःकर्माणिभद्राण्यवतारवंति १४ अहोनुवंशोयशसाऽवदातःप्रैयव्र
तोयत्रपुमान्पुराणः॥ ॐ॥

ॐरस्तत्राह अयमिति रजोव्याप्तानांजनानांमोक्षमार्गोपशिक्षणार्थः तस्यकै
वल्योपशिक्षणस्यानुरूपान् १३ अधिकंपुण्यंयस्मिन् एतद्भारतंवर्षं ऋषभाद्यवतारयुक्तानिकर्माणि १४ प्रियव्रतस्यवं
शः अवदातःशुद्धः यत्रवंशे यद्यस्मात्॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥

६६

भा॰पं॰ अकर्मामोक्षस्तस्यहेतुंधर्मंचचार १५ अपरःकोनुयोगीअस्यकाष्ठांदिशमप्यनुगच्छेत् योयोगीयेनऋषभेणअमत्त

टी॰ याअवस्तुत्वेनउदस्तानिरस्तायोगमायाःसिद्धीर्वांछति कथंभूताःकृतःप्रयत्नोयास्तदर्थंप्रयत्नंचकारेतीत्यर्थःयद्वा

२३ कथंभूताउदस्ताःकृतप्रयत्नाःसेवितुमुद्यताअपीत्यर्थः १६ विशुद्धाचरितेयतईरितंकथितंतत्समस्तंदुश्चरितमभि

कृतावतारःपुरुषःसआद्यश्चचारधर्मंयदकर्महेतुम् १५ कोन्वस्यकाष्ठामपरोनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यभवस्ययोगी योयोगमायाःस्पृहयत्युदस्ताह्यसत्तयायेनकृतप्रयत्नाः १६ इतिहस्मसकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवांपरमगुरोर्भगवतऋषभाख्यस्यविशुद्धाचरितमीरितंपुंसांसमस्तदुश्चरिताभिहरणंपरममहामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयाऽनुशृणोत्याश्रावयतिवाऽवहितोभगवतितस्मिन्वासुदेवएकांततोभक्तिरनयोरपिसमनुवर्त्तते १७ यस्यामेवकवयआत्मानमविरतंविविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनंस्नापयंतस्तयैवपरयानिर्वृत्याह्यपवर्गमात्यंतिकंपरमपुरुषार्थमपिस्वयमासादितंनोएवाद्रियंतेभगवदीयत्वेनैवपरिसमाप्तसर्वार्थाः १८

तोहरतीतितथापरममहामंगलानामयनंच अवहितःसन् अनयोरपिश्रोतृश्रावयित्रोर्विशेषेणभक्तिःसम्यक्अनुवर्त्ताभवतीत्यर्थः १७ भक्तेःपरमपुरुषार्थत्वमाह यस्यांभक्तावेवनतुयोगादिषुअनुसवनमविरतमात्मानंस्नापयंतःस्व

ननु भगवतोऽतिसुलभत्वद्दर्शनान्मोक्षस्य चातिदुर्लभत्वादियमस्तुतिरेवेत्याशंक्याह हे राजन् भवतां पांडवानां यदूनां च पतिः पालकः गुरुः उपदेष्टा दैवमुपास्यः प्रियः सुहृत् कुलस्य पतिः नियंता किंबहुना क्वचकदाचित् दौत्यादिषु वः पांडवानां किंकरोऽपि आज्ञानुवर्ती अस्तु नामैवं तथाऽप्यन्येषां नित्यं भजतामपि मुक्तिं ददाति न तु कदाचिदपि सप्रेमभक्तियोगम्

राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किंकरो वः अस्त्वेवमंग भगवान्भजतां मुकुंदो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम् १९ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णः श्रेयस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः लोकस्य यः करुणयाभयमात्मलोकमाख्यान्नमो भगवते ऋषभाय तस्मै २० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ऋषभदेवानुचरिते षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ श्रीशुक उवाच भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवताऽवनितलपरिपालनाय संचिंतितस्तदनुशासनपरः पंचजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे १ तस्यामु ह वा आत्मजान्कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनः

१९ वर्णितमृषभावतारं नमस्करोति नित्यमनुभूतं यन्निजं रूपं स एव लाभः तेन निवृत्ता तृष्णा यस्य सः अतद्रचनया देहाद्यर्थमनोरथेन श्रेयसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य जनस्य करुणया निर्भयमात्मस्वरूपं य आख्यातवान्तस्मै नमः २० ॥ इति पंचमस्कं० टी० षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ अध्यायानां त्रयेणैवमृषभाख्यानमीरितम् अष्टभिर्भरताख्यानमतः प्रस्तूयते मृतम् १ सप्तमे भरतो राज्ये

भा०पं० भूतादिरहंकारइव भूतसूक्ष्माणीति संततिवृद्धौ दृष्टांतः २ भारतमिति स्वनाम्ना ख्यापकत्वेन धर्माद्यतिशयः सूचितः ३
टी० बहुवित्त्वं ज्ञः ४ यज्ञा अयूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूपं उच्चावचैर्महद्भिरल्पैश्च क्रतुभिः कर्मभिः श्रद्धया ईजे च तानेवाह॥
२९ आहृताः स्वाधिकारेणात्मसात्कृताये अग्निहोत्रादयः तेषां प्रकृतिविकृतिभिः अग्निहोत्रादयो द्विविधाः सकलांगयु
क्ताः प्रकृतयः विकलांगा विकृतय इति तैर्द्विविधैरपीष्टवानित्यर्थः अनुसवनमित्यंतं वा चातुर्होत्रविधिनेत्यंतं वाग्रं

पंचजनयामास भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि २ सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं धूम्रकेतुमिति अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य व्यपदिशंति ३ स बहुविन्महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्वे स्वे कर्मणि वर्त्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्त्तमानः पर्यपालयत् ४ ईजे च भगवंतं यज्ञक्रतुरूपं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना ५ संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचितांगक्रियेष्वपूर्वं यत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिंगानां॥ ६

५ किंच संप्रचरत्सु प्रवर्त्तमानेषु नानायागेषु विरचिता अनुष्ठिता अंगक्रिया येषां तेषु यदपूर्वं तद्वासुदेव एव भावयमानः चिंतयन् स यजमानो यज्ञभाजो ये देवाः सूर्यादयस्तान् पुरुषस्य वासुदेवस्यावयवेषु चक्षुरादिष्वभ्यध्यायत् न तु पृथक्त्वेनेत्यन्वयः अपूर्वे पक्षद्वयं मीमांसकानां तदानीमेव सूक्ष्मत्वेनोत्पन्नं फलमेवापूर्वं कालांतरफलोत्पादिका कर्मशक्तिर्वेति तदुक्तं यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति ५मः
२४

सूक्ष्मंशक्त्यात्मकंवाऽपिफलमेवोपजायतइति तदेवाह क्रियाफलंधर्माख्यमितिच ननुयद्यंगंदेवताः कर्मप्रधानमि
तिमतं तर्हिंकर्तृनिष्ठमपूर्वंस्यात् तदुक्तम् कर्मभ्यःप्रागयोग्यस्यकर्मणःपुरुषस्यवा योग्यताशास्त्रगम्यायापरासाऽपूर्व
मिष्यतइति अथदेवताप्रधानंकर्मतु देवताराधनार्थंतदादेवताप्रसादरूपत्वादपूर्वस्यदेवताश्रयत्वमेवयुक्तंप्रोक्षणा
दापूर्वस्येवव्रीह्याद्याश्रयत्वम् कुतोवावासुदेवाश्रयमपूर्वंभावयति उच्यते यद्यपिकर्तृनिष्ठमपूर्वम् तर्हिवासुदेवस्यां
तर्यामिणःप्रवर्त्तकत्वेनमुख्यकर्तृत्वात्तदाश्रयमेवापूर्वंनतुतस्योऽन्ययजमानाश्रयम् शास्त्रफलंप्रयोक्तरीतिन्याया

मंत्राणामर्थनियामकतयासाक्षात्कर्त्तरिपरदेवतायांभगवतिवासुदेवएवभावयमा
नआत्मनैपुण्यमृदितकषायोहविष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषुसयजमानोयज्ञभाजोदेवांस्ता
न्पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत् ४ एवंकर्मविशुद्ध्याविशुद्धसत्त्वस्यांतर्हृदयाकाशशरीरेब्र
ह्मणिभगवतिवासुदेवेमहापुरुषरूपोपलक्षणेश्रीवत्सकौस्तुभवनमाला॥ तु अन्यथा

ऋत्विजामप्यपूर्वाश्रयत्वप्रसंगात् तदेवाह साक्षात्कर्त्तरीति देवताश्रयत्वेऽपिवासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह परदेव
तायामिति परदेवतात्वेहेतुः सर्वदेवतालिंगानांतत्तद्देवताप्रकाशकानांमंत्राणांयेऽर्थाइन्द्रादिदेवतास्तेषांनियाम
कतयातस्यैवप्रसादनीयत्वात् फलदातृत्वाच्चयुक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः एवंभावनमेवात्मनानैपुण्यंकौशलंतेन
मृदिताःक्षीणाःकषायाःरागादयोयस्य अध्वर्युभिरितिबहुवचनंनानाकर्माभिप्रायेण ४ एवंभूततयाकर्मविशुद्ध्यावि
शुद्धसत्त्वस्यभक्तिरजायतेत्यन्वयः क्व अंतर्हृदयेयआकाशःसएवशरीरमभिव्यक्तिस्थानंयस्यतस्मिन्ब्रह्मणिकीदृशे

७
भा०पं० महापुरुषरूपस्योपलक्षणमाकारो यस्य तस्मिन् किंच श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषाणां नारदादीनां हृदि
टी० लिखितवन्निश्चलतया स्थितेन उक्तेन पुरुषरूपेण आत्मनि स्वमनसि विरोचमाने कीदृशी भक्तिः अत्यंतातिशयेन
२५ एधमानो रयो वेगः प्रकर्षो यस्याः ७ एवमनुवत्सराणामयुतानि तेषां सहस्रं तत्पर्यन्तकालेऽवसितो निश्चितः कर्म

अरिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृल्लिखिते नात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरयाऽजायत ७ एवं वर्षायुतसहस्रपर्यंतावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्थं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमं प्रवव्राज यत्र ह वाव भगवान्हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन संधाप्यत इच्छारूपेण ८ यत्राश्रमपदान्युभयतो नाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति ९ तस्मिन्वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाऽम्बुभिः॥

ज्यभोगादृष्टसमाप्तिसमयो येन सः अधिकृत्य भुज्यमानं रिक्थं धनम् यथाविभागं विभज्य सकलसंपदां निकेतात् ॥ ९ निर्वाणावसरः रा
आश्रयात् स्वगृहात् पुलहाश्रमं हरिक्षेत्रं प्रवव्राज यत्र क्षेत्रे विद्याधरकुंडे वात्सल्यं कर्तृ तेन संनिहितः क्रियते भक्ता
नामपेक्षितेन रूपेण संनिहितो भवतीत्यर्थः ८ आश्रमस्थानानि उभयतः उपर्यधश्च नाभिभिर्येषां तैर्दृषच्चक्रैः शिलाम

विविक्तः शुद्धः अतएव उपरतो विषयाभिलाषो यस्य सः उपभृतः संवृद्धः उपशमो यस्य १० प्रवर्द्धमानानुरागस्य भरेण यत् द्रुतं द्रवीभूतं तत् हृदयं तस्मिन् शैथिल्यमनुद्यमो यस्य आत्मनि देहे उद्भिद्यमानं रोमपुलककुलं रोमांचवृंदं यस्य ककारः समासांतः औत्कंठ्यात्प्रवृत्तेन प्रणयबाष्पेण निरुद्धोऽवलोको ययोः ते नयने यस्य सः एवंवर्त्तमानस्तामपि भगवत्सपर्या न सस्मारेत्यन्वयः तत्र हेतुः निजरमणस्य स्वप्रीतिदातुर्ये अरुणे चरणारविंदे तयोरनुध्यानेन परिचितः समृद्धो भक्तियो

कंदमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशमः परां निर्वृतिमवाप १० तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवर्द्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक औत्कंठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयन एवं निजरमणारुणचरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाह्लादगंभीरहृदयह्रदावगाढधिषणस्तामपि क्रियमाणां भगवत्सपर्यां न सस्मार ११ इत्थं धृतभगवद्व्रत ऐणेयाजिनवाससाऽनुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेन च

ऽगः तेन परिप्लुतः सर्वतो व्याप्तः परमआह्लादः परमानंदो यस्मिन् गंभीरहृदयह्रदे तस्मिन्नवगाढा निमग्ना धिषणा यस्य ११ धृतानि भगवद्व्रतानि येन स भगवंतं सूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठन्ने तदूहो वाचेत्यन्वयः कीदृशः एण्या हिरण्या अजिनमैणेयं तदेव वासस्तेन अनुसवनाभिषेकेणार्द्राः कपिशाश्च याः कुटिला जटास्तासां कलापेन च विरोचमानः सूर्यप्रकाशिकया ऋचा हिरण्मयम् ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती सारि

७ भा०पं० टी० २६

उज्जिहानेउद्गच्छतिसतिसकारांतपाठेसन्नंतासचाद्यच् अर्थस्तुसएव १२ परोरजः रजसःप्रकृतेःपरम् शुद्धसत्वात्मकं
सवितुर्देवस्यसूर्यस्यभर्गःस्वरूपभूततेजःजातवेदो धनंकर्मफलंयस्मात्तत्कर्मफलदमित्यर्थः अत्रहेतुः यन्मनसैवेदंवि
श्वंजजानससर्जपुनश्चअदःसृष्टंविश्वमंतर्यामिरूपेणप्रविश्यगृध्राणंकांक्षंतंहंसंजीवंस्फुरेतसाचिच्छक्त्याविचष्टेपश्य
तिपालयतीत्यर्थःनृषुसीदतिउपाधितयातिष्ठतीतिनृषत्बुद्धिःतस्यांरिंगिरिंगणंगतिंरातीतिनृषद्रिंगिरम् वा छंदसीय

विरोचमानःसूर्यर्चाभगवंतंहिरण्मयंपुरुषमुज्जिहानेसूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठंनेतदुहो
वाच १२ परोरजःसवितुर्जातवेदोदेवस्यभर्गोमनसेदंजजान स्फुरेतसादःपुनराविश्य
चष्टेहंसंगृध्राणंनृषद्रिंगिरामिमः १३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभरत॰
चरित्रेभगवत्परिचर्यायांसप्तमोऽध्यायः ७ ॥ श्रीशुकउवाच एकदातुमहानद्यांकृता॰
भिषेकनैयमिकावश्यकोब्रह्माक्षरमभिगृणानोमुहूर्त्तत्रयमुदकांतउपविवेशतत्रत
दाराजन्हरिणीपिपासया ङ्भिपूर्वरूपत्वाभावःतद्भर्गःइमःशरणंव्रजामः १३ ॥ इतिपंचमस्कंधेटीकायां॰
सप्तमोऽध्यायः ७ ॥ अष्टमेभजतोविष्णुंतस्यकर्मांतरायतः एणरक्षाप्रसक्तस्यजातमेणत्वमीर्यते १ कृपयापिकृतःसं
गःपतनायैवयोगिनः इतिप्रदर्शयन्नाहभरतस्यैणपोषणम् २ नैयमिकंनित्यनिमित्तिकविधिप्राप्तम् आवश्यकमर्थं एमः
प्राप्तंमूत्रोत्सर्गादिकृतसभिषेकादिकंयेनब्रह्माक्षरंप्रणवंजपनुदकांतेनद्यास्तीरेजलाशयाभ्यांशंनद्याःसमीपेपेपीय ॥ ॥ ॥ २६
मानेअत्यासक्त्यापीयमानेसति तावदेवतत्क्षणमेव अविदूरेणसन्निधौमृगपतेः ॥

सिंहस्यउन्नादोमहान्भ्रादउद्गतः १ प्रकृत्यास्वभावतएवविक्लव्याकुलास्ततरांतुहरिभयस्याभिनिवेशेनव्यग्रं व्याकुलं
हृदयंयस्याःपारिप्लवदृष्टिःपरिभ्रांतनेत्रानगतातृषातद्वयस्याःउच्चक्रामनदीमुल्लंघितवती २ अंतर्वत्न्याःगर्भिण्याउरु
भयेनस्थानाद्विचलितोयोनेर्निर्गतःसन्स्रोतसिप्रवाहेनिपतितःतत्प्रसवोगर्भपातःउत्सर्पणमुल्लंघनंभयंचएतैःखे

जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगामतयापेपीयमानउदकेतावदेवाविदूरेणनदतोमृगप
तेरुन्नादोलोकभयंकरउदपतत् १ तमुपश्रुत्यसामृगवधूःप्रकृतिविक्लवाचकि
तनिरीक्षणासुतरामपिहरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदयापारिप्लवदृष्टिरगततृषाभया
त्सहसैवोच्चक्राम २ तस्याउत्पतंत्याअंतर्वत्न्याउरुभयावगलितोयोनिनिर्गतोगर्भःस्रो
तसिनिपपात तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरास्वगणेनवियुज्यमानाकस्यांचिद्दर्यांकृ
ष्णसारसतीनिपपातअथचममार ३ तंत्वेणकुणकंकृपणंस्रोतसाऽनूह्यमानमभि
वीक्ष्यापविद्धंबंधुरिवानुकंपयाराजर्षिर्भरतआदायमृतमातरमित्याश्रमपदमनयत्
४ तस्यहवाएणकुणकउच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालन

खेदेनातुरापीडितादर्यांगिरिगुहायांहरिणवधूःपपातअथानंतरंमृताच ३ एणकुणकंहरिणबालकंअपविद्धंबंधुभि
स्त्यक्तमितिएतैःकृपणत्वादिहेतुभिर्योऽनुकंपातयाअनयत् ४ कृतोनिजःस्वीयइत्यभिमानोयेनपोषणतृणादिना॥

पालनं वृकादिभ्यो रक्षणं लालनं चुंबनादिना प्रीणनं कंडूयनादिना एतैर्यदनुध्यानमासक्तिस्तेन आत्मनो नियमाः स्नानादयः यमा अहिंसादयः तत्सहिता ईश्वरपरिचर्यादयश्च प्रत्यहमेकैकशो वियुज्यमानाः सतः कतिपयेनाहर्गणेन सर्वे उत्सन्ना बभूवुः ५ आसक्तिं प्रपंचयति अहो इत्यादिना इतिकृतानुषंग इत्येतत्सर्यंतेन ईश्वरस्थचरणः कालप

प्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाः सह यमाः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन् ५ अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बंधुभ्यः परिवर्जितः शरणं च नोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृज्ञातीन्यौथिकांश्चैवोपेयाय नान्यं कंचन वेद मय्यतिविस्रब्धश्च अत एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनुसूयुनाऽनुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा ६ नूनं ह्यार्याः साधव उपशमनशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थे स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षंते ७ ॥ इति कृतानुषंग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सह मृगजहुना स्नेहानुबद्धहृदय आसीत् ८ ॥ ॐ कृं तस्य परिभ्रमणवेगेन स्वगणादिभ्यो विभ्रंशितः मा इति मां च शरणं प्रापितः मामेव मातापित्रादिबुध्या उपेयाय प्राप्तः यौथिकान्यूथसंघातिनः अनसूयुना एतं निमित्तं मम स्वार्थो भ्रश्यतीति दोषदृष्टिमकुर्वता ६ तदेवाह नूनं हीति ७ इति एवं कृतोऽनुषंगः आसक्तिर्येन मृगजहुना

स्नेहानुबंधमेवप्रपंचयति कुशकुसुमेत्यादिनास्वधयतीत्यंतेनसालावृकाःश्वानःयदाभयंशंकमानोभवतितदातेन नसहवनंसमाविशति ❀ अतिशयितःप्रणयभरोयस्यतद्हृदयंयस्यसः १० वर्षपतिर्भरतःप्रकृतिस्वस्थेनस्वस्थेनसा तन्त्रूयात ११ अन्यदाअदर्शनेसकरुणंयथाभवत्येवमनुशोचन्इतिहोवाचेत्यन्वयः अतितर्षेणअसौत्सुक्येनहरि

कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणोवृकसालावृकादिभ्योभयमा शंसमानोयदासहहरिणकुणकेनवनंसमाविशति ❀ तदापथिषुचमुग्धभावेनत त्रतत्रविषक्तमतिप्रणयभरहृदयःकार्पण्यात्स्कंधेनोद्वहतिएवमुत्संगेउरसिचा धायोपलालयन्मुदंपरमामवाप १० क्रियायांनिवर्त्यमानायामंतरालेषूत्थायोत्थाय यदैनमभिचक्षीततर्हिवावसवर्षपतिःप्रकृतिस्थेनमनसातस्माआशिषआशास्ते स्वस्तिताद्वत्सतेसर्वतइति ११ अन्यदाभृशमुद्विग्नमनानष्टद्रविणइवकृपणःसकरु णमतितर्षेणहरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन्किलकश्मलं महदभिरंभितइतिहोवाच १२ अपिबतसवैकृपणएणबालकोमृतहरिणीसुतः अहोममानार्यस्यशठकिरातमते ❀ णकुणकविरहेणविह्वलेहृदयेसंतापोयस्य कश्मलंमोहंप्रापितः सन् १२ अपीतिसंभावनायांवतेत्यनुकंपयाम् अहोइतिखेदे शठकिरातयोरिवचंचनपराक्रूराचमतिर्यस्य ❀ ॥

८

भा०पं० अकृतस्मृकृतस्य निर्भाग्यस्य ममतच्छात्र्यादिकमगणयन्नचिंतयन्नागमिष्यति किम् अपराधाचिंतने हेतुः आत्म

टी० प्रत्ययेन स्वचित्तशुद्ध्याकृतविश्वासः सन् सुजनो न यथा गणयति तद्वत् १३ शष्पाणि कोमलतृणानि १४ नैकच

२८ रो यूथचरः सूकरादिः यद्वा एक एव चरति यः क्रूरस्वभावो व्याघ्रादिर्न भक्षयति किं १५ सकललोकस्य क्षेमो यस्मात्स उ

रकृतस्मृकृतस्य ——— कृतविस्रंभ आत्मप्रत्ययेन तद्विगणयन्सुजनइवाग-

मिष्यति किम् १३ अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि चरंतं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि

१४ अपि च न वृकः सालावृकोऽन्यतमो वा नैकचर एकचरो वा भक्षयति १५ निम्लो

चति ह भगवान्सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्माऽद्यापि मम न मृगवधून्यास आग-

च्छति १६ अपि स्विदकृतस्मृकृतमागत्य मां सुखयिष्यति हरिणराजकुमारो विवि

धरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषं स्वानामपनुदन् १७ क्ष्वेलिकायां

मां मृषासमाधिनाआमीलितदृशं प्रेमसंरंभेण चकितचकित आवृत्य पृषदपरुष

विषाणाग्रेण लुठति १८॥ उदयो यस्य वेदत्रयी आत्मा स्वरूपं यस्य सः सूर्यो निम्लोचति अस्तं याति मृगव

ध्वा न्यासो निक्षेपभूतः १६ हरिण एव राजकुमारः आगत्य मामपि स्वित्सुखयिष्यतीत्यन्वयः किं कुर्वन् विविधैरुचिरै

र्दर्शनीयैर्निजैर्मृगदारकविनोदैः स्वीयानां खेदमपनुदन् १७ संभवति चैतदित्याह क्ष्वेलिकायां क्रीडायां मृषायः समाधि

…स्तेनामीलिते दर्शी येन तं मां प्रेमसंरंभेण प्रणयकोपेन

…द्धजलबिंदुः तद्वत् परुषेण मृदुना विषाणाग्रेण लुठति संघट्टयति १८

आसादितं हविर्यस्मिन् बर्हिषि दर्भे दंताकर्षणादिना चापलेन दूषिते सति दूषित्वेति पाठे बर्हिषि विषये दूषणं कृत्वेत्यर्थः
मयाऽधिक्षिप्तः संतत्क्षणमेवोपरतक्रीडो निश्चल आस्ते १९ इति बहुधा प्रलप्योत्थाय बहिर्निर्गत्य नतखुरखात भूमा
गोपलंभसंभ्रांतहृदय आह किंवेति अरे अहो अनया स्त्रिया किं वा तप आचरितं तपस्विन्या सभाग्यया यदस्मा
दियं सविनयस्य कृपणा सारतनयस्य तनुतराः सुभगाः शिवतमा अश्वाखराश्च खुरा येषु तेषां पदानां तत्र तत्रांकिता

आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते मयोपालब्धो भीतभीतः सपद्युपरतरासऋषिकुमा
रवदवहितकरणकलाप आस्ते १९ किं वा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्याऽनयायं
दियमवनिः सविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमाखरखुरपदपंक्तिभि
र्द्रविणविधुरातुरस्य कृपणस्य मम द्रविणपदवीं सूचयंत्यात्मानं च सर्वतः कृतकौ
तुकं द्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति २० अपि स्विदसौ भगवानुडुप
तिरेनं मृगपतिभयान्मृतमातरं मृगबालकं स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपया कृपणजा
नवत्सलः परिपाति २१ ॥ नां पंक्तिभिः द्रविणं मृगस्तेन रहितस्य अत एवातुरस्य दुःखितस्य मम द्र
विणमार्गं सूचयंती सती स्वात्मानं च ताभिः कृतमंडनं द्विजानां यज्ञभूमिं करोति यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्म
न्निबोधतेति स्मृतेः २० तावदुदिते चंद्रे मृगं दृष्ट्वा स्वमृगत्वं संभावयन्नाह अपि स्विदिति २१ ॥ २१ ॥ ५ ॥

भा० पं० निगूढोऽनाविष्कृतो निर्वेदो येन शालग्रामोपलक्षितं ग्राममं कालंजरायत्र हरिणो जातः तस्मात्सर्वतात् २७ आ
टी० त्मैव सहचरो यस्य एकाकी प्रतीक्षमाणस्यैव प्रपंचः मृगत्वनिमित्ततितीर्थोदकेन क्लिन्नमार्द्रमर्धोदकस्थमित्यर्थः
३० २८ ॥ इति पंचमे टीकायामष्टमोऽध्यायः ८ ॥ नवमे जडविप्रत्वे तस्य रागाद्यभावतः भद्रकालीपशुत्वेऽपि निर्विका

इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीमातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणद
यितं शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालंजरात्प्रत्याजगाम २७ तस्मिन्नपि कालं
प्रतीक्षमाणः संगाच्च भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृ
गत्वनिमित्तावसानमेव गणयन्मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज २८ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतचरिते अष्टमोऽध्यायः ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
अथ कस्यचिद्द्विजवरस्यांगिरःप्रवरस्य शमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोष
तितिक्षाप्रश्रयविद्याऽनसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्य
गुणाः नव सोदर्या अंगजा बभूवुः मिथुनं च यवीयस्यां भार्यायाम् १ ॥ रत्वमीर्यते १ पितुः प्राज्ञा
त्मविज्ञानो भरतो मृगतां गतः प्रारब्धकर्मवेगेन तदं ते जडविप्रताम् २ अंगिरसगोत्रजानां प्रवरस्य श्रेष्ठ शमादियुक्त
स्य सा गोऽत्रातिथ्यादिभ्योऽन्नदानादि विद्या कर्मविद्या आत्मज्ञानं देहादिव्यतिरिक्त भोक्तात्मज्ञानं आनंदो धर्मसंपत्तिजः

उत्कृष्टंमृगशरीरंयेनतम् शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोऽभिजायतइतिस्मृतेः २ तत्रापिचान्यसंगादात्मनोभ्रंशमा
शंकमानश्चात्मानमुन्मत्तादिरूपेणदर्शयामासेत्यन्वयः किंकुर्वन् कर्मबंधविध्वंसनंश्रवणंस्मरणंगुणानांविवर
णम्कथनंचयस्यतद्भगवतश्चरणारविंदयुगलंमनसाविशेषेणधारयन् प्रतिघातशंकायांहेतुः अनुस्मृतास्वीय

यस्तुतत्रपुमांस्तंपरमभागवतंराजर्षिप्रवरंभरतमुत्सृष्टमृगशरीरंचरमशरीरे
णविप्रत्वंगतमाहुः २ तत्रापिस्वजनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभगवतःकर्मबंध
विध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविंदयुगलंमनसाविदधदात्मनःप्र
तिघातमाशंकमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्त
जडांधबधिरस्वरूपेणदर्शयामासलोकस्य ३ तस्यापिहवाआत्मजस्यविप्रःपुत्र
स्नेहानुबद्धमनाआसमावर्त्तनात्संस्कारान्यथोपदेशंविदधानउपनीतस्यचपुनः
शौचाचमनादीन्कर्मनियमानमभिप्रेतानपिसमशिक्षयत् अनुशिष्टेनहिभाव्यं
पितुःपुत्रेण

पूर्वजन्मनामावलिःपरंपरायेनसः ३ पुत्रस्नेहेऽनुबद्धंमनोयस्यजडस्यगार्हस्थ्यानधिकारे
त्समावर्त्तनातान्संस्काराण्विदधानस्तमुपनीयउपनीतस्यपुनःशौचादीन् तस्यानभिप्रेतानपिशिक्षितवान् तत्रहेतुः
अनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःसकाशात्पुत्रेणेति ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

सोऽपि च पितुः शिक्षानिर्बंधनिवृत्तये असध्रीचीनमसमीचीनमिव करोति स्म उपाकरणे वेदव्रतादनंतरं श्रावणा
दिमासेषु वेदानध्यापयिष्यन्नादौ तावद्व्याहृतिभिः सह प्रणवशिरः सहितं त्रिपदीं चैत्रादिचतुरो मासानधीयानम
प्यसमवेतरूपं यथा भवत्येवं ग्राहयामास तावताऽपि कालेन स्वरानुपूर्व्यादियुक्तं व्याहृत्यादि तस्य नागतमित्यर्थः

स चापि तदु ह पितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिव स्म करोति छंदांस्यध्यापयिष्यन्स॥
हव्याहृतिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सावित्रीं ग्रैष्मवासंतिकान्मासानधीयानम॥
प्यसमवेतरूपं ग्राहयामास ५ एवं स्वतनुज आत्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचा॥
ध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्यनभियुक्तान्यपि
समनुशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं तावदनधिगतमनोरथः॥
कालेनाप्रमत्तेन स्वयं गृह एव प्रमत्त उपसंहृतः ६ अथ यवीयसी द्विजसती स्वग
र्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिलोकमगात्पितर्युपरते॥

५ आत्मभूते स्वतनुजे अनुरागेणावेशितं चित्तं येन शौचादीनि यान्यौपकुर्वाणकस्य सावधिब्रह्मचर्यवतः क
र्माणि तेनानभियुक्तानि अनादृतान्यपि तं पुत्रं प्रत्यनुशास्यापि अप्राप्तपुत्रपांडित्यमनोरथः स्वयं कालेनोपसंहृ
तः मृत इत्यर्थः अनुशासननिर्बंधे पुनस्तमेव हेतुमाह अनुशिष्टेन भाव्यमित्यसन्नयोग्य आग्रहो यस्य ६ सपत्न्यै स

न्यवृत्सत निवर्त्तितुमैच्छन् निवृत्ताइत्यर्थः ७ यदाऽभिभाष्यमाणस्तदा तदनुरूपाणि भाषते मूल्यमंतरेण बलाद्य त्कर्म कार्यते सा विष्टिः वेतनं मूल्यं विष्ट्यादिभिरुपसादितमन्नमभ्यवहरति परं भुंक्ते केवलम् न त्विंद्रियप्रीतये ८ अत्र हेतुद्वयमाह नित्यं सदा निवृत्तं निमित्तं यस्मात् उत्पादकशून्यः स्वसिद्धः अभिव्यंजकशून्यः विशुद्धः केव लोयोऽनुभवः स एवानंदरूपः स्वात्मा तस्य लाभः एवंभूतोऽहमिति ज्ञानं तस्याधिगमः प्राप्तिरस्ति यस्य द्वंद्वानि सन्मा

भ्रातर एवमनात्मभावविदस्त्रय्यां विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायां जड मतिरिति भ्रातुरनुशासननिर्बंधान्न्यवृत्सत ७ स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्म त्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते कर्माणि च कार्यमा णः परेच्छया करोति विष्टितो वेतनतो वा याच्ञया यदृच्छया वोपसादितमल्पं बहु मिष्टं कदन्नं वाऽभ्यवहरति परं नेंद्रियप्रीतिनिमित्तम् ८ नित्यनिवृत्तनिमित्तस्व सिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वंद्वनिमित्तयोरसंभा वितदेहाभिमानः ९ शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृतांगः पीनः संहननांगः ॥९

नावमानादीनि तद्धेतुकयोः सुखदुःखयोरकृतदेहाभिमानः तस्मान्नेंद्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः ९ अतएव शीतोष्णादिषु अनावृतांगः विचचारेत्यन्वयः कीदृशः पीनः पुष्टः संहननांगः संहन्यंते निबिडीभवंति स्म अंगानि यस्य कठिनावयव इत्यर्थः स्थंडिलसंवेशनम् भूमिशयनम् अनुन्मर्दनं मर्दनाभावः ॥ छ ॥ ९ ॥

७
भा०पं० अमज्जनंस्नानाभावःतैर्यद्रजःतेनावकटंब्रह्मवर्चसंब्राह्मंतेजोयस्ययथामहामणिरनभिव्यक्ततेजाभवतिकु
टी० त्सितेनपटेनावृताकटिर्यस्य उरुमषिणाअतिमलिनेननत्वतस्तंनजानंतियेतैर्जनैरवमतःसन् १० यदातुप
३२ रेभ्यःकर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणोभवतितदाकेदारकर्मणिशालिक्षेत्रेकर्दमविलोडनादौआहारप्रलोभनेन

स्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसामहामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः
कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणाद्विजातिरितिब्रह्मबंधुरितिसंज्ञयाअतत्
ज्ञजनावमतोविचचार १० यदातुपरतआहारंकर्मवेतनईहमानःस्वभ्रातृभि
रपिकेदारकर्मणिनिरूपितस्तदपिकरोतिकिंतुनसमंविषमन्यूनमधिकमि
तिवेदकणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहर
ति ११ अथकदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यैपुरुषपशुमालभतापत्यकामः
१२॥

ॐ नियुक्तःसन्करोतिकिंतुअत्रकर्दमस्यप्रक्षेपेक्षेत्रंसमंभवेत्इतःउद्धरणेविषमंस्यादित्यादिन
वेदभ्रातृभिर्दत्तान्कणादीनप्यमृतवद्भुंक्तेकणाश्चूर्णतंडुलाःपिण्याकंतैलयंत्रोद्धृतंतिलकिट्टम् फलीकरणंतु
षाःकुल्माषाःकीटवत्माषाःस्थालीपुरीषंस्थालीलग्नंदग्धान्नम् ११ तस्यरागादिराहित्यमलौल्यंचैवमीरितं ामः
अथान्यच्चरितंप्राहचित्रंमृत्यावसंभ्रमःवृषलपतिःशूद्रसामंतश्चौरराजःआलभतआलब्धुंप्रवृत्तः१२॥६॥ ३२

दैवाद्बंधनविमुक्तस्यपशोः तमसाव्याप्तायांनिशितत्रापिनिशीथसमये अर्द्धरात्रावसरे आकस्मिकोदैवनिर्मितः विधिःप्र
कारस्तेनवीरासनेन ऊर्ध्वावस्थानेन १३ अवमृश्यज्ञात्वा १४ पणयः चौराः अहतेननूतनेन उपस्कृतमलंकृतम् वैशसं

तस्यहदैवमुक्तस्यपशोःपदवींतदनुचराःपरिधावंतोनिशिनिशीथसमयेतमसा
वृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेनविधिनाकेदारान्वीरासनेनमृगवराहादि
भ्यःसंरक्षमाणमंगिरःप्रवरसुतमपश्यन् १३ अथतएनमनवद्यलक्षणमवमृ
श्यभर्तृकर्मनिष्पत्तिंमन्यमानाबध्वारशनयाचंडिकागृहमुपनिन्युर्मुदाविकसि
तवदनाः १४ अथपणयस्तंस्वविधिनाऽभिषिच्याहतवाससाच्छाद्यभूषणालेप
स्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतंभुक्तवंतंधूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलोप
हारोपेतयावैशसंस्थयामहतागीतस्तुतिमृदंगपणवघोषेणचपुरुषपशुंभद्रका
ल्याःपुरतउपवेशयामासुः १५ अथवृषलराजपणिःपुरुषपशोरसृगासवेनदेवीं
भद्रकालींयक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमसिमतिकरालनिशितमुपाददे १६॥ १६॥

स्थयाहिंसाविधानेनगीतादिघोषेणसह १५ वृषलराजस्यपणिः पुरोहितत्वेनवर्त्तमानश्चौरः तदभिमंत्रितंभद्रका
लीमंत्राभिमंत्रितम् १६ ॥

६

भा०पं० धनमदएवरजःतेनात्सिक्तंत्यक्तमर्यादंमनोयेषांभगवत्कलायुक्तंवीराणांब्राह्मणानांकुलंतुच्छीकृत्ययथेच्छंवर्त्त
टी० मानानांयत्कर्मतदुपलभ्यदेवीउच्चचाट प्रतिमांत्यक्त्वाबहिर्निर्गता कथंभूतमालभनम् सूनायामपि आपत्कालेऽनु
३३ ज्ञातम् भद्रकालीसतंगद्यम् १७ अमर्षोपराधासहनम् रोषश्चवपुषोदाहनम् तयोरावेशस्तस्यरभसेनवेगेनविल

इतितेषांवृषलानांरजस्तमःप्रकृतीनांधनमदरजउत्सिक्तमनसांभगवत्कलावीरकुलंकदर्थीकृत्योत्पथेनस्वैरंविहरतांहिंसाविहाराणांकर्मातिदारुणंयद्ब्रह्मभूतस्यसाक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्यनिर्वैरस्यसर्वभूतसुहृदःसूनायामप्यननुमतमालंभनंतदुपलभ्यब्रह्मतेजसाअतिदुर्विषहेणदंदह्यमानेनवपुषासहसोच्चचाटसेवदेवीभद्रकाली १७ भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतुकामेवेदंमहाट्टहासमतिसंरंभेणविमुंचतीततउत्पत्यपापीयसांदुष्टानांतेनैवासिनाविवृक्णशीर्ष्णांगलात्स्रवंतमसृगासवमत्युष्णंसहगणेननिपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरांस्वपार्षदैःसहजगौननर्तचविजहारच

सितउत्तंभितोभ्रुकुटिलक्षणोविटपःशाखाकुटिलादंष्ट्राश्चअरुणानीक्षणानितेषांआटोपःसंभ्रमस्तेनातिभयानकंव
दनंयस्याःइदंतुजगद्धंतुमुद्यतेव महांतमट्टहासंसनादंहासम् ततःस्थानादुत्पत्यविवृक्णानिछिन्नानिशीर्षाणियेषांग

[illegible]

ननुकथंदेव्याराधकानामेवंविपरीतंफलंतत्राह एवमेवेति महत्सु अभिचाररूपोऽतिक्रमः अपराधः १९ नन्वसं
भावितमिदमेवंयन्मरणेऽप्यव्याकुलत्वंमारकेषुचक्रोधाभावइत्यादितत्राह नवाइति विमुक्तोदेहाद्यात्मभावलक्षणः
रूढोहृदयग्रंथिर्यैःसर्वसत्वानांसुहृदः आत्मानश्चयेतेषां नचतेषांदेहाद्यभिमानसद्भावेऽपिमरणादिभयमस्तीत्याह
साक्षाद्भगवताऽभितोरक्ष्यमाणानांकेनअनिमिषःकालःसएवअरिचक्रंतेनवरायुधेनतैस्तैर्भावैश्चअंतर्यामितयाप्र

एवमेवखलुमहदभिचारातिक्रमःकार्त्स्न्येनात्मनेफलति १९ नवाएतद्विष्णुद
त्तमहदद्भुतंयदसंभ्रमःस्वशिरश्छेदनआपतितेऽपिविमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृ
ढहृदयग्रंथीनांसर्वसत्वसुहृदात्मनांनिर्वैराणांसाक्षाद्भगवताअनिमिषारिवरायु
धेनाप्रमत्तेनतैस्तैर्भावैःपरिरक्ष्यमाणानांतत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां
भागवतपरमहंसानाम् २० ॥ इतिश्रीभा०पं०जडभरतचरितंनामनव०९ ॥ श्रीशु
कउवाच अथसिंधुसौवीरपतेरहूगणस्यव्रजतइक्षुमत्यास्तटेतत्कुलपतिनाशि
विकावाहपुरुषान्वेषणसमयेदैवेनोपसादितः ॥ वर्द्धमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैःनकुतश्चिदपिभ
यंयस्मिन् भागवतानांभगवदुपासकानांपरमहंसानाम् २० ॥ इतिपंचमेटीकायांनवमोऽध्यायः९ ॥ दशमेक्षिपता
राज्ञाशिविकांस्वांवहन्मुनिःस्वदुर्वादानुवादेनविज्ञायाशुप्रसादितः१ एवंभूताविकारित्वमज्ञसर्वज्ञयोःसमम् इतिस
र्वज्ञतासिध्यैरहूगणकथेरणम् २ रहूगणोनामसिंधुसौवीरदेशयोःराजातत्त्वजिज्ञासुःकपिलाश्रमंयदागच्छतिस्म

भा० पं० इक्षुमत्या नद्यास्तीरे तेषां शिविकावाहानां कुलस्य नाथेन एष गोरिव खर इव भारं वोढुं समर्थ इति धिया पूर्वं ये केचन
टी० विष्ट्या बलाद्गृहीतास्तैः सह प्रसभं बलात् गृहीतः सन् अतदर्होऽपि स महानुभावः शिविकामुवाहेत्यन्वयः १ हिंसाप
३७ रिहारार्थमिषुमात्रप्रदेशावलोकस्यानुपश्चाद्या गतिस्तस्या हेतुभूताया: पुरुषाणां गतिर्न सम्यग् आहिता एकरूपा नाभूत्

स द्विजवर उपलब्ध एष पीवा युवा संहननाङ्गो गोखरवद्धुरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सगृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिविकां स हमहानुभावः २ यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां शिविकां रहूगण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह हे वोढारः साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यानमिति ३ अथ त ईश्वरवचः सोपालम्भमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छङ्कितमनसस्तं विज्ञापयांबभूवुः ३ न वयं नरदेव प्रमत्ता भवन्नियमानुपथाः साध्वेव वहामः अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह वोढुमु ह वयं पारयाम इति ४ सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिकाणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य

२ सोपालम्भं साक्षेपम् सामदानभेददंडेषु चतुर्थाच्छङ्कितचित्ताः ३ भवन्नियमानुपथाः त्वदाज्ञानुवर्तिनः न पारयामः न शक्नुमः ४ कृपणानां वचो निशम्य सांसर्गिकः संसर्गनिमित्तः एकस्यापि दोषः सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति निश्चित्य ३७

रहूगणआहेत्यन्वयः कथंभूतः उपासितावृद्धायेनसोऽपिस्वभावेनबलात्सरवशःकृतःसन् कथंभूतंप्रत्याहनस्य
ष्टंब्रह्मतेजोयस्मिन्भस्मनाच्छन्नमग्निमिवस्थितम् ५ भ्रातरितिसंबोधनमाक्षेपाभिप्रायम् व्यक्तंनिश्चितमुरु
अधिकंपरिश्रांतोऽसीत्यादीनिविपरीतार्थानिषड्वाक्यानिऊहिवान्प्रापितवान् तत्रापिसुचिरं जरसाचवृद्धत्वेनसंघ

निशाम्यकृपणवचोराजारहूगणउपासितवृद्धोऽपिनिसर्गेणबलात्कृतईषदुत्थित
मन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसंजातवेदसमिवरजसावृतमतिराह ५ अहोकष्टंभ्रातः
व्यक्तमुरुपरिश्रांतोदीर्घमध्वानमेकएवऊहिवान्सुचिरंनातिपीवानसंहननांगो
जरसाचोपद्रुतोभवान्सखेनोएवापरएतेसंघट्टिनइतिबहुविप्रलब्धोऽप्यविद्यया
विहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनिसंस्थानविशेषेऽहंममेत्यन
ध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययोब्रह्मभूतस्तूष्णींशिविकांपूर्ववदुवाह ६ अथपुनःस्वशि
विकायांविषमगतायांप्रकुपितउवाचरहूगणः किमिदमरेत्वंजीवन्मृतोमांकद
र्थी

संघट्टिनःसहचराःबहुयथाभवत्येवंविप्रलब्धोऽपिवक्रोक्त्याउपहसितोऽपितूष्णींमुवाहेत्यन्वयः तूष्णीं
भावेहेतुःअविद्ययारचिताद्रव्यादयोयस्मिन्स्वचरमकलेवरेनाध्यारोपितोमिथ्याप्रत्ययोयेनतत्रद्रव्याणिमहाभू
तानिगुणाइंद्रियाणिकर्माणिपुण्यपापानि आशयोंतःकरणम् यतःब्रह्मभूतः ६ मामनादृत्यभर्तुःस्वामिनोममशा

वस्तुतः स्वसंस्थां ब्रह्मभावं गतस्य भवता कृतेन चिकित्सितेन दंडेन शिक्षितेन वा कियानर्थः मुक्तस्यार्थानर्थयोरसंभवा
त् यदि पुनरहं न मुक्तः किंतु प्रमत्तः स्तब्ध एव तथापि मम शिक्षादिकं पिष्टपेषणवद्व्यर्थमित्यर्थः नहि जडस्वभावः शि
क्षयापि पटूकर्तुं शक्यत इति १३ अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेन तं प्रत्युत्तरं दत्वा उपरतमनात्म्ये देहात्मत्वेन निमि
त्तम विद्यायस्य आरब्धफलं कर्म क्षपयन् १४ हे पाण्डवेय सम्यक् या श्रद्धा तथैव तत्वजिज्ञासायां प्राप्तोऽधिकारो येन य

अर्थः कियान्भवता शिक्षितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः १३ श्रीशुक उवाच एताव
दनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगे
न कर्मारब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथोवाह १४ स चापि पांडवेय सिंधुसौवीरपति
स्तत्वजिज्ञासायां सम्यक् श्रद्धयाऽधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रंथिमोचनं द्विजवच
आश्रुत्य बहुयोगग्रंथसंमतं त्वरयाऽवरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्षमापयन् वि
गतनृपदेवस्मय उवाच १५ कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां बिभर्षि सूत्रं कतमोऽवधूतः

थादर्शपूर्णमासाधिकृतस्यैव गोदोहनेन पशुकामस्याय प्रणयेदिति तिगुणफलसंबंधेऽप्यधिकारः एवं सात्विक श्र
द्धायामधिकार इत्यर्थः बहुयोगग्रंथसंमतं द्विजस्य तद्वचः श्रुत्वा विगतो नृपदेवोऽधिराज इति गर्वो यस्य १५ द्विजानाम
ध्ये कतमः यतः सूत्रमुपवीतं बिभर्षि यद्वा दत्तात्रेयादीनां मध्ये कतमोऽवधूतः इहापि कस्माद्धेतोः प्राप्तः नोऽस्माकं क्षेमा
य चेत्प्राप्तः तर्हि शुक्लः कपिलो मुनिर्न भवसि किम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रमः ३६

उतेति वितर्के १६ किमनया चिंतया शिविकां तावद्वहामीति चेत्तत्राह नाहमिति वित्तपः कुबेरः १७ यस्मात्त्वं भृशं शं
केऽतस्तस्मात्कस्त्वमित्यादि प्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि निगूढं पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावो येन अपारः अनंतमहिमा तत्र हे
तुः नो मनसाऽपि भेत्तुं न क्षमं न शक्यं किं भेत्तुमित्यपेक्षायामाह तेवचांसीति यद्वा मनसा युक्ताः सूक्ष्मदृष्टयोऽपि भेत्तुं न

कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात्क्षेमाय नश्चेदसि नोत शुक्लः १६ नाहं विशंके सुरराज वज्रान्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दंडात् नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंके भृशं ब्रह्मकुलावनात् १७ तद्ब्रूह्यसंगो जडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः वचांसि योगग्रथितानि साधो न नः क्षमंते मनसाऽपि भेत्तुम् १८ अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं तत्साक्षाद्धरिं ज्ञानकलावतीर्णम् १९ स वै भवाँल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगो विचरत्यपि स्वित् योगेश्वराणां गतिमंदबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबंधः २० दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो मे भर्त्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्ये॥

शंकुवंतीत्यर्थः १८ स्वस्य ज्ञानार्थितां दर्शयति अहं चेति इह संसारे यत् अरणं शरणं तत्किमिति प्रष्टुं प्रवृ
त्तोऽस्मि ज्ञानशक्त्याऽवतीर्णं कपिलम् १९ स एव भवान् किं स्विदेवं विचरति गृहाविष्टः कथं विचक्षीत पश्येत् २० ए
वं तत्त्वरूपं पृष्ट्वा तदुक्तोत्तराण्याक्षिपति तत्र यदुक्तं मम श्रमो नास्तीति तत्राह दृष्ट इति आत्मनो मे अनुमन्ये अनुमिमे

अनुमानं चैवं भवान्भारवाहनादिना श्रांतः कर्तृत्वात् यः कर्त्ता स श्राम्यति यथाऽहं युद्धादिकर्त्ता इति नन्विदं व्यवहार मात्रं न तु सत्यम् तदुक्तं व्यवहारतोऽन्यन्न पश्यामेति तत्राह यथेति व्यवहारमार्गः प्रपंचः समूलः स्वप्रमाणक एवं दृष्टः यथा यथावत् असता घटादिना उदकानयनादेरभावात् एवं प्रयोगः प्रपंचः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यः पुनरसत्सः नासावर्थक्रियाकारी यथा मिथ्या घटादिरिति २१ यदुक्तमुपाधिधर्माः स्थौल्यादयो मे न वस्तुतः संतीति औपाधिकत्वेऽपि सत्यत्वं किं न स्यादित्याह स्थाल्या अग्निना तापात्तन्मध्यवर्त्तिनः क्षीरस्य तापः तस्य तापात्तंडुलानां बहिर्भागस्य

यथाऽसतो दानयनाद्यभावात्समूल इष्टो व्यवहारमार्गः २१ स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभितापस्तत्ताप तस्तंडुलगर्भरंधिः देहेंद्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् २२ शास्ताऽभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किंकरो वै न पिनष्टि पिष्टम् स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो निजहात्यघौघम् २३॥ ॐ ततस्तद्गर्भस्य च रंधिः पाकः न चात्र किंचिन्मिथ्या एवं देहादिभिः सन्निकर्षात्संबंधात्तन्निमित्ता संसृतिः पुरुषस्य भवति असवः प्राणाः आशयो मनः अनुरोधादुपाधिधर्मानुवर्त्तनेन तथा हि निदाघादिना देहे तप्ते इंद्रीयाणां तापः ततः प्राणस्य ततो मनस एवं यथायथम् २२ यदुक्तं स्वस्वाम्यभावो ध्रुव इति तत्राह शास्तेति अध्रुवत्वेऽपि यदायो नृपतिः स प्रजानां शास्ता गोप्ता च यच्चोक्तम् स्तब्धादेः शिक्षा पिष्टपेष इति तत्राह योऽच्युतस्य किंकरः स पिष्टं न पिनष्टि निष्फलं न करोति स्तब्धत्वाद्यनपगमेऽपि शास्तुरीश्वराज्ञासंपादनेनैव सफलत्वात्तदाह स्वधर्मरूपमच्युतस्याराधनं कुर्वन्यस्मादघौघं निजहाति २३॥ २३ ॥ रामः ३७

यस्मादेवं मम खलूक्तं विपरीतं प्रतिभाति तत्तस्मात् नरदेवाभिमानमदेन तु च्छीकृताः तिरस्कृताः सन्तमा भवादृशा येन तस्य मे मैत्रीं दृशं स्नेहयुक्तां दृष्टिं कृषीष्ट करोतु सन्तामवज्ञारूपं पापं यथा तरिष्यामि २४ ननु ममावज्ञारूतविकाराभावात्कुतः पापं तत्राह नेति यद्यपि तव विक्रिया नास्ति विश्वस्य सुहृच्चासौ सखा च तस्य अतः सर्वत्र साम्येन स्वदेहे विगताभिमानस्य तथाऽपि महतामवमानान्मादृशो विनंक्ष्यति अदूरात् क्षिप्रम् शूलपाणिरिव ॥

तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य कृषीष्ट मैत्रीदृशमार्त्तबंधो यथा तरे सदवध्यानमंहः २४ न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्येन वीताभिमतेस्तवापि ॥ महद्विमानात्स्वकृताद्धि मादृङ्नंक्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः २५ ॥ इति श्रीभा० पं० दश मोऽध्यायः १० ॥ ब्राह्मण उवाच अकोविदः कोविदवादवादान्वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः नसूरयो हि व्यवहारमेतं तत्त्वावमर्शेन सहामनंति १ तथैव राजन्नुरुगार्हमेधवितानवद्योरु विजृंभितेषु ॥ इति समर्थोऽप्यस्यार्थः २५ ॥ इति पंचमे टीकायां दशमोऽध्यायः १० ॥ एकादशे तु संदृष्टो रहूगणमहीभृता उपादिशत्सरं ज्ञानं स योगीति निगद्यते १ अकोविदः अविद्वानपि त्वम् कोविदानां वादा उहूहणिकास्तत्तुल्यान्वादान्एव वदसि अथो अतः अस्यंत विदुषां मध्ये श्रेष्ठो न भवसि कुतः हि यस्मात्त्वं स्वामिभृत्यादिलौकिकव्यवहारं त्वं सत्यमात्थ एतं सूरयस्तत्त्वविचारेण सहन वदंति किंत्वविचारसिद्धं वदंति अतोन सत्यः १ वैदिकोऽपि कर्मव्यवहारो न सत्य इत्याह तथैवेति उरवो गार्हा गृहसंबंधिनो मेधा यज्ञास्तेषां वितानो विस्तारः ॥

११
भा०पं० तद्विषयासुविद्यासुउरुअधिकंविजृंभितेषुवेदवादेषुतत्ववादःनुनिश्चितंनचकास्तिनप्रकाशतेतथाचश्रुतिःने
टी० हनानास्तिकिंचनेत्यादि शुद्धोहिंसादिशून्यःसाधुःरागादिशून्यश्च प्रायेणेति ईश्वरार्पितकर्मणांपरमार्थफलत्वाभिप्रा
३७ येणोक्तम् २ ननुश्रुतवेदांतस्यापिपुंसःकर्मसुप्रवृत्तेःकथमसत्यता तत्राह नेति साक्षाद्यथावत्तत्वज्ञानायवरीयसीः
पिवेदांतवाचस्तस्यनसम्यगासन्नभूवुःस्वप्नयानिरुक्तिस्तया स्वप्नदृष्टांतेनदृश्यत्वादिहेतुना स्वयमेवहेयत्वेनानु
मितंयस्यनस्यात् ३ एवंप्रपंचस्यसत्यत्वंतदुक्तंनिराकृत्यसंसारस्यापितदुक्तांसत्यतांनिराकर्तुंतस्यमनोनिमित्ततामा

नवेदवादेषुहितत्ववादःप्रायेणशुद्धोनुचकास्तिसाधुः २ नतस्यतत्वग्रहणायसाक्षाद्
रीयसीरपिवाचःसमासन् स्वप्नेनिरुक्त्यागृहमेधिसौख्यंनयस्यहेयानुमितंस्वयंस्या
त ३ यावन्मनोरजसापूरुषस्यसत्वेनवातमसावाऽनुरुद्धम् चेतोभिराकूतिभिरात
नोतिनिरंकुशंकुशलंचेतरंवा ४ सवासनात्माविषयोपरक्तोगुणप्रवाहोविकृतःषो
ऽडशात्मा ॥

ह यावदित्यादिना यावत्समाप्तिमनोयावद्रजआदिभिर्गुणैरनुबद्धंवशीकृतंभवति तावत्तन्मनो
निरंकुशंसत्पुरुषस्यकुशलंधर्ममितरमधर्मंवाआतनोति कैः चेतोभिःज्ञानेंद्रियैःआकूतिभिःकर्मेन्द्रियैश्च ४ तत
श्चधर्माधर्मवासनायुक्तंतदेवानेकदेहादिवैचित्र्यंकरोतीत्याह सइति पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वेन तन्मनइत्यर्थः।
वासनायुक्तआत्मोपाधित्वादात्मा अतोविषयैरुपरक्तोऽनुविद्धः अतोगुणप्रवाहःगुणैरितस्ततश्चाल्यमानःअतएव
विकृतःकामादिपरिणामवान् षोडशात्माषोडशकलास्तुभूतेंद्रियरूपास्तुमुख्यःपृथक्नामभिःसहपृथक्रूपभेदंदेव

तिर्यगादिरूपं बिभ्रत् अंतर्बहिष्टुमुत्कृष्टत्वं निकृष्टत्वं च पुरैः स्वैरेव देहैः हेतुभूतैस्तनोति नामभिरित्यत्रैरे फलोपेदीर्घा भाव आर्षः ५ फलं च तदनुरूपं करोतीत्याह दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च मोहं तीव्रं दुर्निवारं कालप्राप्तम् फलं सर्वतोभिव्यनक्ति सृजति ननु जडः कथं सृजति तत्राह स्वदेहिनमालिंग्य आलिंगने कारणमाह मायया रचितः अंतरात्मा जीवोपाधिः उपाधितामाह संसृतिचक्रे कूटयति छलयतीति तथा यथा ग्रामकूटक इति ६ एवमयं मनो निबंधनः संसारो जीवे फलतीत्याह तावानिति आविः प्रकाशमानः सदा क्षेत्रज्ञस्य साक्ष्यः दृश्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः जाग्रत्स्वप्नस्वरूपः

बिभ्रत्स्वथङ्‌नामभिरूपभेदमंतर्बहिष्ट्वं च पुरैस्तनोति ५ दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति आलिंग्य मायारचितांतरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः ६ तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः तस्मान्मनो लिंगमदो वदंति गुणागुणत्वस्य परावरस्य ७ गुणानुरक्तं व्यसनाय जंतोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्नन् शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वम् पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेन्यत्र तत्त्वम् ॥ ८ मनसः संसारहेतुत्वमुपसंहरन् मोक्षस्यापि तदेव कारणमित्याह तस्मादिति अदो मनः लिंगं कारणम् गुणत्वं गुणाभिमानत्वं तद्राहित्यं तदेव परमवरं च तस्य ७ कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणमवस्थाभेदादित्याह गुणेति नैर्गुण्यं निर्गुणम् अथो इति कार्त्स्न्ये न दृष्टांतेन स्फुटयति यथेति अन्यदा तु घृतक्षये स्वं पदं शुक्लभास्वररूपं महाभूतात्मत्वं वा ८ अन्यत्र अन्यदा वृत्तीर्दर्शयति एकादश वृत्तयः आसन्

११
भा०पं० आकूतयः क्रियाकाराः पंच धियश्च ज्ञानाकाराः पंच अभिमानश्चेति ९ हे वीर भूमीः विषयान् विषयां... वाह गंधादयः
टी० पंचज्ञानेंद्रियद्वारा धीवृत्तीनां विषयाः आकृतिः रूपं श्रवः शब्दः विसर्गादयः पंच कर्मेंद्रियद्वारा कर्...कारवृत्तीनां
४ विषयाः रतिः संभोगः अर्त्तिर्गतिः ९ पुरस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह एकादशं पुरम् स्वीक्रियत इति स्त्रीकर
णम् अयमर्थः शरीरमभिमानस्य न ज्ञेयतया गंधादिवद्विषयः नापि कार्यतया विसर्गादिवत् किंतु ममेति भोगाय
तनत्वेन स्वीकार्यतया विषय इति एके तु विवेकिनामेव पुरं ममत्वाभिमानविषयः न तु मूढानामतो मूढदृष्ट्या अह

एकादशासन्मनसो हि वृत्तय आकूतयः पंच धियोऽभिमानः ९ मात्राणि कर्माणि पुरं च
तासां वदंति हैकादश वीर भूमीः गंधाकृतिः स्पर्श रसश्रवांसि विसर्ग रत्यर्त्यभिजल्प
शिल्पाः १० एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेक आहुः द्रव्यस्वभावाशयक
र्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो
न स्वतः स्युः ११ ॥ ७ महंकारं द्वादशं वृत्त्यंतरमाहुः तस्य च पुरमेव शय्यासंज्ञं द्वादशं विषयमाहुः तत्र हि जी
वोऽहंकारेण शेते यतः पुरीशयनात् पुरुष इत्युच्यते तासां वृत्तीनामवांतरभेदैरानंत्यमाह द्रव्याणि विषयाः स्वभावः प
रिणामहेतुः आशयः संस्काराः कर्म अदृष्टम् कालः क्षोभकः तैर्निमित्तभूतैः अत्र मंशतशः सहस्रशः ततः कोटिशः
स्युः न तु मिथः स्युः न च स्वतः किंतु क्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात् तस्य चानंतशक्तित्वात् अनंताः स्युरित्यर्थः यद्वा तासां मि
थ्यात्वमनेनोच्यते कोटिशो भवंत्यस्तस्ताः क्षेत्रज्ञ एव स्युः तत्सत्तयैव सत्तां लभेरन्न तु मिथो न च स्वत इति यद्वा क्षेत्रज्ञो

जीवस्तस्मान्नस्युः तस्याविकारित्वात् नमिथः इतरेतराश्रयत्वापत्तेः नस्वतः आत्माश्रयत्वापत्तेः अतो मिथ्याभूता
एव ११ तदेवं श्लोकत्रयेण गुणकर्मानुरूढं मनोवृत्तीः श्रयत इतियदुक्तं तत्प्रपंचितं अन्यदात्वलं श्रयत इतियदुक्तं
तदेव तत्त्वमाह क्षेत्रज्ञ इति जीवस्यजीवोपाधेः अविशुद्धकर्त्तुर्मनसः नित्याः प्रवाहरूपेणाविच्छिन्नाः जाग्रत्स्वप्न
योराविर्भूताः पश्यति क्वापि सुषुप्तौ तिरोभूताः पश्यति अवस्थात्रयसाक्षी क्षेत्रज्ञ आत्मतत्त्वमित्यर्थः १२ क्षेत्रज्ञोद्वि
विधः त्वंपदार्थो जीवः तत्पदार्थ ईश्वरश्च तत्राद्यो निरूपितः इदानीं तत्साप्यमीश्वरं निरूपयति क्षेत्रज्ञ आत्मा व्यापीपु

क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः आविर्हिताः क्वापि तिरोहि
ताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्त्तुः १२ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयंज्यो
तिरजः परेशः नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधीयमानः १३ यथानि
लः स्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत् एवं परो भगवान्वासुदेवः क्षेत्रज्ञ
आत्मेदमनुप्रविष्टः १४ ॥ नयावदेतां तनुभृन्नरेंद्र विधूय मायां वयुनोदयेन॥ पुराणो जगत्

कारणभूतः पुरुषः पूर्णः साक्षादपरोक्षः सच स्वयंज्योतिः नतु ज्ञानस्य विषयत्वेन वा परोक्षः अजः जन्मादिशून्यः
परेषां ब्रह्मादीनामपि ईशः नारं जीवसमूहः स अयनं यस्य नियंतुः भगवानैश्वर्यादिषड्गुणवान् वासुदेवः सर्वभूताना
माश्रयः स्वाधीनया मायया आत्मनि जीवे अवधीयमानः अवस्थाप्यमानः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः तन्नियंतृत्वेन वर्त्तमान
इत्यर्थः १३ एतत्सदृष्टांतमाह यथेति आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेण ईशेत् नियमयति इदं विश्वम् १४ तदेवमात्मनः शुद्धत्वं

वयुनोदयेनज्ञानोसत्याया वन्मायांविधूयात्मतत्त्वंनवेदतावदिह भ्रमति १५ यावच्च विषयानुरक्तंमनएवानर्थहे
तुरितिनवेदतावन्निवेदाभावात्संसरिभ्रमत्येवेत्याहनेति आत्मनो लिंगमुपाधिहेतुंमनःसंसारतापानामावपनंक्षेत्रं
यावन्नवेदतावद्भ्रमतीत्यनुषंगःतापावपनत्वेहेतुःयन्मनःशोकाद्यनुबंधंममतांचविधत्ते १६ तत्तस्माद्भ्रातृव्यंश

विमुक्तसंगोजितषट्सपत्नोवेदात्मतत्त्वंभ्रमतीहतावत् १५ नयावदेतन्मनआत्म
लिङ्गंसंसारतापावपनंजनस्य यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधंममतांविध॰
त्ते १६ भ्रातृव्यमेनंतददभ्रवीर्यमुपेक्षयाऽध्येधितमप्रमत्तः गुरोर्हरेश्चरणोपास॰
नास्त्रोजहिव्यलीकंस्वयमात्ममोषम् १७ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कं॰
धेरहूगणसंवादेएकादशोऽध्यायः ११॥ रहूगणउवाच नमोनमःकारणविग्रहाय
स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय नमोऽवधूतद्विजबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभवायतुभ्य॰
म् १ ॥

त्रुमध्येधितंसंप्रवृद्धम् स्वयंव्यलीकंमिथ्याभूतंतथाप्यात्मानंमुष्णातीतितथातम् गुरुरेवहरिस्तस्य॰
चरणोपासनमेवास्त्रंयस्य तथाभूतःसन्जहिघातय १७ ॥इतिपंचमेटीकायामेकादशोऽध्यायः ११॥ द्वादशेपुनरापृ॰
ष्टःसंदेहेनमहीभृता सयोगीसर्वसंदेहानपानुददितीर्यते १ कारणमीश्वरःतस्यैवलोकसंरक्षणार्थोविग्रहोयस्य स्वरू॰
पेणपरमानंदप्रकाशेनतुच्छीकृतोविग्रहोयेनहेअवधूतयोगेश्वर द्विजबंधोर्लिंगेनवेषेणनिगूढोनित्यानुभवोयेनत

विशेषतः प्रष्टुम् तद्वाक्यमभिनंदति ज्वर एवामयो रोगस्तेनार्त्तस्य यथा सत्स्वादु अगदमौषधं यथा च निदाघेन दग्धस्य संतप्तस्य हिमांभः शीतलमुदकं गंगोदकं वा तथा हे ब्रह्मन् कुत्सिते देहे यो मानः अहंकारः स एवाहिः तेन विशेषेण दष्टा दृष्टिर्विवेकलक्षणा यस्य तस्य मे तवेदं वचः अमृततुल्यमौषधम् २ मम संशयविषयमर्थं पश्चात्प्रक्ष्यामि अधुनातावत्त्वदुक्तं वचः अध्यात्मयोगेन ग्रथितं दुर्बोधं सुबोधं यथा भवति एवं व्याख्याहि कौतूहलयुक्तं चेतो यस्य तस्य मम।

ज्वरामयार्त्तस्य यथागदं सन्निदाघदग्धस्य यथा हिमांभः कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेर्ब्र-
ह्मन्वचस्तेऽमृतमौषधं मे २ तस्माद्भवंतं मम संशयार्थं प्रक्ष्यामि पश्चादधुना सुबोधम्
अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्तमाख्याहि कौतूहलचेतसो मे ३ यदाह योगेश्वर दृश्यमानं
क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलम् न ह्यंजसा तत्त्वविमर्शनाय भवानमुष्मिन्भ्रमते मनो मे
४ ब्राह्मण उवाच अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः॥ ५॥

३ त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धमित्यादिना भारवाहनादिक्रिया च तत्फलं च श्रमादि प्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानं सत् अबाधितमपि व्यवहारमात्रमूलम् यद्वा सतः अबाधितस्य व्यवहारस्य मूलं कारणमपि न ह्यंजसा तत्त्वविमर्शनाय क्षममिति भवान्यदाह अमुष्मिन्नर्थे मम मनो भ्रमति ४ अबाधितत्वमसिद्धमित्याह हे पार्थिव यः पार्थिवो विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माच्चित्कारणात्पृथिव्यां चलन्नयं भारवाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चलति स पाषाणादिरिस्तावानेव भेदः तस्य च जडत्वान्न भारः श्रमश्च किंच भवेदेवं यदि श्रमस्याश्रयो निरूप्येत न त्वेतदस्ति॥ ५॥ ६॥

अवयवव्यतिरेकेणाऽसमासदस्यावयविनोः निरूपिणादित्याशयेनाह तस्यापि पृथ्वीविकारस्यापि ॥ अंघ्योः अधि उपर्युपरि गुल्फादयः ऊरसः सलोप आर्षः ५ शिबिकायामप्यवयवी नास्ति त्वय्यपि नास्तीति तदाह सौवीरराजेत्यपदेशो नाममात्रं यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते राजेति संधिरार्षः यस्मिन्भवान्निरूढात्माभिमानः सिंधुषु राजाऽस्मीति दुर्मदेनांधः रान् ६ शोच्यान्विष्ट्यानिगृह्णन् निष्कृपो वर्तसे तो मिथ्यैव गोप्ताऽस्मीति श्लाघमानो महतां सभासु न शोभसे

तस्यापि चांघ्योरधि गुल्फजङ्घाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ५ अंसेऽधि दार्वी शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानो राजाऽस्मि सिंधुष्विति दुर्मदांधः ६ शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान्विष्ट्या निगृह्णन्निरनुग्रहोऽसि जनस्य गोप्ताऽस्मि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ७ यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम् तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रियया ऽनुमेयम् ८ ॥ एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवो ये ॥ अयतो घृष्टः ७ न चोत्तरोत्तरावयवभारः पूर्वपूर्वावयवानां भवेदिति वाच्यम् तेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह यदेति निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिं विदामः तत्तदा क्षितेरन्यस्य विकारस्याभावात् नाममात्रादन्यत् व्यवहारस्य मूलं कारणमर्थक्रियया सदिति सत् अनुमेयं निरूप्यताम् तथा च श्रुतिः वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ८ तर्हि क्षितेः सत्यतास्यात्तत्राह एवं क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं वर्तनमर्थं विनैव निरुक्तम् यद्वा क्षितिशब्दस्य वृत्तं यस्मिन् तदपि मिथ्यात्वेन निरुक्त

स्कं ५

कुतः असत्त्वात्सूक्ष्मेषु परमाणुषु स्वकारणभूतेषु निधानात् लयात् अतः परमाणुव्यतिरेकेण क्षितिर्नास्तीत्यर्थः परमा
णवस्तर्हि सत्याः स्युस्तत्राह तेमनसा कार्यानुपपत्त्यावादिभिः कल्पिताः कल्पनाबीजमाह येषां समूहेन विशेषः कृतः ते
षां समूहः पृथ्वी बुध्यालंबनमित्यर्थः अवयविनो निरस्तत्वात्समूहग्रहणम् तथापि सत्याः स्युः न अविद्यया प्रपंचस्य
भगवन्मायाविलसितत्वादज्ञानेन कल्पिताः ९ एवं अन्यदपि कृशत्वादिधर्मकं बुध्याप्रतीतं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनाम्ना
उपलक्षितयाऽजया मायया कृतमवेहि तत्र कृशं ह्रस्वं स्थूलं तत्प्रतियोगि अणु बृहतोः पृथुगुपादानात् असत्कारणम्

अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः ९ एवं कृशं स्थूलमणुर्बृह
द्यदसच्च सज्जीवमजीवमन्यत् द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाजयावेहि कृतं
द्वितीयम् १० ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनंतरं त्वबहिर्ब्रह्मसत्यम् प्रत्यक्प्रशांतं भग
वच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदंति ११ रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणा
द्गृहाद्वा ॥ सत्कार्यम् जीवं चेतनम् अजीवं जडम् १० तर्हि किं सत्यं तदाह ज्ञानं सत्यम् व्यावहारिकसत्यत्वं
व्यावर्त्तयति परमार्थं वृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थानि षट् विशेषणानि विशुद्धम् तत्वाविद्यकम् एकं तत्तु नानारूपं अनं
तरं त्वबहिः बाह्याभ्यंतरशून्यं तत्तु विपरीतं ब्रह्म परिपूर्णम् तत्तु परिच्छिन्नम् प्रत्यक् तत्तु विषयाकारम् प्रशांतं निर्वि
कारम् तदेव स्वरूपज्ञानं सत्यमित्युक्तम् कीदृशं ऐश्वर्यादिषड्गुणत्वेन भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य यच्च ज्ञानं वासुदेवं वदं
ति ११ एतत्प्राप्तिस्तु महत्सेवां विना न भवतीत्याह हे रहूगण एतत् ज्ञानं तपसा पुरुषो न याति इज्यया वैदिककर्मणा निर्वप

अन्नादिसंविभागेन गृहाद्वा तन्निमित्तपरोपकारेण छंदसा वेदाभ्यासेन जलाग्न्यादिभिरुपासितैः १२ महत्सेवाया स्तत्प्राप्त्युपायनामाह यत्रयेषु महत्सु ग्राम्यकथानां विघातो यस्मात् १३ विषयसंगस्तु योगभ्रंशक इति वदन्कस्त्वं निगूढश्चरसीति प्रश्नस्योत्तरमाह अहमिति द्वाभ्याम् विमुक्तो दृष्टश्रुताभ्यां संगनिमित्तो बंधो येन हृतोऽर्थः प्रयोजनं

न च्छंदसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभिषेकम् १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः निषेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे १३ अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः आराधनं भगवत ईहमानो मृगोऽभवं मृगसंगाद्धृतार्थः १४ सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति अथो अहं जनसंगादसंगो विशंकमानोऽविवृतश्चरामि १५ तस्मान्नरोऽसंगसुसंगजातज्ञानासिनेहैव विवृक्णमोहः हरिं तदीहाकथनश्रुतिभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः १६ ॥ इति श्रीभा० पं० ब्राह्मणरहूगणसंवादे द्वादशोऽध्यायः १२॥

यस्य १४ श्रीकृष्णार्चनं भ्रष्टमप्युद्दरतीत्याह सेति जनसंगात् विशंकमानः अविवृतः अप्रकटः १५ असंगैर्महद्भिर्यः सुसङ्गस्तेन जातं ज्ञानमेवासिः खड्गस्तेन च्छिन्नमोहः सन् अध्वनः संसारमार्गस्य अतिशयितं श्रेष्ठं पारं हरिं याति यद्वा पारमति अतिक्रम्य हरिं याति अति रतिक्रमणे चेति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया तस्य हरेरीहानां कथ

त्रयोदशे विरक्ताय रथातत्त्वनिरूपणम् इति वैशम्पदाढ्यीयभवाटव्युपवर्ण्यते १ अध्वनःपारमित्युक्तम् तदेवाध्वानंप्रसिद्धमार्गरूपकेण वैराग्याय प्रपंचयति दुरत्यये दुस्तरे अध्वनि प्रवृत्तिमार्गे रजस्तमःसत्त्वैर्विभक्तानि कर्माणि कार्यं तया पश्यतीति तथा स एव प्रसिद्धः सार्थो जीवसमूहः अर्थपरः स्वस्वार्थःसन् यथा वणिक् सार्थोऽर्थार्जनाय गच्छन्नटवीं यातितद्वत् १ अस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उत्तराध्यायोऽस्ति तथाऽपि स्वस्वप्रतिपत्तये किंचित्किंचिद्व्याख्यायते यस्यां भवाटव्यामिमे इंद्रियनामानःषट् दस्यवःचौराःकुत्सितोनायकःसारथिर्बुद्धिर्यस्य तं सार्थं

ब्राह्मण उवाच दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो रजस्तमःसत्त्वविभक्तकर्मदृक् स एष सार्थोऽर्थपरःपरिभ्रमन् भवाटवीं याति न शर्म विंदति १ यस्यामिमे षण्नरदेव दस्यवः सार्थं विलुंपंति कुनायकं बलात् गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः २ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगव्हरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः क्वचित्तु गंधर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहम् ३

विलुंपंति तस्य धर्म्यं धनमुपभोगेनामुष्णंतीत्यर्थः गोमायवःसृगालतुल्या दारापत्यादयः त्वं मे भर्त्ताऽपि ते स्यैवं प्रविश्य प्रमत्तं सार्थिकं सार्थे स्थितं हरंति इतस्तत आकर्षंति उरणं मेषम् २ वीरुधो लतास्तृणानि च गुल्मानि च लतादिजालानि प्रभूतैरेतैर्गव्हरे दुष्प्रवेशे स्वे वे कठोरैस्तीव्रैर्दंशैर्मक्षिकाविशेषैर्मशकैश्चयथा कश्चिदुपद्रुतो भवति एवं कामकर्मादिभिर्गव्हरे गृहाश्रमे वर्त्तमानो दुर्जनैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः गंधर्वपुरंवद्घटमानमेव देहादिकं प्रकर्षेण सत्यमेवेदमिति पश्यति क्वचित्क्वचित्

क्वापि क्वापि आश्चर्यः अतिवेगउल्मुकाकारोग्रहः पिशाचाः तत्तुल्यं रूपवर्णमुपादेयत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः ३ नि
वासादिषात्मा स्वभावो यस्याः सा बुद्धिर्यस्य सः ततस्ततो धावतीत्युभयत्र तावानेवार्थः वात्या चक्रवातः तस्यामु
त्थितः पांसुस्तेन धूम्रा दिशः रजस्वले रजोव्याप्ते अक्षिणी यस्य सः यथा न जानाति तथा बाल्ये वभ्रमयंती या स्त्री तस्या
मुद्दृप्तेरागादिभिः अप्रकाशमानादिद्देवताः कर्मसाक्षीभूता न जानातीत्यर्थः ४ अदृश्यानां झिल्लीनां भृंगारिकासंज्ञा
नां कीटविशेषाणां स्वनैः कर्णयोः शूलो व्यथा यस्य उलूका घूकास्तेषां वाग्भिर्व्यथितोंऽतरात्मा मनो यस्य अत्र च परो॰

निवासतो यद्द्विणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धावति भो अटव्याम् क्वचिच्च वात्योत्थितपांसु
धूम्रा दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ४ अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूल उलूकवाग्भिर्व्य
थितांतरात्मा अपुण्यवृक्षांच्छ्रयते क्षुधार्दितो मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित् ५
क्वचिद्वितोयाः सरितोऽभियाति परस्परं चालषते निरंधः ॥ आसाद्य दावं क्वचिदग्नित
प्तो निर्विद्यते क्व च यक्षैर्हृतासुः ६ ॥ ५ क्षमप्रियवक्तारो झिल्लीतुल्याः अक्षमप्रियवक्तारो घूक
तुल्याः येषां छायापि पापहेतुः ते अपुण्यवृक्षाः तत्तुल्यान धार्मिकान्सेवते मरीचितोयानीति निष्फलत्वेन विज्ञा॰
तानपि विषयान् ५ वितोयाः स्रसरितः पतितस्तस्य गात्रभंगात्सद्योदुःखं भवति न चोदकलाभः तद्वदिह च परत्र च
दुःखदान्यार्खडानभियाति आलपते दायादादिभ्योऽन्नादि वांछति उभयत्रापि स एवार्थः दावं दावाग्नितुल्यं दुःखदं ग॰ शसः
हं प्राप्य शोकाग्निना तप्तो निर्विद्यते निषीदति तत्र च यक्षराक्षसतुल्यै राजभिः हृतमस्रु वस्त्रेषु धनं यस्य स निर्विद्यते ६ ४२

अन्यैश्च शूरैर्हृतं स्वं वित्तं यस्य निर्विषण्णं विषण्णं चेतो यस्य कश्मलं मूर्च्छाम् । गंधर्वपुरमिव मनोरथोपगतपितृ
पुत्रादिसमाजं प्रविष्टः सन् ७ कंटकादिविद्धांघ्रिरिव विघ्नैरभिभूतः सन्नगतुल्यं महत्कर्मारोढुं कर्त्तुमिच्छुर्विमना
इव आस्ते पदे पदे क्षणे क्षणे अभ्यंतरेण वह्निना जाठरेण ८ अजगराहिना निद्रारूपेण गिलितो न वेत्ति विपिने त्यक्तः

शूरैर्हृतस्वः क्व च निर्विण्णचेताः शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलम् । क्वचिच्च गंधर्व
पुरं प्रविष्टः प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्त्तम् ७ चलन्क्वचित्कंटकशर्करांघ्रिर्नगारुरु
क्षुर्विमना इवास्ते पदे पदेऽभ्यंतरवह्निनाऽर्दितः कौटुंबिकः क्रुध्यति वै जनाय ८ क्व
चिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो नावैति किंचिद्विपिनेऽपविद्धः । दष्टः स्म शेते क्व च दंद
शूकैरंधोंऽधकूपे पतितस्तमिस्रे ९ कर्हि स्म चित्क्षुद्ररसान्विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभि
र्व्यथितो विमानः । तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानो बलाद्विलुंपंत्यथ तं ततोऽन्ये १० क्वचि
च्च शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां कर्त्तुमनीश आस्ते । क्वचिन्मिथो विपणन्यच्च किंचि
द्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात् ११ ॥ शववद्दंदशूकैर्हिंस्रैर्दुर्जनैर्दष्टः पीडितः अंधो लुप्तविवेकः अं
धकूपे मोहे पतितः तमिस्रे दुःखे शेते लीयते ९ क्षुद्ररसान्परयोषादीन् विचिन्वन् गवेषयन् तन्मक्षिकाभिर्योषा
दिस्वामिभिः विमानः अवज्ञातः ताडितः सन्व्यथितो भवति यदि कथंचित्तत्रातिक्लेशेन प्रतिलब्धमानः प्राप्तयोषा

क्रियादिनागृण्हन्वित्तशाठ्यात्धनवंचनात् ११॥ छ ॥शय्यादिहीनः आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनं कंबलादि
स्थीयतेऽत्रेतिस्थानं गृहम् विहरंत्यनेनेति विहारो यानादि याचमानोऽपि यदापरस्मादप्राप्तकामस्तदापरा
कीयेवस्तुनिदृष्टिरभिलाषो यस्य सोऽवमानं प्राप्नोति १२ एवमन्योऽन्यं वित्तव्यतिषंगेण धनविनिमयेन विवृद्धो
वैरानुबंधो यस्य तथाविधोपि परस्परं विवहन् विवाहादिसंबंधं कुर्वन् ऊरुभिः कृच्छ्रैः श्रमैर्वित्तबाधैः उपसर्गैश्च

क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तुतस्मिन्शय्यासनस्थानविहारहीनः याचन्परादप्रतिल
ब्धकामः पारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम् १२ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगवृद्धवैरानुबंधो
विवहन्मिथश्च अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः १३ तांस्ता
न्विपन्नान्सहितत्रतत्रविहायजातंपरिगृह्यसार्थः आवर्त्ततेऽद्यापिनकश्चिदत्र
वीर अध्वनः पारमुपैतियोगम् १४ मनस्विनोनिर्जितदिग्गजेंद्राममेतिसर्वेभुविबद्ध
वैराः मृधेशयीरन्नतुतद्व्रजंतियन्न्यस्तदण्डोगतवैरोऽभियाति १५ ॥ १५ ॥ छ ॥

द्वेषादिभिर्विपन्नः मृतप्रायो भवति १३ दुरत्ययत्वमध्वने दर्शयति तांस्तान्विपन्नान्मृतान्विहाय जातं जातं परि
गृह्य विहरन्यतः प्रस्थितः तं प्रतिनावर्त्तते हे वीर अध्वनः पारं यो योगस्तं च नोपैति अत्र सार्थे कश्चिदिति समर्थो
ऽपि १४ तदेवाह मनस्विनः शूराः निर्जिता दिग्गजेंद्रा यैः ममेयं भूर्ममेयमिति भुवि निमित्तभूतायां बद्धवैरं यैः
न्यस्तदण्डः सन्यासी यद्विष्णोः पदमभियाति तत्तु न व्रजंति १५ ॥ १५ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

सिंहावलोकनेन पुनर्भवाटवीमेवानुवर्त्तयति आसक्तिं करोति कीदृशः लतानां भुजाः शाखास्तद्वत् स्त्रकुमारा यः स्त्रीणां भुजाः तदाश्रयः सन् तदाश्रया अव्यक्तपदा अस्फुटाक्षराः कलभाषिणो ये द्विजाः पक्षिणः तत्तुल्यपुत्र संगप्रसक्तेषासक्तेषु स्पृहा यस्य तादृशो भूत्वा हरिचक्रं सिंहसमूहः तत्तुल्यात्कालचक्रनिमित्ताज्जन्ममरणादेः त्रसन् तत्परिहाराय कैश्चित्सलोभितो बकादिवद्दंभकैः क्षुद्रैः क्रूरैश्च पाखंडैः सह सख्यं करोति तेषु प्रविशति १६ तैर्वंचितस्तत्र फलाभावं ज्ञात्वा हंसानां ब्राह्मणानां कुलं पुनः प्रविशन् तेषां शीलं प्रायश्चित्तपूर्वकं पुनरुपन॰

प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रयस्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृहः क्वचित्कदाचिद्
रिचक्रतस्त्रसन्सख्यं विधत्ते बककंकगृध्रैः १६ तैर्वंचितो हंसकुलं समाविशंन
रोचयं छीलमुपैति वानरान् तज्जातिरासेन सुनिर्वृतेंद्रियः परस्परोद्वीक्षणविस्मृ
तावधिः १७ द्रुमेषु रंस्यन्सुतदारवत्सलो व्यवायदीनो विवशः स्वबंधने क्वचित्प्रमा
दाद्गिरिकंदरे पतन्वल्लीं गृहीत्वा गजभीत आस्थितः १८॥

यनाद्याचारमरोचयन् अप्रिय पश्यन् वानरतुल्यान् भ्रष्टाचारान् शूद्रप्रायानुपैति तज्जातिरासेन वानरजातिक्रीडया स्त्रिया मिथुनीभूय परस्परमुखोद्वीक्षणेन विस्मृतो जीवितावधिर्येन १७ द्रुमवत्केवलदृष्टार्थेषु गृहेषु व्यवायदीनः स्मरतेच्छया कृपणः एवं स्वस्य यद्बंधनं प्राप्तं तस्मिन् विवशः परिहर्त्तुमशक्तः पाठांतरे तु वने संसारे चरन्नित्यर्थः गिरिकंदरवदतिभयानके रोगादिदुःखे पतन् कंदरस्थगजतुल्यान्मृत्योः भीतः सन् वल्लीतुल्यं प्राचीनं कर्मावलंब्यावस्थितो भवति १८॥

२३

भा०पं० सार्थंप्रविशति यथापूर्वंप्रवृत्तिमार्गेरमते १९ त्वमपिअध्वनिनिवेशितइत्यनुषंगः अतोऽस्याध्वनःपारमतित
टी० रअसज्जितात्माविषयेषु नभिनिवेशितचित्तःसन् हरिसेवयाशितंतीक्ष्णीकृतं २० अखिलजन्मसुशोभनं।
८५ वृजन्मैव नपरंश्रेष्ठंयेभ्योदेवादिजन्मभ्यः तैरपिकिमसुष्मिन् स्वर्गेऽपिजन्मभिः किम् नकिंचिद्यत् येषुजन्मसु

अतः कथंचित्सविमुक्तआपदः पुनश्चसार्थंप्रविशत्यरिंदम अध्वन्यमुष्मिन्नजा।
यानिवेशितोऽत्रमज्जनोऽद्यापिनवेदकश्चन १९ रहूगण त्वमपित्यध्वनोऽस्यसं।
न्यस्तदंडः कृतभूतमैत्रः असज्जितात्माहरिसेवयाशितज्ञानासिमादायतरातिपा
रम् २० राजोवाच अहोनृजन्माखिलजन्मशोभनं किंजन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन्।
नयद्धृषीकेशयशःकृतात्मनांमहात्मनांवःप्रचुरःसमागमः २१ नह्यद्भुतंत्वच्चरणा
ब्जरेणुभिर्हतांहसोभक्तिरधोऽक्षजेमला मौहूर्त्तिकाद्यस्यसमागमाच्चमेदुस्तर्क।
मूलोऽपहतोऽविवेकः २२ नमोमहद्भ्योस्तुनमःशिशुभ्योनमोयुवभ्योनमआवटुभ्यः।

यत्रस्वर्गेवावोमहात्मनांसमागमःप्रचुरोनभवति हृषीकेशस्ययशसाकृतःशोधितआत्मायैस्तेषाम् २१ सं
त्ततमुपासितैः त्वसदाब्जरेणुभिर्हतमंहोयस्यतस्याधोक्षजेनिर्मलाभक्तिर्भवतीतिनैवाद्भुतम् यस्यतवमुहू
र्त्तमात्रभवात्समागममात्रादपिदुस्तर्केणबद्धमूलोऽपिममअविवेकोनष्टः २२ ब्रह्मविदः केनरूपेण विचरं

येवटवोक्रीडातरत्वादश्रद्धेयधौरेयास्तानप्यभिव्याप्यसर्वेभ्योनमइत्यर्थः स्वदृष्टांतेनराज्ञांमहदवज्ञांसंभाव्याह
राज्ञांशिवमस्त्विति २३ उत्तरामातायस्यहेउत्तरामातः विगणयतः नगणयतः अत्रमंतर्यापिपरमकरुणाकर
त्वेनसिंधुपतयेआत्मतत्वमुपदिश्यनिभृताः शांताः करणानामूर्मयोयस्मिन्सआशयोयस्य २४ स्रजनात्तस्मात्स

येब्राह्मणागामवधूतलिंगाश्चरंतितेभ्यः शिवमस्तुराज्ञाम् २३ श्रीशुकउवाच इ-
त्येवमुत्तरामातःसवैब्रह्मर्षिसुतः सिंधुपतयआत्मसतत्वंविगणयतःपरानुभा-
वःपरमकारुणिकतयोपदिश्यरहूगणेनसकरुणमभिवंदितचरणआपूर्णार्ण-
वइवनिभृतकरणोर्म्याशयोधरणिमिमांविचचार २४ सौवीरपतिरपिसुजनस-
मवगतपरमात्मसतत्वआत्मन्यविद्याऽध्यारोपितंदेहात्ममतिंविससर्जएवंहिनृ-
पभगवदाश्रिताश्रितानुभावः २५ राजोवाच योहवाइहबहुविदामहाभागवतत्व-
याऽभिहितःपारोक्ष्येणवचसाजीवलोकभवाध्वासत्वार्यमनीषिकयाकल्पितो

व्यगवगतंपरमार्थसतत्वंयेनतथाभूतःसन् तदानीमेवदेहेआत्ममतिंचविससर्जहेनृपभगवदाश्रितोभ
रतः तदाश्रितोरहूगणोयः तस्यानुभावः सचोदेहाहंकारत्यागः २५ पारोक्ष्येण वणिक्सार्थकरूपकेणआर्याणां
विवेकिनांमनीषयैवदस्युस्थानीयानींद्रियाणि गोमायुस्थानीयान्यपत्यादीनीत्येवंकल्पितविषयः॥ ६ ॥

अव्युत्पन्नस्यतुलोकस्यजनस्य सम्यक् अधिगमोनभवति अथअतः तदेतदेवभवाध्वरूपंसमवेतानुकल्पनेन
२६ ॥इतिपंचमेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः१३॥ चतुर्दशेभवारण्यरूपकव्याकृतिःकृता प्रस्तुतेतस्यगोमायुमशा-
काद्यर्थकल्पनम् १ यःपरीक्षितापृष्टः सः श्रीशुकउवाच सहेतिसूतोक्तिः दुरत्ययेऽध्वन्यजयानिवेशितइतियदु
क्तंतदेवनिवेशनप्रकारकथनेनप्रपंचयति यएषप्रसिद्धोजीवलोकः अयंविष्णोर्मायया अस्मिन्गमेऽध्वन्यापति-

विषयोनांजसाऽव्युत्पन्नलोकसमधिगम अथतदेवैतद्दुरवगमंसमवेतानुकल्पे-
ननिर्दिश्यतामिति २६ ॥इतिश्रीभा०पं०त्रयोदशोऽध्यायः१३॥सहोवाच यएषदेहा
त्ममानिनांसत्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितवि-
विधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्यद्वारभूतेनषडिंद्रियवर्गे-
णतस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतितईश्वरस्यभगवतोविष्णोर्वशवर्तिन्यामा
ययाजीवलोकोऽयंयथावणिक्सार्थोऽर्थपरःस्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः ॥ १ ॥

तोभवाटवींगतः सन्हरिरूपस्यगुरोश्चरणारविंदेयेमधुकराः सेवकास्तेषामनुपदवींतैरनुष्ठितंभक्तिमार्गे
मद्यापिनावरुंधेनसंप्राप्नोतीत्यन्वयः मायायाः स्वकार्यद्वारेण संसारमार्गपातहेतुत्वमाह देहात्ममानिनांसत्वा
दिगुणविशेषैर्विकल्पितानिविभक्तानियानिकुशलाकुशलविमिश्रकर्माणितैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावली रामः
भिर्वियोगसंयोगादिर्योऽनादिः संसारः तदनुभवस्यद्वारभूतेनतस्मिन्संसाररूपेदुर्गमार्गवदसुगमेऽध्वन्यापतितः ॥ ४९

यथा वणिजां सार्थः समूहः अर्थार्जनपरः स्वदेहादिनिष्पादितानां कर्मणां फलं द्वारेणानुभवो यस्य विफलाश्च बहुप्र-
तियोगाः बहुविघ्नाश्च ईहाश्चेष्टा यस्य सः तस्यां संसाराटव्यां ये तापास्तेषामुपशमनी नाशनी यस्यामित्यादि व्याचष्टे
यस्यां भवाटव्याम् १ दस्यवस्तु त्वं तेषां कर्म दर्शयति तद्यथेति धर्मोपयिकं धर्मकारणं तमेव स्वाभिप्रेतं धर्ममाह सा

श्मशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोप-
शमनीं हरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे यस्यामु ह वा एते षडिंद्रियना-
मानः कर्मणा दस्यव एव ते १ तद्यथा पुरुषस्य धनं यत्किंचित्साक्षाद्धर्मौपयिकं बहुकृ-
च्छ्राधिगतं साक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणयोऽसौ धर्मस्तं तु सांपराय उदाहरंति त-
द्धर्म्यं धनं दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेन
कुनाथस्याजितात्मनो यथा सार्थस्य तथाऽजितात्मनो विलुंपंति २ अथ च यत्र कौ-
टुंबिका दारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा वृकसृगाला एव अनिच्छतोऽपि कदर्यस्य कुटुं-
बिन उरणकवत्संरक्ष्यमाणं मिषतोऽपहरंति ३॥ साक्षादिति तं तु सांपराये परलोकार्थमुदाहरंति

तद्धर्म्यं धर्महि धनं दर्शनाद्याः पंच ज्ञानेंद्रियाणां वृत्तयः संकल्पव्यवसायावंतःकरणस्य एतैर्गृहे यो ग्राम्य उपभोगः
तेन कुनाथस्य कुबुद्धेरजितात्मनो विलुंपंति यथा चौराः कुपालकस्यानवहितात्मनः सार्थस्य धनं हरंति तद्वत् २ गो-

प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरं इत्येतद्व्याचष्टे यथा हीति नदग्धानि बीजानि यस्मिन् यद्यस्माद्योऽयमावसथ आश्रमः एष कामानां करंडः यथा कर्पूरभाजने कर्पूरक्षयेऽपि परिमलो न क्षीयते एवमत्र वासनानामक्षीणत्वान्न कर्माण्युत्सीदंतीत्यर्थः ४ दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नीचैः शलभादिभिश्चउपरुध्यमानः पीड्यमानो बहिः प्राणो वित्तं यस्य तथा।

यथात्व्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्धबीजं क्षेत्रं पुनरेवावपनकाले गुल्मतृणवीरु।

द्भिर्गह्वरमिव भवति एवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्न हि कर्माण्युत्सीदंति यदयं

कामकरंड एष आवसथः ४ तत्र गतो दंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शलभशकुंतत

स्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानो बहिः प्राणः क्वचित्परिवर्त्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यवि।

द्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसाऽनुपपन्नार्थं नरलोकं गंधर्वनगरमुपपन्नमिति मि

थ्यादृष्टिरनुपश्यति ५ क्वचिदातपोदकनिभान्विषयानुपधावति पानभोजनव्यवाया

दिव्यसनलोलुपः ६ क्वचिच्चाशेषदोषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः॥

विधोऽप्यस्मिन्नध्वनि परिभ्रमन् अविद्यादिभिरुपरक्तेन मनसा गंधर्वपुरतुल्यमघटमानं नरलोकं सत्यतया मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ५ प्रपश्यतीति प्रशब्दसूचितमर्थांतरं दर्शयति तत्र च गंधर्वपुरे क्वचिदातपोदकं मृगतृष्णाजलं तत्तुल्यान्विषयाननुपधावतीति ६ कचित्क्वचिच्चाशक्रयोल्मुकग्रहमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चाशेषाणां निषदनं स्थानं पुरीष

लोहितो वर्णो यस्य रजोगुणस्य तेन निर्मिता तद्विषया मतिर्यस्य सः सुवर्णमुपादातुमिच्छति अग्निकामेन कातरः परवशः उल्मुकसदृशं पिशाचमिव शीतातुरो ह्यरण्येऽग्निवज्ज्वाज्वल्यमानं ततस्ततो धावंतमुल्मुकपिशाचमग्निबुध्याऽनुधावति न तु तं प्राप्नोति कथंचित्प्राप्तश्चेत्तर्हि तेन भस्मितः सन्म्रियते एवं सुवर्णमनुधावन्नपीत्यर्थः ७ निवासतो यद्द्रविणेत्येतद्व्याचष्टे निवासादिषु नेकेषामात्मनः उपजीव्येषु अभिनिवेशो यस्य ८ क्वचिच्च वात्यौथि

सुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकातर इवोल्मुकपिशाचम् ७ अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेश एतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः परिधावति ८ क्वचिच्च वात्यौपम्यया प्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसा रजनीभूत इवासाधुमर्यादो रजस्वलाक्षोऽपि दिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति ९ क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्यः स्वयं पराभिध्यानेन विभ्रंशितस्मृतिस्तयैव मरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति १० ॥

७ तेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चेति आरोहमंकं तस्मिन्काले यद्रजः रागस्तेन स्वदृष्ट्यावरकेण रजन्यां रात्रौ भूत इव ह्रस्वपाठे रजनीभूतस्तमोमय इवातीव रजसाच्छन्नमतिः अत एव रजोव्याप्तचक्षुरिव दिक्षु स्थिता मर्यादाऽतिक्रमसाक्षिभूता देवता न जानाति ९ अनुपादेयमेवोपादेयतया गृह्णातीति प्रक्रमसाजात्यादुत्तरश्लोकचतुर्थपादं प्रथमं व्याचष्टे क्वचित्सकृदिति क्वचिदातपोदकनिभानि यत्र मिथ्याविषयेषु लंपटत्वमुक्तम् निवासतो येत्यत्र तदर्जनप्रयास उक्तः अत्र तु बाधितेष्वपि पुनः प्रवृत्तिरुच्यते इत्यपौनरु

स्वयमेवसकृदवगतंविषयाणांवैतथ्यंविफलत्वंयेनपराभिध्यानेनदेहाभिनिवेशेनविभ्रंशितास्मृतिर्यस्यतयैव
बिभ्रंशितयास्मृत्यास्मृतिभ्रंशादेवेत्यर्थः १०॥ ६॥ अदृश्यझिल्लीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिदुलूकेति अतिपरुषोर
भसउत्साहस्तेनाटोपःसंभ्रमोयथाभवत्येवंरिपूणांराजकुलस्यचनिर्भर्त्सितेनअतिव्यथितंकर्णमूलंहृदयंचय
स्य ११ अपुण्यवृक्षानित्येतद्व्याचष्टेसयदेतिदुग्धंसुपभुंक्तेपूर्वस्कृतंयेनतदाकारस्करोविषतिंदुःतत्समुखाऽये

क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपंप्रत्यक्षंपरोक्षंवारिपुराजकुलनिर्भ
र्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ११ सयदादुग्धपूर्वस्कृतस्तदाकारस्करका
कतुंडाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणान्जीवन्मृतान्स्वयंजीवन्
म्रियमाणउपधावति १२ एकदाऽसत्प्रसंगान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोतःस्खलनव
दुभयतोऽपिदुःखदंपाखंडमभियाति १३ यदातुपरबाधयांऽधआत्मनेनोपनमति
तदाहिपितृपुत्रबर्हिष्मतःपितृपुत्रान्वास्वलुभक्षयति १४॥ ऽपुण्यद्रुमास्तथाविधालताश्च

विषोदपानाश्चविषकूपाःतत्तुल्यात्दृष्टादृष्टप्रयोजनशून्यधनात् १२ क्वचिद्वितीयाःसरितइत्येतद्व्याचष्टे एक
दाक्वचिदसत्प्रसंगान्निकृतावंचितामतिर्यस्यसः निरुदकनदीगर्त्तपातेयथासद्यःशिरःस्फुटति पश्चादपित
द्वेदनाऽनुवर्त्तते एवमिहपरत्रचदुःखदम् १३ परस्परंचालषंतेनिरंधइत्येतद्व्याचष्टे यदात्विति अंधः अन्नंनोपन
मतिनोपतिष्ठतिपितृपुत्राणांबर्हिः कुशाः तद्वतःपितुःपुत्राणांवाकुशादितृणमात्रमपियेषुपश्यति तान्भक्षयतिबा

आसाद्यदावमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिदासाद्येति १५ क्वचयज्ञैर्हृतास्करित्येतद्व्याचष्टे कचित्कालेनविषमितंप्रति
कूलतांनीतम् यद्राजकुलंतदेवरक्षः तेनअपहृताःप्रियतमधनरूपाःअसवोयस्य विगतानिजीवलक्षणानिहृ
र्षादीनियस्यशरीरेर्हृतस्वइत्यप्येतेनैवव्याख्यातम् १६ कचिद्गंधर्वपुरंप्रविष्टइत्येतद्व्याचष्टे कदाचिन्मनोर

क्वचिदासाद्यगृहंदावदवस्त्रियार्थविधुरमस्करवोदर्कशोकाग्निनादह्यमानोभृशंनि
र्वेदमुपगच्छति १५ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसाऽपहृतप्रियतमधना
सुःप्रमृतकइवविगतजीवलक्षणआस्ते १६ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपिता
महाद्यसत्सदितिस्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति १७ क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनाऽ
तिभरगिरिमारुरुक्षमाणोलोकव्यसनकर्षितमनाःकंटकशर्कराक्षेत्रंप्रविशन्निव
सीदति १८ क्वचिच्चदुःसहेनकायाभ्यंतरवह्निनागृहीतसारःस्वकुटुंबायक्रुध्यति
ति १९ सएवपुनर्निद्राऽजगरगृहीतोंऽधेतमसिमग्नःशून्यारण्यइवशेतेनान्यत्किंच

थप्राप्तंपित्राद्यसदेवसदितिमत्वापूर्वंगंधर्वपुरवद्घटमानदर्शनमुक्तमिदानींतन्निमित्तस्खासक्तिरु
च्यतइतिभेदः १७ चलन्क्वचिदित्येतद्व्याचष्टे कचिद्गृहाश्रमेयाःकर्मचोदनास्तासामतिभरोऽतिविस्तारःस
एवगिरिस्तमारुरुक्षन् तदंतेगंतुमिच्छन् १८ पदेपदेऽभ्यंतरवह्निनेतिव्याचष्टे क्वचिच्चदुःसहेनेति १९ कचि

भा० पं० दृष्टः स्पृशेतेद् इत्याचष्टे कदाचिदिति मानो गर्व एव दंष्ट्रा परपीडाकरत्वात् भग्ना मानदंष्ट्रा यस्य अत एव नल-
टी० ब्धो निद्रायाः क्षणोऽपि येन २१ कर्हि स्मचित् क्षुद्ररसानित्येतद्व्याचष्टे कर्हि स्म काममधुलवानिति यदा निहतो
४९ भवति तदा सद्य एव निरयेपतति २२ प्रसंगात्स्वेवृत्तस्य कर्मणः संसारहेतुत्वं स्फुटयति अथ चेति यस्मादेवं तस्मात्।

कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदंदशूकैरलब्धनिद्राक्षणो व्यथितहृदयेनानुक्षीय माणविज्ञानोंऽधकूपेऽन्धवत्सतति २१ कर्हि स्मचित्काममधुलवान्विचिन्वन्यदा परदा रपरद्रव्याण्यवरुंधानो राज्ञा स्वामिभिर्वा निहतः पतत्यपारे निरये २२ अथ च तस्मा दुभयथाऽपि हि कर्मास्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरंति २३ मुक्तस्ततो यदि बंधा द्देवदत्त उपाच्छिनत्ति तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः २४ क्वचिच्च शीतवाताद्य नेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरंतचिंतया विष ण्ण आस्ते २५ क्वचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किंचिद्धनमन्येभ्यो वा॥

अथ अनंतरमेव उभय थाइह च परत्र च अस्मिन्प्रवृत्तिमार्गे संसारस्यावपनं जन्मक्षेत्रं कर्मोदाहरंति २३ तत्रातिकृच्छ्रं प्रतिलब्धमान इत्येतद्व्याचष्टे मुक्त इति यदि बंधान्मुक्तो भवति तर्हि ततः सकाशादन्यो हरति तस्मादप्यन्यः न तु सो भोक्तुं लभत इ। त्यर्थः २४ क्वचिच्च शीतातपेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चेति शीतादयोऽनेका। अधिदैविकाद्या या दशाः दुःखावस्थास्तासाम् २५ ४९

काकिणिकामात्रं विंशतिकपर्दिकमात्रम् ततोपि न्यूनं वा यत्किंचिद् अपहरन् विद्वेषमेति २६ अध्वन्यमुष्मिन्नुरु
कृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैरित्युक्तानुपसर्गान्प्रपंचयति अध्वन्यमुष्मिन्निमे उरुकृच्छ्रवित्तबाधादयः तथा स्फुरद्दुः
खादयश्च २७ स्फुक्रमैः पुनरुक्तैश्च नानापाठैरतः परम् दुर्गमोऽभवाध्वायं संप्रदायेन तीर्यते १ तत्र प्रसज्जति क्वापी
त्यादिना सिंहावलोकनन्यायेनोक्तमर्थमपकृष्य क्रमेण व्याचष्टे क्वापि देवमाययेति प्रस्कन्नम् अपगतं विवेकज्ञानं य-

काकिणिकामात्रमपहरन्यत्किंचिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् २६ अध्वन्यमुष्मिं-
न्निमे उपसर्गास्तथा स्फुरद्दुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभ-
मात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः २७ क्वापि देवमाय-
या स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृहारंभाकुलहृदयस्त-
दाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मान-
मजितात्माऽपारेऽन्धे तमसि प्रहिणोति २८ कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्
परमाण्वादिद्विपरार्द्धापवर्गोपलक्षणात्परिवर्तितेन वयसा ऽस्य यस्याः स्त्रिया विहारगृहं
क्रीडागृहं तदारंभे आकुलं हृदयं यस्य अनेन प्रसज्जतीति व्याख्यातं तदाश्रयेत्यादि व्याचष्टे तस्या आश्रयेऽवस-
क्ताः संलग्नाः सुताः दुहितरश्च कलत्रं च सैव स्त्री तेषां भाषितादिभिरपहृतं हृदयं यस्य प्रहिणोति प्रक्षिपति श्च-
क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्नित्येतद्व्याचष्टे कदाचिदीश्वरस्येति परमाण्वादिः द्विपरार्द्धअपवर्गोऽन्तः तदे-

२७
भा०पं० वोपलक्षणंयस्यतस्मात् कालोपलक्षणादिति पृथक्पदत्वेन पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः रंहसाशीघ्रेणपरिवर्त्तिनेन।
टी० परिभ्रमणेनवयसावाल्यादिक्रमेण ब्रह्माणमभिव्याप्यतृणस्तंबआदीनि भूतानि चक्रतःसकाशाद्वित्रस्तहृदयःस।
५० न् पाखंडदेवताअभिमुख्येनधत्तइत्यन्वयः अनिमिषतः निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः मिषतांप्रतिकर्तुमशक्ता
नामित्यर्थः कर्मणिषष्ठ्यः कालचक्रंनित्यमायुधंयस्यसांकेत्येनमूलप्रमाणशून्येन पाखंडागमेन २९ तैर्वंचितइत्येत

रंहसाहरतआब्रह्मतृणस्तंबादीनांभूतानामनिमिषतोमिषतांवित्रस्तहृद
यस्तमेवेश्वरंकालचक्रनि जायुधंसाक्षाद्भगवंतंयज्ञपुरुषमनादृत्यपाखंडदेव
ताःकंकगृध्रबकवटप्रायाआर्यसमयपरिहृताःसांकेत्येनाभिधत्ते २९ यदापा।
खंडिभिरात्मवंचितैस्तैरुरुवंचितोब्रह्मकुलंसमावसंस्तेषांशीलमुपनयनादिश्रौ
तस्मार्त्तकर्मानुष्ठानेनभगवतोयज्ञपुरुषस्यआराधनमेवतदरोचयंश्छूद्रकुलं।
भजतेनिगमाचारेऽशुद्धितोयस्यमिथुनीभावःकुटुंबभरणंयथावानरजातेः ३० त
त्रापिनिरवरोधःस्वैरेणविहरन्नतिकृपण ७ बुद्धाचष्टे यदापाखिति आत्मनावंचितैः उरु
अधिकंवंचितःसन् तेषांब्राह्मणानांयच्छीलमुपनयनादितदरोचयंश्छूद्रवद्वर्त्तते निगमोक्ताचारे अशुद्धितःस्व।
स्यशुद्ध्यभावात् यस्यशूद्रस्य केवलंमिथुनीभावःकुटुंबभरणंचव्यापारो नाग्निहोत्रादेः ३० तज्जातिरासेनेत्यादिव्या रामः
चष्टे तत्रापिनिरवरोधः प्रतिबाधरहितः स्वैरेणस्वेच्छयाक्रीडन्॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ५०

विस्मृतमृत्युकालः सन् ३१ द्रुमेषुरंस्यन्निस्येतद्याचष्टे क्वचिद्दुमवदिति व्यवायक्षणः मिथुनोत्सवो भवति ३२ क्वचि
त्प्रमादादित्येतद्याचष्टे एवमध्वनि स्फरवदुःखाद्यवरुंधानो गिरिकंदरप्रायेतमसि रोगाद्यापदि पततीति शेषः ३३ क्व
चिच्छीतवातेत्यादिपूर्वस्मादधिकोक्तिः रोगाद्यापदि पतितः सन् शीतादिभिः क्लिश्यन्नास्त इत्यर्थः ३४ तदेवं सिंहावलो

बुद्धिरन्योऽन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः ३१ क्वचिद्दु
मवद्दैहिकार्थेषु रंस्यन् यथा वानरः स्नुतदारवत्सलो व्यवायक्षणः ३२ एवमध्वन्य
वरुंधानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकंदरप्राये ३३ क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदै
विकभौतिकात्मीयानां दुःखानां प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरंतविषयविषण्ण आ
स्ते ३४ क्वचिन्मिथो व्यवहरन् यत्किंचिद्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन ३५ क्वचित्क्षीण
धनः शय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽवसि
तमतिस्ततस्ततोऽवमानादीनि जनादभिलभते ३६ एवं वित्तव्यतिषङ्गविवृद्धवै
रानुबंधोऽपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहत्यथापवहति ३७ ॥ ७ ॥ कनन्यायेनोक्तमर्थं यथा स्यान

मपकृष्य व्याख्यायक्रमस्य मनुवर्तयितुं पूर्वोक्तमेवानुवदति क्वचिन्मिथ इति वित्तशाठ्येन कदाचिद्यत्किंचिद्ध
नमुपयाति ३५ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्त्विति व्याचष्टे क्वचित्क्षीणधन इति अप्रतिलब्धं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छि

अध्वन्यमुष्मिन्नित्यादि व्याचष्टे एतस्मिन्निति आपन्नः आपदं प्राप्तः विपन्नो विनष्टो वा यत्र यस्मिन्मितरस्तत्र विसृ
ज्य नत्यमानः वहमानः साधुर्बीजतः साधुव्यतिरिक्तः ३८ अनावृत्तौ हेतुमाह यदिदमिति ३९ मनस्विन इत्यादि व्या

एतस्मिन्संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधितः आपन्नविपन्नो यस्तु मुह वा वेतरस्तत्र
विसृज्य जातं जातमुपादाय शोचन्मुह्यन्बिभ्यत् विवदन्क्रंदन्संहृष्यन्गायन्नह्यमा
नः साधुवर्जितो नैवावर्तते ऽद्यापि यत आरब्ध एष नरलोकसार्थो ऽयमध्वनः पारमुप
दिशंति ३८ यदिदं योगानुशासनं नवा एतदवरुंधते यन्न्यस्तदंडा मुनय उपशमशी
ला उपरतात्मानः समवगच्छंति ३९ यदपि दिगिभजयिनो यज्विनो ये वै राजर्षयः
किंतु परं मृधे शयीरन् अस्यामेव ममेयमिति कृतवैरानुबंधाः यां विसृज्य स्वयमुप
संहृताः कर्मवल्लीमवलंब्य तत आपदः कथंचिन्नरकाद्विमुक्तः पुनरप्येवं संसारा
ध्वनि वर्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति एवमुपयाति एवमुपरिगतो ऽपि ४० तस्येद
मुपगायंति आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसा ऽपि महात्मनः॥ ४१ ष्टे यदपीति ये वै राजर्षयस्ते ऽपि ना
वरुंधते किंतु परं केवलं मृधे शयीरन् प्रसङ्गतीत्यादि गिरिकंदर इत्यंतमपकृष्य व्याख्यातं ग्रंथमतिक्रम्य व
ल्लीं गृहीत्वेत्यादि ग्रंथं व्याचष्टे कर्मवल्लीमिति एवमुपरि स्वर्गतो ऽपि नरलोकसार्थमेवोपयाति ४० तदेवं भरतो ऽस्मिं

तस्येदं कर्मश्लोके रूपगायंति आर्षभस्य ऋषभपुत्रस्य अन्यो नृपः अनुवर्त्मनार्हतिवर्त्मानुगंतुं न शक्नोति ४१ तं
त्रहेतुगाह य इति सुतसुहृद्राज्ययोर्द्वंद्वैक्यम् यो दुस्त्यजान् दारादीन्विष्ठामिव जहौ तस्यार्षभस्येति संबंधः दुस्त्यजत्वे
हेतुः हृदिस्पृशः मनोज्ञान् त्यागे हेतुः उत्तमश्लोके लालसा लंपटत्वं यस्य ४२ तस्यैवं विषयत्यागेन चित्रमित्याह य
एवंभूतो ऽसौ नृपः सस्पृहादीन्नैच्छदिति यत्तदुचितम् सदयावलोका भरतस्य दया यथा भवति एवमवलोको यस्याः

नानुवर्त्मार्हति नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः ४१ यो दुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यं हृदिस्पृ
शः जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ४२ यो दुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजना
र्थदारान्प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम् नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्वि
ट्सेवा ऽनुरक्तमनसामभवो ऽपि फल्गुः ४३ यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगा
य सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय नारायणाय हरये नम इत्युदारं हास्यन्मृगत्वमपि यः
समुदाजहार ४४॥ इति परिजनावलोकः श्रियाम् उपचर्यते यतः मधुद्विषः सेवायामनुरक्तं मनो
येषां तेषां महतामभवो मोक्षो ऽपि फल्गुस्तुच्छ एव ४३ तस्य सेवानुरागमेवाह यज्ञायेति यज्ञरूपाय धर्मपतये
यज्ञादिफलदात्रे विधौ नैपुण्यं यस्य तस्मै धर्मानुष्ठात्रे योगो ऽष्टांगस्तस्मै सांख्यं ज्ञानं तच्छिरः प्रधानं फलं यस्य त
स्मै योगाय प्रकृतीश्वराय मायानियंत्रे अत एव नारं जीवसमूहः स अयनमाश्रयो यस्य सर्वजीवनियंत्रे एवं कर्मज्ञा
नदेवताकांडैः प्रतिपादिताय हरये नम इति उदारमुच्चैर्यः सम्यगुच्चारितवान् मृगत्वं मृगदेहमपि हास्यन् त्यक्ष्यन्

भा०पं० भरतचरितश्रवणादिफलमाह इदमिति भागवतैःसभाजिताःअवदाताःशुद्धाःगुणाःकर्माणिचयस्यतस्यभ
टी० रतस्यानुचरितंयोऽनुशृणोतिआत्मनएवसकाशात्सर्वाआशिषआशास्तेस्वतएवप्राप्नोतिनतुकांचिदपिपर
५२ स्मादपेक्षतइत्यर्थः ४५ ॥इतिपंचमेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४॥ एवमष्टाभरध्यायैर्भरतस्योक्तमीरितम्ततः

इदंभागवतसभाजितावदातगुणकर्मणोराजर्षेर्भरतस्यानुचरितंस्वस्त्ययनमा
युष्यंधन्यंयशस्यंस्वर्ग्यापवर्ग्यंवाऽनुशृणोत्याख्यास्यतिअभिनंदतिचसर्वाएवा
शिषआत्मनआशास्तेनकांचनपरतइति ४५॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंच
मस्कंधेभरतोपाख्यानेब्राह्मणरहूगणसंवादेचतुर्दशोऽध्यायः१४ श्रीशुकउवाच
भरतस्यात्मजःसुमतिर्नामाभिहितोयमुहवावकेचित्पाखंडिनऋषभपदवीम
नुवर्त्तमानंचानार्याअवेदसमाम्नातांदेवतांस्वमनीषयापापीयस्याकलौकल्पयि
ष्यंति१ तस्माद्वृद्धसेनायांदेवताजिन्नामपुत्रोऽभवत् २ अथासूर्यांतत्तनयोदेवद्यु
म्नस्ततोधेनुमत्यांसुतःपरमेष्ठीतस्यसुवर्चलायांप्रतीहउपजातः ३॥ ॥पंचदशेतस्यकी
र्त्यंतेवंशजानृपाः १ऋषभपदवींजीवन्मुक्तमार्गमनुवर्त्तमानंयंद्रक्ष्यंतिशेषःयद्वायंसुमतिमवेदसमाम्नातांदेव रामः
तांकल्पयिष्यंतिबुद्धोयंसाक्षादवतीर्णइतिमत्वेत्यर्थः १। २ तत्तनयःदेवताजितःपुत्रः ३॥ ३॥ ॥ ५२

आत्मविद्यां बहुभ्य आख्याय व्याख्यानेनैव स्वयं संशुद्धोऽनुसस्मार अपरोक्षतयाऽनुभूतवान् प्रतिहर्त्ता प्रस्तोता उद्गातेति त्रयो यज्ञनिपुणाः सूनव आसन् अजनिषातां जातौ ४ हृदयजः पुत्रः जगतो रिरक्षिषया रक्षितुमिच्छ

य आत्मविद्यामाख्याय स्वयं संशुद्धो महापुरुषमनुसस्मार प्रतीहात्सुवर्चलायां प्रतिहर्त्रादयस्त्रय आसन्निज्याकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुः स्तुत्यामजभूमानावजनिषाताम् ४ भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथः ततः प्रस्तावो देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्सायां हृदयज आसीद्विभुः विभो रत्यां च पृथुषेणस्तस्मान्नक्त आकूत्यां जज्ञे नक्ताद्द्रुतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षिषया गृहीतसत्त्वस्य कलात्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ५ स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेन च भगवति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणि सर्वात्मन्यर्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादितभगवद्भजनेज्यादि

या गृहीतं सत्त्वं येन तस्य विष्णोः कलांशः सन् ५ महापुरुषत्वमेवाह स वै इति धर्मस्तस्य द्विविधः अभिषिक्तत्वात्प्रजापालनादिरेकः गृहस्थत्वादिज्यादिश्चापरः द्विविधोऽपि भगवति सर्वात्मन्यर्पितः सन् परमार्थलक्षणः तेन परिभाविता संस्कृता अतिशुद्धा मतिर्यस्य अत एवोपरतमनात्म्यं देहाद्यहंभावो यस्मिन्॥ ॥ ॥

२५
भा॰पं॰ तस्मिन्नात्मनिचित्तेस्वयमेवोपलभ्यमानेब्रह्मण्यात्मानुभवोयस्यतादृशोऽपिनिरभिमानएवअवनिमजूगुप
टी॰ सालयामास ६ कर्मभिःगयंकःप्रतियातिअनुकरोतिनकोपिअत्रहेतुःयज्ञादिरूपांभगवत्कलांगयमृतेऽन्यःक
५३ इत्यनुषंगःअभिमानीसर्वतोमानास्पदंमनस्वीतिवासमागतासंप्राप्ताश्रीर्येनयमितिवासतांसदसःसभायाःप

भक्तियोगेनचाभीक्ष्णशःपरिभावितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्येआत्मनिस्वयमु
पलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपिनिरभिमानएवावनिमजूगुपत् तस्येमांगाथांपां
डवेयपुराविदउपगायंति ६ गयंनृपःकःप्रतियातिकर्मभिर्यज्वाऽभिमानीबहुविद्ध
र्मगोप्ता समागतश्रीःसदसःपतिःसतांसत्सेवकोऽन्योभगवत्कलामृते ७ यमभ्यषि
चन्परयामुदासतीःसत्याशिषोदक्षकन्याःसरिद्भिःयस्यप्रजानांदुदुहेधराशिषो-
निराशिषोगुणवत्सस्नुतोधाः ८ छंदांस्यकामस्यचयस्यकामान्दुदूहुराजह्रुरथो-
बलिंनृपाःप्रत्यंचितायुधिधर्मेणविप्रायदाशिषांषष्ठमंशंपरेत्य ९ तिःसतांसेवकः

यद्वा यज्ञादिरूपोभगवत्कलामृतेगयंकोन्यःप्रतियातीत्यन्वयःसतीःसत्यःसत्यआशिषोयासांताःदक्षकन्याःश्रद्धा
मैत्रीदयेत्याद्याःनिराशिषोऽपियस्यप्रजानामाशिषःकामान्धराद्दुदुहेतस्यगुणाएववत्सस्तेनस्नुतमूधोयस्याःपृथिव्याः रामः
यच्छद्धानांतंगयंकःप्रतियातीतिसंबंधः ८ छंदांसिवेदाःतद्विहितकर्माणिचदुदुहुःयुधिप्रत्यंचिताःबाणैःप्रतिपूजिताः ५३

नृपाः यस्यबलिमाजह्रुः अर्पयामासुः धर्मेणपालनेनदक्षिणादिभिश्च यदाप्रत्यंचिताविप्राः तदापरेस्यलोकांतरे आशिषांधर्मफलानांषष्ठमंशमाजह्रुः पुण्यषड्भागमाददतेन्यायेनपरिपालयन्निति स्मृतेः ॥९॥ उरुसोमपीथेबहुसो- मपानेःमघोनिइंद्रेमाद्यतिमदंप्राप्नुवतिसति श्रद्धयाविशुद्धोयोऽचलोभक्तियोगस्तेनसमर्पितमिज्याफलमाज

यस्याध्वरेभगवानध्वरात्मामघोनिमाद्यत्युरुसोमपीथे श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियो गसमर्पितेज्याफलमाजहार १० यत्प्रीणनाद्बर्हिषिदेवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमावि- रिञ्चात् प्रीयेतसद्यःसहविश्वजीवःप्रीतःस्वयंप्रीतिमगात्गयस्य ११ गयाद्गयंत्यांचि त्ररथःसुगतिरवरोधनइतित्रयःपुत्राबभूवुःचित्ररथादूर्णायांसम्राडजनिष्ट १२॥ ततउत्कलायांमरीचिःमरीचेर्बिंदुमत्यांबिंदुमानुदपद्यततस्मात्सरघायांमधुनामा ऽभवत् मधोःसुमनसिवीरव्रतःततोभोजायांमंथुप्रमंथूजज्ञातेमंथोःसत्यायांभौव- नः ततोदूषणायांत्वष्टाऽजनिष्टत्वष्टुर्विरोचनायांविरजःविरजस्यशतजित्प्रवरंपु- त्रशतंकन्याचविषूच्यांकिलजातम् १३॥

हार अर्हणमिवप्रत्यक्षतःस्वीकृतवानित्यर्थः॥१०॥ यस्यभगवतःप्रीणनाद्देवादीनांहृद्वैक्यम् तत्सद्यःप्रीयेतप्रीतिंगच्छेत् सविश्वजीवःसर्वांतर्यामीस्वयंप्रीतिरू- पएवबर्हिषियज्ञेगयस्यहस्फुटं प्रीतिमगात्प्रीतोऽस्मीतिप्रत्यक्षंप्रीतिमाविष्कृतवानित्यर्थः ११॥ १२सुमनसिस्त्रि

कीर्त्या अतिशयेन अलमकरोत् भूषितवान् १४॥ इति पंचमे टीकायां पंचदशोऽध्यायः १५॥ पूर्वोक्तद्वीपसिंध्वादिमा
नचिन्हस्वरूपतः स्पष्टं वक्तुमारब्धा पंचाध्यायी ततः परम् १ षोडशे धस्तथाचोर्ध्वपरितः सन्निवेशतः मेरोः स्थि

तत्रायं श्लोकः प्रैयव्रतं वंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगा
णं यथा १४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कन्धे प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम पंच
दशोऽध्यायः १५॥ राजोवाच उक्तस्त्वया भूमंडलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र
चासौ ज्योतिषां गणैश्चंद्रमा वा सह दृश्यते १ तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्त
भिः सप्त सिंधव उपक्लृप्ताः यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु
सूचितः एतदेवाखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञास्यामि २ भगवतो गुणम
ये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति
वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदु हैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ३॥

पवर्ण्यते २ प्रियव्रतचरित्रोक्तानुक्ताद्वीपादिकल्पना तद्विशेषविजिज्ञासुः कथांते परिपृच्छति ३ उक्त इति॥ ...तिर्महीकंजकर्णिकाचो
किं पर्यंतमुक्तः तदाह यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ शुक्लकृष्णपक्षयोर्नक्षत्रगणैः सह चंद्रमा वा दृश्यते तावत् १ य
तः येभ्यः सिंधुभ्यः एतस्याः भुवः सूचितः संक्षेपतो दर्शितः २ जिज्ञासायाः फलमाह भगवत इति ३॥ ३ ॥ २ ॥

यामायागुणविभूतिः तस्याः काष्ठामंतं रूपं सन्निवेशः लक्षणं चिन्हं ४ कुवलयं भूमंडलं तदेव कमलं तस्य कोशाः स
प्तद्वीपाः तेष्वभ्यंतरकोशः प्रथमो जंबुद्वीपः नियुतयोजनविशालः लक्षयोजनविस्तीर्णः ५ नवयोजनसहस्रमायामो ये
षाम् आयामोऽत्र विस्तारः एतच्च भद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् तयोश्चतुस्त्रिंशद्योजनसहस्रायामत्वात् के

ऋषिरुवाच न वै महाराज भगवतो मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा वचसा वाऽधिगंतु
मलं विबुधायुषाऽपि पुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षण
तो व्याख्यास्यामः ४ यो वाऽयं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशो नियुतयोजनवि
शालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ५ यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्य
ष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवंति ६ एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यंतरवर्षं यस्य
नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभू
तः कुवलयकमलस्य ७ मूर्द्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं ता
वतांऽतर्भूम्यां प्रविष्टः उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः ८ चित्तु नीलनिषधयोः संलग्नाग्रयोः समुद्रप्रवेश
मंगीकृत्य तयोरपि संकुञ्चितत्वेन नवसहस्रायामत्वं संपादयंति सन्निवेशश्च वायुनोक्तः धनुर्वत्संस्थिते ज्ञेये
द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतमिति ६ नाभ्यां मध्ये द्वीपस्यायामो लक्षयोजनप्रमाणस्तो

चतुरशीतियोजनसहस्रमानेन च बहिर्दृश्यते एवं लक्षयोजनोन्नाहः उत्तरोत्तरेणेलावृतस्योत्तरोत्तरतः क्रमेण।
नीलादयस्त्रयो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः क्षारोदोऽवधिर्येषां द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादीर्घरा
धिकोयांऽशः तेन दैर्घ्य एव ह्रसंति न तूच्चत्वे पृथुत्वे वा यथोक्तं विष्णुपुराणे लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे इति
एतच्च स्थूलदृष्ट्यैवोक्तं तयोरपि यथावन्मध्यमत्वाभावेन लक्षप्रमाणत्वाभावात् ८ अयुतयोजनउत्सेधः उच्छ्रायो येषां

श्वेतः शृंगवानिति त्रयो रम्यक हिरण्मय कुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उ।
भयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो दशांशा
धिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसंति ८ एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति
प्रागायता यथा नीलादय अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्ष किंपुरुष भारतानां यथासं।
ख्यम् ९ तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गंधमादनावानीलनिषधायतौ द्वि।
सहस्रपप्रथुः १० केतुमाल भद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ११॥ मंदरो मेरुमंदरः सुपा
र्श्वः कुमुद इति अयुतयोजनविस्तारो

७ अयं चोत्सेधो नीलादीनामपि द्रष्टव्यः नीलादिपृथुत्वं चै
षामपि द्रष्टव्यम् यथासंख्यं मर्यादागिरय इति शेषः ९ आनीलनिषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यंतं दक्षिणतो निषधपर्यं
तं च दीर्घौ पप्रथुः विस्तीर्णौ भवतः १० तावेव केतुमाल भद्राश्वयोर्वर्षयोः सीमानं कुर्वाते ११ नन्वेवं सति पूर्वापरे खायामि
लावृतवेष्टितो मेरुर्मध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयं च ततः किंचिदस्ति दक्षिणोत्तरे खायां तु तथैवेलावृतवेष्टितो

उभयतस्त्रीणि त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च तत्कथं सर्वतो लक्षप्रमाणत्वं जंबुद्वीपस्य उच्यते मेरोः षोडशसहस्राणि स-
र्वतः स्थितत्वादिलावृतस्याष्टादश अन्येषां षण्णां चतुःपंचाशद्गिरीणां षण्णां द्वादशेत्येवं दक्षिणोत्तररेखायां तावल्लक्षं
पूर्वापररेखायामपि समेरोरिलावृतस्य चतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारि शेषाणि द्विषष्टिसहस्राणि पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रं
दैर्घ्यं द्रष्टव्यानि अतो न विरोधः अयुतयोजनप्रमाणो विस्तार उन्नाहो येषाम् विस्तीर्णमूर्ध्नो मेरोरवष्टंभत्वात्सूर्पपश्चिमो

न्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरयउपक्लृप्ताः १२ चतुर्ष्वेतेषु चूतजंबुकदंबन्यग्रोधाश्च-
त्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतवइवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः श-
तयोजनपरिणाहाः १३ ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिनउपदे-
वगणा योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ धारयंति १४ देवोद्यानानि भवंति चत्वा-
रि नंदनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति १५ येष्वमरपरिवृढाः सहसुरललना-
ललामयूथपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरंति १६ ॥ गिरी दक्षिणो-
त्तरविस्तारौ द्रष्टव्यौ सर्वतो दशयोजनसहस्रविस्तारांगीकारे त्विलावृतलोपः सूर्वेण त्वारत्नमुपप्लावयन्नीत्या-
दि विरोधः स्यात् १२ अधिसहस्रमेकादशशतानि उन्नाहो येषां तावत्प्रमाणं विटपविततिर्येषाम् शतयोजनं परि-
णाहो विस्तारो येषां १३ यदुपस्पर्शिनः पत्सेविनः १४ । १५ ललामो भूषणं सुरललनानां भूषणभूताः श्रेष्ठायाः स्त्रि-
यस्तासां यूथं तस्य पतयः सहसंभूय येषु विहरंति १६ ॥ १६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ रामः ॥

एकादशशतयोजनमुत्तुंगोयोदेवचूतस्तस्यशिरसःसकाशात् फलप्रमाणमुक्तंवायुपुराणे अरत्नीनांशतान्यष्टावे
कषष्ट्यधिकानिच फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिरिति १७ अतिमधुरश्चासौस्वतःसुरभिश्चसुगंधिश्च

मंदरोत्संगएकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानिफलान्यमृ
तकल्पानिपतंति १७ तेषांविशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगंधिबहुलारुणर
सोदेनारुणोदानामनदीमंदरगिरिशिखरान्निपतंतीपूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति १८
यदुपजोषणाद्भवान्याअनुचरीणांपुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातोदशयो
जनंसमंतादनुवासयति १९ एवंजंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थि
प्रायाणामिभकायनिभानांरसेनजंबूनामनदीमेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादव
नितलेनिपतंतीदक्षिणेनात्मानंयावदिलावृतमुपस्यंदयति २० तावदुभयोरपिरो
धसोर्यामृत्तिकातद्रसेनानुविध्यमानावाय्वर्कसंयोगविपाकेनसदाऽमरलोकाभर
णंजांबूनदंनामसुवर्णभवति २१॥

६ नचान्येषांगंधैरधिवासिनःबहुलश्चारुणश्चरसःसएवउदमु
दकंतेन १८ यदुपजोषणात् यस्यरसस्यसेवनात् १९ अनस्थिप्रायाणामतिसूक्ष्मबीजानां यत्रनिपततिततश्चा
रभ्यात्मनोदक्षिणतःसर्वमिलावृतंव्याप्यवहतीत्यर्थः २० तावत्सर्वतःरोधसोस्तटयोः २१॥ २१॥ ६॥

२२ आयामोऽत्र व्यामः सच व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगंतरमित्युक्तलक्षणः पंचव्यामंपरिणाहः स्थौल्यं यथा

यद्दुह वाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेण खलु भ्रम
रयंति २२ यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वनिरूढो यास्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पंचायाम
परिणाहाः पंच मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्सतंतयोऽपरेणात्मान मिलावृतमनुमोदयं
ति २३ यात्युपयुंजानानां मुखनिर्वासितो वायुः समंताच्छतयोजनमनुवासयति॥
२४ एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोदधिम
धुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात्सतंत
स्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति २५ यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वली
पलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवं
तियावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव २६ कुरंगकुररकुसुंभवैकंकत्रिकूटशिशिरपतं
गरुचकनिषधशिनीवासकपिलशंखवैडूर्यजारुधिहंसर्षभनागकालंजर ॥ २५ ॥

साभिप्रायार्थः केचित्तु पंचव्यामपरिणाहाइत्येव पठंति २३ २४ नीचीनाअधोमुखाः २५ ॥ २६ ॥

२७ चतुर्दिक्षुमेरुमूलाद्योजनसहस्रंत्यक्त्वाऽग्नेःपरितःपरिधयइवजठरेखकूटादयस्तिष्ठंति अतोऽष्टादश योजनसहस्रंप्रमाणमत्रोक्तम् वैष्णवादिपुराणेषुपरिणामादियत्तुनः अन्यथावर्णितंतत्तुकल्पभेदाद्यपेक्षया द्विसहस्रंपृथूच्चतुंगौच २८।२९ यथादिशंप्राच्यादिदिक्षुयथारूपमिंद्रादिवर्णातिक्रमेण तुरीयमानेनसार्द्धद्वि

नारदादयोविंशतिगिरयोमेरोःकर्णिकायाइवकेसरभूतामूलदेशेपरितउपकॢ-प्ताः २७ जठरदेवकूटौमेरुंपूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौद्विसहस्रंपृथु-तुंगौभवतःएवमपरेणपवनपारियात्रौदक्षिणेनकैलासकरवीरौप्रागायतौएवमु-त्तरतस्त्रिशृंगमकरौअष्टभिरेतैःपरिसृतोऽग्निरिवपरितश्चकास्तिकांचनगि-रिः २८ मेरोर्मूर्द्धनिभगवतआत्मयोनेर्मध्यतउपकॢप्तांपुरीमयुतयोजनसाहस्रींस-मचतुरश्रांशातकौंभीवदंति २९ तामनुपरितोलोकपालानामष्टानांयथादिशंय-थारूपंतुरीयभागेनपुरोऽष्टावुपकॢप्ताः ३० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपञ्चम-स्कंधेभुवनकोशवर्णनंनामषोडशोऽध्यायः १६ ॥ सहस्रप्रमाणेन नामानिपुराणांतरात्

ज्ञातव्यानि यथोक्तं मेरौनवपुराणिस्युर्मनोवत्यमरावती तेजोवतीसंयमनीतथाकृष्णांगनापरा श्रद्धावतीगंध- वतीतथाचान्यामहोदया यशोवतीचब्रह्मेंद्रवन्ह्यादीनांयथाक्रममिति ३० ॥ इतिपंचमेटीकायांषोडशोऽध्यायः १६

ततः सप्तदशे गंगागमनं तच्चतुर्दिशम् इलावृते च रुद्रेण संकर्षणनिवेषणम् १ यज्ञलिंगस्य बलेर्यज्ञे लिंगं त्रिविक्र
मम् मूर्त्तिर्यस्य विक्रमः दक्षिणेन पदा भुवं क्रान्त्वा वाम पदमुत्क्षिपतः वामपादांगुष्ठनखेन निर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागो
यस्याण्डकटाहस्य तस्य विवरेणान्तः प्रविष्टाया बाह्यजलधारा सा दिवो मूर्धन्यवततारेत्यन्वयः तस्य यच्चरणपंक
जं तस्यावनेजनेन क्षालनेन अरुणं तद्गतं कुंकुमं तदेव किंजल्कास्तैरुपरंजिता अत एवाखिलस्य जगतोऽघम

श्रीशुक उवाच तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिंगस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादांगुष्ठ।
नखनिर्भिन्नोर्ध्वाण्डकटाहविवरेणान्तः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपंकजा।
वनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनाऽमला साक्षा।
द्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोऽभिधीयमानाऽतिमहता कालेन युगसहस्रोपल।
क्षणेन दिवो मूर्धन्यवततार १ यत्तद्विष्णुपदमाहुः यत्र ह वाव वीरव्रत औत्तानपा।
दिः परमभागवतोऽस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदकमिति यामनुसवनमुत्कृष्य
माणभगवद्भक्तियोगेन दृढं क्लिद्यमानान्तर्हृदय ऽघमलापहमुपस्पर्शनं यस्याः तथाऽप्यमला तः
न्मलसंगशून्या साक्षाद्भगवत्पदीति यदनुपलक्षितं जान्हवी भागीरथी साध्युपलक्षणान्तररहितं वचो नाम तेनाभि
धीयमाना तस्मिन्समये भगवत्पदी नाम पश्चान्नामान्तराणि जातानि १ कोऽसौ दिवो मूर्द्धा तमाह यदिति किं तद्विष्णुप
दं तदाह यत्रेति धीरव्रतः दृढसंकल्पः अस्मत्कुलदेवताया हरेश्चरणारविंदोदकमिति हेतोः परमादरेण बिभर्तीत्यन्व

१७

भा०पं० कथंभूतः सन्प्रतिक्षणंवर्द्धमानेनभगवद्भक्तियोगेनदृढमत्यंतंक्लिद्यमानमंतर्हृदयंयस्य अतएवऔत्कंठ्येनवि
टी० वशमामीलितंयल्लोचनयुगलंतदेवकुड्मलेताभ्यांविगलितममलंबाष्पंतस्यकलयासह अभिव्यज्यमानंरोमपु
५८ लकानांकुलंयस्य २ ततःसप्तऋषयस्तस्यागंगायाःप्रभावाभिज्ञाःसंतोयांजटाजूटैरुद्वहंतीत्यन्वयः एतावत्येवनातोऽ
धिकास्तीत्यभिप्रायवंतःतत्रहेतुः भगवतिसंततंभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिताअन्येपुरुषार्थाआत्मज्ञानंचयैःकामिवक

औत्कंठ्यविवशामीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाऽभि-
व्यज्यमानरोमपुलकोऽधुनापिपरमादरेणशिरसाबिभर्त्ति २ ततऋषयस्तत्प्रभावा-
भिज्ञायांननुतपसआत्यंतिकीसिद्धिरेतावतीभगवतिसर्वात्मनिवासुदेवेऽनुपरत-
भक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयोमुक्तिमिवागतांमुमुक्षवइवसबहुमान-
मद्यापिजटाजूटैरुद्वहंति ३ ततोऽनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनाव-
तरंतीदुमंडलमावार्यब्रह्मसदनेनिपतति ४ तत्रचतुर्द्धाभिद्यमानाचतुर्भिर्नामभिश्च-
तुर्दिशमभिस्पंदंतीनदनदीपतिमेवाभिनिविशति ५॥ छ इवधारयंतिप्रत्यक्षंमुक्तिमिवतामा

गतांमुमुक्षवोजनाइवेति ३ ततोनेकसहस्रकोटीनांविमानानामनीकैःसंकुलेनदेवयानेनाकाशमार्गेणावतरंती
सप्तऋषिभ्योऽर्वागेवप्रायशःकर्मिणांगतिरिति ततोऽर्वागेवसंकुलत्वमुक्तमावार्य आप्लाव्यमेरुमूर्द्धस्थेब्रह्मसद- रामः
नेनिपतति ४ अभिस्पंदंती अभितोगच्छंती ५॥ ५॥ छ॥ २॥ श्रीरामचंद्र॥ ५८

केसराचलानांमेरुसमानोच्छ्रायत्वात् प्रथमंतेषामादिशिखरेषुमुख्यशृंगेषुपतंति ततस्तेभ्योऽधोऽधःप्रस्रवंतीस
ती ६ माल्यवच्छिखरात्केतुमालाभिमुखंनिष्पतंती चक्षुःसंज्ञा ७ गिरिशिखरादिति कुमुदशिखरादुच्चलिता नील

सीतालकनंदाचक्षुर्भद्रेति सीतातुब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽ
धःप्रस्रवंतीगंधमादनमूर्द्धसुपतित्वा अंतरेणभद्राश्ववर्षंप्राच्यांदिशिक्षारसमुद्रम
भिप्रविशति ६ एवंमाल्यवच्छिखरान्निःपतंतीततोऽनुपरतवेगाकेतुमालमभिच
क्षुःप्रतीच्यांदिशिसरित्पतिंप्रविशति ७ भद्राचोत्तरतोमेरुशिरसोनिपतितागिरि
शिखराद्गिरिशिखरमतिहायशृंगवतःशृंगादवस्यंदमानाउत्तरांस्तुकुरूनभितउ
दीच्यांदिशिजलधिमभिप्रविशति ८ तथैवालकनंदादक्षिणेनब्रह्मसदनाद्बहूनि
गिरिकूटान्यतिक्रम्यहेमकूटाद्धैमकूटान्यतिरभसतररंहसालुठयंतीभारतमभिव
र्षंदक्षिणस्यांदिशिजलधिमभिप्रविशति ९ यस्यांस्नानार्थंचागच्छतःपुंसःपदेपदेऽ
श्वमेधराजसूयादीनांफलंनदुर्लभमिति अन्येचनदानद्यश्चवर्षेवर्षेसंतिबहुशोमे
र्वादिगिरिदुहितरःशतशः १० ॥ शिखरंततउच्चलिता श्वेतशिखरंतदप्यतिहायशृंगवतःशृंगादधःस्र
वंती ८ अतिरभसतररंहसा अस्खलिततीव्रतरवेगेन ९ बहुशःबहुविधाःमेर्वादिगिरीणांदुहितरःतत्प्रसूताः १०

दिव्यभौमबिलभेदाद्विविधःस्वर्गः तत्रभौमस्वर्गस्यपदानिस्थानानिव्यपदिशंति ११ अयुतंपुरुषमानेनआयुर्वर्षाणियेषाम् वज्रवद्दृढसंहननंशरीरं तस्मिन्बलवयोमोदास्तैःप्रमुदितानियानिमहासौरतानिमिथुनानितेषांव्यवायापवर्गेसंभोगावसानेएकवर्षशेषेआयुषिधृतएकोगर्भायैःतादृशानिकलत्राणियेषाम् त्रेतायुगसमःविषयसुखो

तत्रापिभारतमेववर्षंकर्मक्षेत्रमन्यान्यष्टवर्षाणिस्वर्गिणांपुण्यशेषोपभोगस्थाना। निभौमानिस्वर्गपदानिव्यपदिशंति ११ एषुपुरुषाणामयुतंपुरुषायुर्वर्षाणांदेवक। ल्पानांनागायुतप्राणानांवज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदितमहासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृतैकगर्भकलत्राणांतत्रतुत्रेतायुगसमःकालोवर्त्तते १२ यत्रहदेवपतयःस्वैःस्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाःसर्वर्तुकुसुमस्तवकफलकिसलयश्रियानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशुंभमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषुतथाचामलजलाशयेषुविकचविविधनववनरुहामोदमुदित ७ उत्कर्षात् कृतयु

गेहिसर्वेध्याननिष्ठाःद्वापरादौतुदुःखबहुलाः १२ यत्रहयेषुहिवर्षेषुदेवमतयःस्वैःस्वैःसेवकगणेषुमुख्यैः। कृतमहोपचाराःसंतस्स्वैरंविहरंतीत्यन्वयःकेषुस्थानेषुसर्वेषुऋतुषुकुसुमस्तवकादीनांश्रियासमृध्याऽन्यतं। नम्यमानाविटपास्तदाश्रितालताश्चयेषुतैर्विटपिभिरुपशुंभमानानिशोभमानानिरुचिराणिकाननानियेषुतेषां

तथा अमलेषुजलाशयेषुविकचानिविकाशीनियानिनवानिवनरुहाणिनीरजानितेषामामोदेनमुदितैराजहं
साद्भिर्मधुकरनिकराणांचआकृतिभिर्जातिविशेषैरुपकूजितेषुकामेनकलिलैःस्कुभितैर्विलासादिभिराकृष्टं
मनोदृष्टिश्चयेषांते १३ नवस्वपिवर्षेषुयेषुपुरुषास्तेषांतदनुग्रहायसचासौवक्ष्यमाणोऽनुग्रहस्तदर्थमात्मतत्वव्यूहे

राजहंसजलकुक्कुटकारण्डवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुप
कूजितेषुजलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैःसुललितसुरसुंदरीणांकामकलिला
विलासहासलीलाऽवलोकाकृष्टमनोदृष्टयःस्वैरंविहरंति १३ नवस्वपिवर्षेषुभगा
वान्नारायणोमहापुरुषःपुरुषाणांतदनुग्रहायात्मतत्वव्यूहेनात्मनाऽद्यापिसन्निधी
यते १४ इलावृतेतुभगवान्भवएकएवपुमान्नह्यन्यस्तत्रापरोनिर्विशतिभवान्याःशा
पनिमित्तज्ञोयस्त्रवेक्ष्यतःस्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि १५ भवानीनाथैःस्त्रीगणार्बुदस
हस्रैरवरुध्यमानोभगवतश्चतुर्मूर्त्तेर्महापुरुषस्यतुरीयांतामसींमूर्त्तिंप्रकृतिमात्म
नःसंकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेणसन्निधाप्यैतदभिगृणन्भवउपाधावति १६ ॥८॥

स्वमूर्त्तिसमूहेनसन्निधीयतेसंन्निहितोभवति १४ अपरःअर्वाचीनःपश्चान्नवमस्कंधे १५ भवानीनाथाख्या
नस्वमूर्त्तिसमूहेनसन्निधीयतेसंन्निहितोभवति १४ अपरःअर्वाचीनःपश्चान्नवमस्कंधे १५ भवानीनाथाख्या
मिनीयेषांतैःस्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानःसर्वतःसेव्यमानःआत्मनःप्रकृतिःकारणमात्मनिसमाधिर्भा

सर्वेषांगुणानांसंख्यानंप्रकाशोयस्मात्स्वयंतुअव्यक्ताय अप्रमेयाय १७ हेभजन्यभजनीय त्वात्वांपरमैश्वर्यंभ
जइत्यन्वयः अरणंशरणंपादपंकजंयस्य कृत्स्नस्यभगस्यऐश्वर्यादिषड्गुण्यस्यपरमयनमाश्रयं भक्तेषुअलमत्य
र्थंभावितंप्रकटितंभूतभावनंस्वरूपंयेन भवापहंसंसारहरं भक्तेषुइत्यनुषंगः भवंभावयतीतितथातम् अर्थाद्भक्ते
षुइतिद्रष्टव्यम् १८ ईश्वरत्वमुपपादयंस्तामसत्वेनप्रसक्तमनादरंवारयति नयस्येति निरीक्षमाणस्यापिदृष्टिर्मायागु
णैर्विषयैश्चित्तवृत्तिभिःकरणैश्चअण्वपिईषदपिनाज्यतेनलिप्यते किमर्थंनिरीक्षमाणस्यईशेइशनायनियमनायई

श्रीभगवानुवाच ॐनमोभगवतेमहापुरुषायसर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्तायन
मइति १७ भजेभजन्यारणपादपंकजंभगस्यकृत्स्नस्यपरंपरायणम् भक्तेष्वलंभावि
तभूतभावनंभवापहन्त्वाभवभावमीश्वरम् १८ नयस्यमायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्ष
तोह्यण्वपिदृष्टिरज्यते ईशेयथानोजितमन्युरंहसांकस्तंनमन्येतजिगीषुरात्मनः १९
असद्दृशोयःप्रतिभातिमाययाक्षीवेवमध्वासवताम्रलोचनः॥ ॥ श्रीः ॥

शनमीट् संपद्यादित्वाङ्गावेक्विप् अत्रवैधर्म्येदृष्टांतः यथाअजितक्रोधवेगानांनोऽस्माकंदृष्टिरज्यतेनतथेति अ
तः आत्मनइंद्रियाणिजिगीषुः जेतुमिच्छुर्मुमुक्षुः तंकोनमन्येतनाद्रियेत १९ ननुस्फुरामघाभ्यांमत्तस्यकुतोदृष्टिर्ना
ज्यतेतत्राह असतीदृष्टिर्यस्यतस्यस्वमाययाक्षीवामत्तइवयोभयंकरः प्रतिभाति मध्वासवाभ्यामाताम्रलोचनइ रमः
वनागवधूविमोहनेनतथाप्रतिभानंयुक्तमित्याह॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६०

नेति पादार्चनेयस्यपादयोःस्पर्शनेन धर्षितंमोहितंमिंद्रियंमनोयासांताः ह्रियालज्जया भुजाद्यर्हणेनईशिरेनशेकुः कृत्स्नंनमन्येनेतिपूर्वेणैवान्वयः २० अस्यविश्वस्यस्थितिजन्मसंयमहेतुंयमाहुः अतएवत्रिभिःस्थित्यादिभिर्विहीनमनंतंचयमाहुःऋषयोमंत्राः छंदोऽनुरोधेनदीर्घपाठेऋकारोदेवमातालक्ष्मीःसाचऋषयश्चेत्यर्थः अनंतत्वंदर्शयति मूर्धसहस्रमेवधामानिस्थानानितेषुक्वचिदेकदेशास्थितंभूमंडलंयोनवेदसिद्धार्थसर्षपमिव तस्येनमइतिचतुर्थेनान्वयः २१ तत्रजन्महेतुत्वंमहदादिद्वारेणप्रपंचयति यस्यगुणनिमित्तोमहान्नामविग्रहआसीत् विज्ञानंसत्वंधि

न नागवध्वोऽर्हणईशिरेह्रियायत्पादयोःस्पर्शनधर्षितेंद्रियाः २० यमाहुरस्यस्थितिजन्मसंयमंत्रिभिर्विहीनंयमनंतमृषयः नवेदसिद्धार्थमिवक्वचित्स्थितंभूमंडलंमूर्द्धसहस्रधामसु २१ यस्याद्यआसीद्गुणविग्रहोमहान्विज्ञानधिष्ण्योभगवानजःकिल यत्संभवोऽहंत्रिवृतास्वतेजसावैकारिकंतामसमैंद्रियंसृजे २२ एतेवयंयस्यवशेमहात्मनःस्थिताःशकुंताइवसूत्रयंत्रिताः ॥ ६ ॥ १६ ॥ २ ॥ ॥

ष्ण्यमाश्रयोयस्यसः तस्येचित्तरूपत्वेनसत्वप्रधानत्वात् सएवकिलाधिदैवोवासुदेवाभेदविवक्षया भगवानजोब्रह्मायत्संभवः यस्माद्ब्रह्मणःसंभूतः अहंरुद्रः त्रिवृतात्रिगुणेनस्वतेजसास्वविभूतिरूपेणाहंकारेणवैकारिकंदेवतावर्गंचसृजेसृजामि २२ किंच एतेवयंमहदादयःसर्वेयस्यानुग्रहादिदंब्रह्माण्डंसृजामः कथंभूताःयस्यमहात्मनोवशेस्थिताःसंतः यतःसूत्रेणक्रियाशक्त्यायंत्रिताः यथाःशकुंताःपक्षिणइवलौकिकेन सूत्रेण॥ ६ ॥ १६ ॥ २ ॥

वयमित्युक्तम् तानेवाह महानहंकारश्ववैकृतादयः पूर्वोक्तावर्गाश्च २३ स्थितिलयहेतुत्वंदर्शयन्स्तौति यन्निर्मितामेतांमायामेवायंजनोंजसावेदनतुतन्निस्तारणयोगमुपायंकर्हिचिदपिवेदेति स्थितिहेतुत्वंदर्शितम् कीदृशी कर्माण्येवपर्वाणिग्रंथयःतानिनयतिप्रापयतीतितथाताम् प्रलयहेतुत्वमाह विलीयतेऽस्मिन्निति विलयःउदे

महानहंवैकृततामसेंद्रियाःसृजामसर्वेयदनुग्रहादिदम् २३ यन्निर्मितांकर्ह्यपिकर्मपर्वणीमायांजनोऽयंगुणसर्गमोहितः नवेदनिस्तारणयोगमंजसातस्मैनमस्तेबिलयोदयात्मने २४ ॥ इति श्रीभा॰पंचमस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः १७ ॥ श्रीशुकउवाच तथाचभद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयःपुरुषाभद्राश्ववर्षेसाक्षाद्भगवतोवासुदेवस्यप्रियांतनुंधर्ममयींहयशीर्षाभिधानींपरमेणसमाधिनासंनिधाप्येदमभिगृणंतउपधावंति १ भद्रश्रवसऊचुः ॐ नमोभगवतेधर्मायात्मविशोधनायनमइति २ ॥

यस्मादितिउदयः विलयश्चोदयश्चात्मस्वरूपंयस्यतस्मैनमः २४ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७ ॥ छ ॥ अष्टादशेतनोमेरोःपूर्वादिक्रमतस्त्रिषु त्रिषुचोत्तरवर्षेषुसेव्यसेवकवर्णनम् १ भद्रश्रवाचवर्षपतिः तस्यकुलपतयः सेवकमुख्याश्च १ भद्रश्रवसऊचुरिति प्राणभृतउपदधातीतिवद्गुणलक्षणयातद्योगाद्गणिषुलिंगसमवायन्यायेनबहुवचनम् २

अयंजनोमिषेन्नपिपश्यन्नपिघ्नंतंहिंसंतंनपश्यतिनालोचयतीतिभगवद्विचेष्टितमेवतच्चविचित्रम् अदृशे
नेलिंगम् पुत्रंबालंपितरंवृद्धंमतंनिर्हत्यदग्ध्वास्वयंतद्धनैर्जिजीविषतिजीवितुमिच्छतिपाठांतरेतुछंदः
सामंजस्यम् किंधर्माद्यर्थेनयर्हियतःअसत्तुच्छविषयस्रुखंसेवितुंविकर्मपापमेवध्यायन् ३ नन्वविद्वान्नप
श्यतिकिमत्रचित्रंतत्राह नश्वरंवदंतिस्मशास्त्रतःपश्यंतिचसमाधौहेअज तथापिमाययामुह्यंतिएतच्चतवक्र

अहोविचित्रंभगवद्विचेष्टितंघ्नंतंजनोऽयंहिमिषन्नपश्यति ध्यायन्नसद्यर्हिवि
कर्मसेवितुंनिर्हत्यपुत्रंपितरंजिजीविषुः ३ वदंतिविश्वंकवयःस्मनश्वरंपश्यं
तिचाध्यात्मविदोविपश्चितः तथाऽपिमुह्यंतितवाजमाययास्रुविस्मितंकृत्यम
जंनतोऽस्मितम् ४ विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्मतेह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतः युक्तं
नचित्रंत्वयिकार्यकारणेसर्वात्मनिव्यतिरिक्तेचवस्तुतः ५ वेदान्युगांतेतमसातिरस्कृतान्रसातलाद्योनृतुरंगविग्रहः प्रत्याददेवैकवयेऽभियाचतेतस्मैनमस्तेऽवि

त्यंचेष्टितंस्रुविस्मितमतिचित्रमतःशास्त्रादिश्रमंविहायतंत्वामजंनतोऽस्मि ४ इदमपरंचित्रवस्तीयमानम
पित्वयिनचित्रमित्याह विश्वोद्भवादिकर्मअकर्तुरपि अपगताआवृत् आवरणंयस्मात्तोहशस्यापितेअंगीकृतंवेदे
नत्वयितन्नचित्रम् यतःमाययासर्वात्मनिकार्यस्यकारणेस्रष्टरिकर्मयुक्तम् वस्तुतःसर्वव्यतिरिक्तेनिरुपाधावना
वृतत्वमकर्तृत्वंचयुक्तम् ५ परमेश्वरत्वेनस्तुत्वाप्रस्तुतावतारचरितमाह वेदानितितमसादैत्यरूपेणतिरस्कृतान्

भा०पं० अपनीतान्नाचतुरंगश्चन्नतुरंगौतद्रूपोविग्रहोयस्यकवयेब्रह्मणे तदर्थमवितथेहितायसत्यसंकल्पाय ६॥ ६॥
टी० उत्तरत्रप्रल्हादचरित्रेमहापुरुषस्यगुणानांभाजनःआश्रयःदैत्यदानवकुलस्यतीर्थीकरणंशीलमाचरितंचयस्य
६४ फलसंकल्पेनव्यवधानशून्यश्चासावनन्यश्चाव्यभिचारीयोभक्तियोगस्तेनउपास्तेसेवते ७ तेजसामपितेजसेआ

हरिवर्षेचापिभगवान्नरहरिरूपेणास्तेतद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्येतद्दयि
तंरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतोदैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरि
तःप्रल्हादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेनसहतद्वर्षपुरुषैरुपास्तेइदंचोदाहरति ७
ॐनमोभगवतेनरसिंहायनमस्तेजस्तेजसेआविराविर्भववज्रनखवज्रदंष्ट्र
कर्माशयान्रंधयरंधयतमोग्रसॐस्वाहाअभयमभयमात्मनिभूयिष्ठाॐक्ष्रौं
८ स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखलःप्रसीदतांध्यायंतुभूतानिशिवंमिथोधियामनश्चभद्रंभज
ताद्धोक्षजआवेश्यतांनोमतिरप्यहैतुकी ९॥ ७ विराविःअतिप्रकटोभववीप्सावाकर्माशयान्क
र्मवासनाःकर्माश्रयानितिपाठेरागादीन्रंधयनिर्वह भूयिष्ठाःभूयाः ८ विश्वस्यस्वस्तिप्रार्थनेखलस्यापिभवेत् तच्च
साधुपीडांविनानस्यात् अन्योऽन्यममंगलंध्यायतांचभूतानामन्योऽन्यघातंविनानभवेत् इत्याशंक्याह खलःप्रसीदतु
क्रौर्यंत्यजतु भूतानिचमिथःशिवमेवध्यायंतु तेषांमनश्चभद्रमुपशमादिकंभजतु नोऽस्माकमपिमतिःअपिशब्दात्

नःसंगः क्वापि मा स्यात् यदि कथंचित्स्यात्तर्हि अंगारादिषु मा स्यात् किंतु भगवत्प्रियेष्वेव अगारादिसंगदोषमा-
ह यद् इति इंद्रियप्रियो गृहाद्यासक्तः १० भगवत्प्रियसंगे गुणमाह येषां भगवत्प्रियाणां संगाल्लब्धं मुकुंदविक्रमम्
श्रुतिभिः श्रवणादिभिः संस्पृशताम् सेवमानानां पुंसामंतर्गतोऽजो मानसं मलं हरति कथंभूतं विक्रमम् निजमसा-
धारणं वीर्यवैभवं प्रभावातिशयो यस्य तीर्थं तु गंगादि मुहुः संस्पृशतामंगजं मलं केवलं हरति तान्को वै न सेवेत ॥

मागारदारात्मजवित्तबंधुषु संगो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आ-
त्मवान् सिद्ध्यत्यदूरान्न तथेंद्रियप्रियः १० यत्संगलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः सं-
स्पृशतां हि मानसम् हरत्यजोऽन्तः श्रुतिभिर्गतोंऽगजं को वै न सेवेत मुकुंदविक्रमं
११ यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः हरावभक्तस्य कु-
तो महद्गुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः १२ हरिर्हि साक्षाद्भगवाञ्छरीरिणामात्मा
झषाणामिव तोयमीप्सितम् ॥ ५ अन्वयः ११ मानसमलापगमफलमाह यस्येति अकिंचना निष्कामा ॥
मनःशुद्धौ हरेर्भक्तिर्भवति ततश्च तत्प्रसादे सति सर्वे देवाः सर्वैर्गुणैर्धर्मज्ञानादिभिः सह तत्र सम्यगासते नित्यं व-
संति गृहाद्यासक्तस्य तु हरिभक्त्यसंभवात्कुतो महतां गुणाः ज्ञानवैराग्यादयो भवंति असति विषयसुखमनोरथे-
न बहिर्धावतः १२ ननु हरिविमुखस्य गृहाद्यासक्तस्यापि लोके महत्त्वं दृश्यते सत्यं दृश्यते तन्तु यहासास्पदमिति स-
हेतुकमाह हरिर्हीति यथा झषाणां मीनानामीप्सितं तोयमेवात्मा तेन विना जीवनाभावात् ॥ ॥ ॥

१८
भा०पं०
टी०
६३

महानतिप्रसिद्धोऽपि गृहे यदि सज्जते तदा दंपतीनां मिथुनानां शूद्रादिष्वपि प्रसिद्धं वयसैव केवलं यन्महत्वं तदेव तस्य भवति न तु ज्ञानादिना मिथुनेषु स्त्रीभ्यः पुंसां महत्वम् बालमिथुनेभ्यश्च वृद्धमिथुनानां महत्वं यथेत्यर्थः १३ यस्मादेवं तस्मात् गृहं हित्वाऽकुतोभयं नृसिंहपादं भजते त्यस्करानुपदिशति कीदृशं गृहम् रजस्तृष्णा रागोऽभिनिवेशः रजआदीनां मूलं कारणमत एव संसृतीनां जन्ममरणादीनां चक्रवालं मंडलम विच्छेदाय स्मात्

हित्वा महांस्त्वं यदि सज्जते गृहे तदा महत्वं वयसा दंपतीनाम् १३ तस्माद्रजोरागविषाद मन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजता कुतोभयमिति १४ केतुमालेऽपि भगवान्कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितॄणां पुत्राणां तद्वर्षपतीनां पुरुषायुषाऽहोरात्रपरिसंख्यानानां यासां गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसां विध्वस्ता व्यसवः संवत्सरान्ते विनिपतं ति १५॥ १५ ॥ ॥ ॥ श्रीरामः॥

१४ केतुमालेऽपि कामदेवस्वरूपेण आस्त इति शेषः किमर्थमास्ते अत आह लक्ष्म्या इति प्रजापतिः संवत्सरः। संवत्सरो वै प्रजापतिरिति श्रुतेः तस्य दुहितरो रात्र्यभिमानिन्यो देवताः पुत्रा दिवसाभिमानिनो देवाः तेषां च प्रि यचिकीर्षया पुरुषायुषा वर्षशतेन यान्यहोरात्राणि तैः परिसंख्यानं गणना येषाम् षट्त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः या रामः सां दुहितॄणां महापुरुषस्य महास्त्रं चक्रं तस्य तेजसा १५॥ १५ ॥ ॥ ॥ रामः॥ ६३

रमां रमयन्तीयानींद्रियाणि रमयते केन साधनेन रमयन्त दाह अतीवस्फललितयागत्यायो विलासस्तेन विल
सितोरुचिरोहासलेशो मंदस्मितं तत्सहितोऽवलोक एव लीला तया किंचिदुत्तंभितमुत्तुंगितं स्फुटं रंयद्भ्रूमण्डलं ते
नस्फुभगवद्वनारविंदं तस्यश्रिया १६ तद्भूर्तैभिः दिवसाधिष्ठातृभिरुपेता १७ सर्वैर्गुणविशेषैः श्रेष्ठवस्तुभिर्विल

अतीवस्फुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलया किंचि
दुत्तंभितस्फुटरम्भ्रूमंडलस्फुभगवद्वनारविंदश्रियारमांरमयन्निंद्रियाणि रमयते।
१६ तद्भगवतो मायामयरूपं परमसमाधियोगेन रमादेवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजा
पतेर्दुहितृभिरुपेताऽहस्सु च तद्भर्तृभिरुपास्ते इदं चोदाहरति १७ ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ओं
नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चेतसां विशे
षाणां चाधिपतये षोडशकलाय छन्दोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे ब
लाय कान्ताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् १८॥ १८ ॥ छ ॥ २ ॥

क्षितो लक्षीकृत आत्मा यस्य आकूतीनां क्रियाणां चित्तीनां ज्ञानानां चेतसां संकल्पाध्यवसायादीनां विशेषाणां
षोडशकला अंशा एकादशेंद्रिय पंच विषय लक्षणा यस्य छन्दोमयाय वेदोक्तकर्मप्राप्याय अन्नमयाय अन्नो
पष्टम्भ्यत्वात् अमृतमयाय परमानंदाविष्कारत्वात् सर्वमयाय सर्वविषयत्वात् सहसे ओजसे बलाय तद्धेतुत्वात् १८

भा०पं० त्वत्कामेनैव त्वत्सेवकत्वादहं कृतार्थास्मि अन्यकामनया तु त्वामर्चयतो न परिपूर्णमनोरथाः स्युरित्याह स्त्रिय

टी० इति स्वत एव हृषीकाणामीश्वरं पतिं संतत्वाराध्यया स्त्रियोऽन्यं पतिं प्रार्थयंते पतिकामानां हि काम्याराधनं

६४ व्रतेषु प्रसिद्धं तासामपत्यादीनि ते पतयो न पातुं शक्ताः १९ अतस्ते पतय एव न भवंतीत्याह स वा इति स चेदेवंभूतः

पतिः भवानेक एव नान्यो यो भवानात्मलाभात्परमन्यदधिकं न मन्यते इतरथाऽन्याधीनत्वे स्वस्य न स्वतंत्रता स्व

तंत्रत्वे नानात्वे च मंडलेश्वराणामिव मिथो भयं स्यादित्यर्थः २० किंच निष्कामभजनेऽप्रार्थिता एव सर्वे कामा भ

स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषिकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमाशासतेऽन्यम् । तासां न ते वै परिपांत्यपत्यं प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतंत्राः १९ स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समंततः पाति भयातुरं जनम् । स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परम् २० या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत्साऽखिलकामलंपटा । तदेव रासीप्सितमीप्सितोऽर्चितो यद्भग्नयाच्ञा भगवन्प्रतप्यते २१ मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादयस्तप्यंत उग्रं तप ऐंद्रियेधियः ॥

वंति सकामभजने तु कामितमात्रं मनित्यं चेत्याह या स्त्री तस्य उक्तलक्षणस्य तव पादसरोरुहस्यार्हणं पूजामेव कामयेत् न फलांतरं सा अखिलेषु कामेषु लंपटा सर्वान्कामान्प्राप्नोतीत्यर्थः ईप्सितमीप्सितो फलांतरमाप्तुमपेक्षितः सन् अर्चितश्चेत्तर्हि तदेवैकं रासि ददासि किंच यद्यतः फलभोगानंतरम् भग्नयाच्ञाया चितोऽर्थो यस्याः सा प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोति तदेव रासि न तु नित्यम् २१ ननु मम

कथंभूताः ऐंद्रियेस्रुखे धीर्येषामनुक्तामासः तथाऽपि भवसारपरायणादृते मां न विंदंति मत्कटाक्षविलसित
विभूतिं न लभंत इत्यर्थः यतः त्वय्येव हृदयं यस्याः साऽहं त्वत्सर तेत्रत्वादनुवर्तिनमेव विलोकयामि नान्यमित्य
र्थः २२ इदानीं कृपां प्रार्थयते त्वमिति यदृजनं विना न कश्चित्पुरुषार्थः स त्वम् त्वदिति त्वया यत्करांबुजं सात्व
तां भक्तानां शीर्ष्णि अधायि कृपयान्यस्त तन्ममापि शीर्ष्णि निधेहीति शेषः कथंभूतम् वंदितं सर्वकामवर्षित्वेन

ऋते भवसारपरायणान्न मां विंदंत्यहे त्वद्धृदया यतोऽजित २२ त्वं मम अप्यच्युत
शीर्ष्णि वंदितं करांबुजं यत्त्वदधायि सात्वताम् बिभर्षि मां लक्ष्म वरेण्य मायया क ई
श्वरस्येहितमूहितुं विभुरिति २३ रम्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवतार रूपं तद्दृ
र्षपुरुषस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितं स इदानीमपि महता भक्तियोगेनाराधयतीदं चोदा
हरति २४ ॐ नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय प्राणायौजसे सहसे बलाय म
हामत्स्याय नम इति २५ अंतर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो विचरस्युरुस्वनः

सद्भिः स्तुतम् न च मयि तव अनादरः यतः हे वरेण्य मां वक्षसि लक्ष्म बिभर्षि अहो चित्रमेतत् मयि केवलमादर
मात्रम् भक्तेषु तु परमा कृपा अत ईश्वरस्य तव यन्मायया ईहितं तत् को वितर्कयितुं समर्थः २३। २४ सत्वायस
त्वप्रधानाय मुख्यतमाय प्राणाय सूत्रात्मने २५ उरुः स्वनो वेदात्मको नादो यस्य यद्वेदं विश्वं ब्राह्मणादिना म्नावि
धिनिषेधालंबनभूतेन वशेऽनयत् नियमितवान् स त्वमीश्वरः तथा च श्रुतिः॥ ६॥ २॥ ६॥

त्स्यवाक्तं तिर्नामानिदामानीति २६ नन्विंद्रादयोवशं नयंति लोकपालत्वात्कुतोऽहं तत्राह यमिति मत्सरएवज्वरो येषां तेयं हित्वाद्विपदः चतुष्पदः सरीसृपं जंगमं स्थाणुस्थावरं च यदत्र दृश्यते तत्किंचिदपि पातुं न शक्ताः सत्वमेव प्राणरूपेण पालक ईश्वरश्चेत्यर्थः तथा च श्रुतिः ताअहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मी।

स ईश्वरस्त्वं य इदं वशेनयन्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियम् २६ यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा हित्वा यतंतोऽपि पृथक्समेत्य च पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते २७ भवान्युगांतार्णव ऊर्मिमालिनि क्षोणीमिमामोषधिवीरुधां निधिम् मयासहोरुक्रमतेज ओजसा तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नम इति २८ हिरण्मयेपि भगवान्निवसति कूर्मतनुं बिभ्राणस्तस्य तत्प्रियतमां तनुमर्यमा सह वर्षपुरुषैः पितृगणाधिपतिरुपधावति मंत्रमिमं चानुजपति २९ ॐ नमो भगवते अकूपाराय सर्वसत्वगुणविशेषणाय नोपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्माणे नमो भूम्ने नमो नमो वस्थानायनमस्ते ३०॥ इत्यादि २७ अवतारचरितमाह भवानिमां क्षोणीं मया मनुना सह मत्स्यः हिरं तां धृत्वेत्यध्याहारः ऊर्मिमालावति प्रलयार्णवे ओजसाक्रमते विचरति यद्वा पातुमित्यस्यानुषंगः क्षोणीं पातुं क्रमते उत्सहत इत्यर्थः यतः अजः कीदृशीम् ओषधीनाम् वीरुधां च निधिमाश्रयभूताम् तस्मै नमः ज

सत्वगुणोविशेषणंयस्यनउपलक्षितंस्थानंयस्यवारिचरत्वात्वर्ष्मणेवर्षीयसेकालानवच्छिन्नायभूम्ने
सर्वगतायअवस्थानायआधाराय३०॥ १ ॥निजमाययाऽर्पितंप्रकाशितमेतद्दृश्यंस्वरूपंदृश्यमपृथि-
व्यादियस्यैवरूपंयतःपृथक्नास्तिकथंभूतंबहुभिःरूपैरूपितंनिरूपितंयस्यचसंख्यानास्तिकुतःअ

यद्रूपमेतंनिजमाययाऽर्पितमर्थस्वरूपंबहुरूपरूपितम् संख्यानयस्यास्त्ययथो
पलंभनात्तस्मैनमस्तेव्यपदेशरूपिणे ३१ जरायुजंस्वेदजमंडजोद्भवं चराचरं दे-
वर्षिपितृभूतमैंद्रियम् द्यौःखंक्षितिःशैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेयएकः।
३२ यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौकविभिःकल्पितेयम् संख्याययात
त्वदृशाऽपनीयतेतस्मैनमःसांख्यनिदर्शनायतइति ३३ उत्तरेषुचकुरुषुभगवान्
यज्ञपुरुषःकृतवराहरूपआस्तेतंतुदेवीहैषाभूःसहकुरुभिरस्खलितभक्तियो-
गेनोपधावतिइमांचपरमामुपनिषदमावर्त्तयति ३४ ॥ ७ यथामिथ्यैवोपलंभनात्नहिम-

री।निजत्वमेतावदितिसंख्यातुंशक्यतेअव्यपदेशरूपिणेअनिरुक्तप्रपंचाकाराय ३१ बहुरूपत्वदर्शी
पंरूपस्येश्वरात्व्यतिरेकमाहजरायुजेतिद्वीपग्रहर्क्षमित्यभिधेयस्त्वमेवैकःनत्वद्व्यतिरिक्तोऽस्तिसर्वं-
खल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ३२ सप्रपंचतामनूद्यतन्निरासेनप्रणमतियस्मिन्नितिअसंख्येयाअनंताविशेषा

येषांतानिनामानिरूपाण्याकृतयश्चयस्यतादृशेयस्मिन्त्वयिकविभिःकपिलादिभिरियंचतुर्विंशत्या
दिसंख्याकल्पितासतीययातत्त्वदृशायेनतत्त्वज्ञानेनापनीयतेतस्मैसांख्यसिद्धांतरूपायनमःपरमार्थरू
पायेतिवा ३३ एषाभूरूपधावतिहेत्यन्वयः ३४ मंत्रैस्तत्त्वेनलिंग्यतइतितथातस्मैयज्ञाअयूपाःक्रतवःसयू
पाःतद्रूपायअतएवमहांतोध्वराअवयवभूतायस्यकर्मणाशुक्लायशुद्धाययज्ञानुष्ठात्रेत्रियुगायकृतयु
गेयज्ञाभावात्यद्वाकलियुगेछन्नत्वात् ३५ कवयोविद्वांसः विपश्चितोनिपुणाःगुणेषुदेहेंद्रियादिषुमथ्नंति

ॐनमोभगवतेमंत्रतत्त्वलिंगाययज्ञक्रतवेमहाध्वरावयवायमहापुरुषायन
मःकर्मशुक्लायत्रियुगायनमस्ते ३५ यस्यस्वरूपंकवयोविपश्चितोगुणेषुदारु
ष्विवजातवेदसम् मथ्नंतिमथ्नामनसादिदृक्षवोगूढंक्रियार्थैर्नमईरितात्मने ३६
द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने अन्वीक्षयांऽगाति
शयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतयेनमोनमः ३७॥ विचिन्वंतिमथ्नाविवेकसाधनेन।

मनसाक्रियार्थैःकर्मभिःतत्फलैश्चगूढमप्रकाशमानंदिदृक्षवःएवंमथनेईरितःप्रकटितःआत्मास्वरू
पंयस्यतस्मैनमः ३६ मथनमेवदर्शयन्नाहद्रव्यंविषयःक्रियाइंद्रियव्यापारःहेतुर्देवताअयनंदेहःईशःका
लःकर्त्ताअहंकारःएतैर्मायायागुणैःकार्यैरुपलक्षणैःवस्तुत्वेननिरीक्षितोयआत्मातस्मैअन्वीक्षयावि
चारेणअंगैर्यमनियमादिभिःअतिशयात्मानिश्चयवतीबुद्धिर्येषांतैःनिरस्तामायानिमित्ताआकृतिर्यस्मा

तद्देवं निर्गुणरूपेण नत्वा परमेश्वररूपेण प्रणमति करोतीति यस्येक्षितुर्जीवार्थमीक्षितमत्यंतानिच्छाया मीक्षणायोगात् स्वार्थं तु नेक्षितम् विश्वस्थित्यादिस्वगुणै र्माया करोति तस्या जडत्वे पीश्वरसन्निधानात्प्रवृ त्तिं दृष्टांतेनाह यथा अयो लोहम् ग्राव्णो अयस्कांतात्निमित्तात् भ्रमते तदाश्रयं तदभिमुखं सत्तद्गुणानां क

करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः माया यथाऽयो भ्र मते तदाश्रयं ग्राव्णो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे यो मां रसाया जगदादिसूकरः कृत्वाऽग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रण ताऽस्मि तं विभुमिति ३९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशव र्णनं नामाष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ श्रीशुक उवाच किंपुरुषे वर्षे भगवंतमादिपुरु षं लक्ष्मणाग्रजं सीताऽभिरामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते १ ॥ र्मणां जीवादृष्टानां च साक्षिणे तस्मै तेन नमः ३८ अवता रचरितमाह प्रमथ्येति यो जगतामादिः कारणभूतः शूकरः मां पृथ्वीमग्रदंष्ट्रे दंष्ट्राऽग्रे कृत्वा रसातलादार भ्य उदन्वतः प्रलयार्णवात् इभो गज इव निरगात् ततश्च प्रतिगजतुल्यं दैत्यं प्रमथ्य यः क्रीडन् स्थितः तं विभुं प्र णताऽस्मीत्यन्वयः ३९ ॥ इति पंचमे ष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ऊनविंशे किंपुरुषे भारते चोपवर्ण्यते सेव्यसेवकभा

भारतं श्लोकमेव च १ किंपुरुषवर्ष इति १ ॥

येषांतानिनामानिरूपाण्याकृतयश्चयस्यतादृशेयस्मिन्त्वयिकविभिःकपिलादिभिरियंचतुर्विंशत्या
दिसंख्याकल्पितासतीययातत्त्वदृशायेनतत्त्वज्ञानेनापनीयतेतस्मैसांख्यसिद्धांतरूपायनमःपरमार्थरू
पायेतिवा ३३ एषाभूरूपधावतिहेत्यन्वयः ३४ मंत्रैस्तत्वेनलिंग्यतइतितथातस्मैयज्ञाअयूपाःक्रतवःसयू
पाःतद्रूपायअतएवमहांतोध्वराअवयवभूतायस्यकर्मणाशुक्लायशुद्धाययज्ञानुष्ठात्रेत्रियुगायकृतयु
गेयज्ञाभावात्यद्वाकलियुगेछंनत्वात् ३५ कवयोविद्वांसःविपश्चितोनिपुणाःगुणेषुदेहेंद्रियादिषुमथ्नंति

ॐनमोभगवतेमंत्रतत्त्वलिंगाययज्ञक्रतवेमहाध्वरावयवायमहापुरुषायन
मःकर्मशुक्लायत्रियुगायनमस्ते ३५ यस्यस्वरूपंकवयोविपश्चितोगुणेषुदारु
ष्विवजातवेदसम् मथ्नंतिमथ्नामनसादिदृक्षवोगूढंक्रियार्थैर्नमईरितात्मने ३६
द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने अन्वीक्षयांगाति
शयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतयेनमोनमः ३७॥ विचिन्वंतिमथ्नाविवेकसाधनेन
मनसाक्रियार्थैःकर्मभिःतत्फलैश्चगूढमप्रकाशमानंदिदृक्षवःएवंमथनेईरितःप्रकटितःआत्मास्वरू
पंयस्यतस्मैनमः ३६ मथनमेवदर्शयन्नाहद्रव्यंविषयःक्रियाइंद्रियव्यापारःहेतुर्देवताअयनंदेहःईशःका
लःकर्त्ताअहंकारःएतैर्मायायागुणैःकार्यैरुपलक्षणैःवस्तुत्वेननिरीक्षितोयआत्मातस्मैअन्वीक्षयावि
चारेणअंगैर्यमनियमादिभिःअतिशयात्मानिश्चयवतीबुद्धिर्येषांतैःनिरस्तामायानिमित्ताआकृतिर्यस्मा ६६

तद्देवं निर्गुणरूपेण नत्वा परमेश्वररूपेण प्रणमति करोतीति यस्येक्षितुर्जीवार्थमीक्षितमत्यंतानिच्छाया मीक्षणायोगात् स्वार्थं तु नेक्षितम् विश्वस्थित्यादिस्वगुणैर्माया करोति तस्या जडत्वेपीश्वरसन्निधानात्प्रवृ-त्तिं दृष्टांतेनाह यथा अयोलोहम् ग्राव्णो अयस्कांतात् सन्निमित्तात् भ्रमते तदाश्रयं तदभिमुखं सत्तद्गुणानां क-

करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः माया यथाऽयो भ्रमते तदाश्रयं ग्राव्णो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे यो मां रसाया जगदादिशूकरः कृत्वाऽग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणताऽस्मि तं विभुमिति ३९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णनंनामाष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ श्रीशुक उवाच किंपुरुषे वर्षे भगवंतमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताऽभिरामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते १ ॥

र्मणां जीवादृष्टानां च साक्षिणे तस्मै तेन नमः ३८ अवतारचरितमाह प्रमथ्येति यो जगतामादिः कारणभूतः शूकरः मां पृथ्वीमग्रदंष्ट्रे दंष्ट्राऽग्रे कृत्वा रसातलाद्रारभ्य उदन्वतः जलयार्णवात् इभो गज इव निरगात् तत्र च प्रतिगजतुल्यं दैत्यं प्रमथ्य यः क्रीडन् स्थितः तं विभुं प्रणताऽस्मीत्यन्वयः ३९ ॥ इति पंचमे ष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ऊनविंशे किंपुरुषे भारते चोपवर्ण्यते सेव्यसेवकभा-

भर्त्ताचासौभगवांश्चतस्यकथाम् २ आर्याणिलक्षणानिशीलव्रतंचयस्मिन्उपशिक्षितात्मनेसंयतचित्तायउ
पासितोऽनुसृतोलोकोयेनसाधुवादः साधुत्वप्रसिद्धिः तस्यनिकषणायनिकषाश्मवन्निर्द्धारस्थानायपरमसी।
म्न इत्यर्थः ३ श्रीरामंपरमार्थरूपेणप्रणमतियदेकंवेदांतेषुप्रसिद्धंतत्त्वंतत्प्रपद्येतत्कथंभूतंविशुद्धश्चासावनुभ
वश्चसएवमात्रास्वरूपंयस्यविशुद्धत्वेहेतुःप्रशांतम् तत्रापिहेतुःस्वतेजसास्वरूपप्रकाशेनध्वस्ताःगुणानांवि।

आर्ष्टिषेणेनसहगंधर्वैरनुगीयमानांपरमकल्याणींभर्त्तृभगवत्कथांसमुपशृणो।
तिस्वयंचेदंगायति २ ॐनमोभगवतेउत्तमश्लोकायनमआर्यलक्षणशीलव्रता
यनमउपशिक्षितात्मनेउपासितलोकायनमःसाधुवादनिकषणायनमोब्रह्मण्य
देवायमहापुरुषायमहाराजायनमइति ३ यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकंस्वतेजसा
ध्वस्तगुणव्यवस्थम् प्रत्यक्प्रशांतंसुधियोपलंभनंत्वनामरूपंनिरहंप्रपद्ये ४ म
र्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणंरक्षोवधायैवनकेवलंविभोः॥

४ विधाजात्यदाद्यवस्थायस्मि
न् अनुभवमात्रत्वेहेतुःप्रत्यक् दृश्यादन्यत् तत्कुतः अनामरूपम् ननुवस्तुतएवंभूतस्यापिजीवस्योक्तसर्व
विपर्ययोदृश्यतेतत्राह निरहमहंकाराभावात् नतथावैपरीत्यमित्यर्थः ननुश्रीरामस्यरूपंनैवंप्रतीयतेतत्रा
ह सुधियापुंसाउपलभ्यतइत्युपलंभनं शुद्धचित्तेनब्रह्मत्वेनैवोपलभ्यतइत्यर्थः ४ कथंतर्हिदशरथपुत्रत्वं

तस्यमनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वात् नकेवलमेतावत्किंतुइहसंसारेस्त्रीसंगादिकृतंदुःखंदुर्वारमितिमर्त्यानांशि
क्षणंचशिक्षार्थमपीत्यर्थः अन्यथास्वेस्वरूपेरममाणस्यजगदात्मनःसीताविरहकृतानिव्यसनानिइतिकुतः
स्युः ५ विषयासक्त्यभावेनव्यसनानर्हत्वमुपपादयति नवैसभगवान्त्रिलोक्यांकापिसक्तःयतआत्मवतांधीरा
णामात्मासुहृत्तमश्च अतोनस्त्रीकृतंमोहंप्राप्नुयात् लक्ष्मणंचेति देवदूतेनश्रीरामंमंत्रयताविज्ञापितमत्रागतस्त्व
यावध्यइति तद्द्वैवद्वारिस्थितंलक्ष्मणंदुर्वाससमागतंविज्ञापयितुंप्रविष्टंहंतुमुद्यतोवसिष्ठवाक्यात्तत्याजनत्वनयुज्ये

कुतोऽन्यथास्याद्रमतःस्वआत्मनःसीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्य ५ नवैसआत्मात्मवतां
सुहृत्तमःसक्तस्त्रिलोक्यांभगवान्वासुदेवः नस्त्रीकृतंकश्मलमश्नुवीतनलक्ष्मणंचा
पिविहातुमर्हति ६ नजन्मनूनंमहतोनसौभगंनवाङ्नबुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः तैर्यद्वि
सृष्टानपिनोवनौकसश्चकारसख्येबतलक्ष्मणाग्रजः ७ सुरोऽसुरोवाप्यथवानरोऽनरः
सर्वात्मनायःसुकृतज्ञमुत्तमम् भजेतरामंमनुजाकृतिंहरिंयउत्तराननयत्कोसलान्दिव

त इत्यर्थः ६ अतःश्रीरामएवसर्वैःसेव्यइतिवक्तुम् नतस्यतोषहेतुःसत्कुलजन्मादि किंतुभक्तिरेवेत्याह न
जन्मेति महतःपुरुषाज्जन्म महतःश्रीरामस्येतिवा सौभगंसौंदर्यमाकृतिर्जातिःयद्यस्मात्तैर्जन्मादिभिर्विसृष्टान्
त्यक्तानपिनोवनचरान्वत अहोलक्ष्मणस्याग्रजोऽपिसखित्वेकृतवान् ७ तस्मात्सुरोवाअन्योवायःकोपिश्रीराममेव
सर्वप्रकारेणभजेत्सुकृतज्ञमल्पीयस्यपिभजनेबहुमानिनम्उत्तरान्कोसलान्अयोध्यावासिनः ८ ॥ ८ ॥ ३९ ॥

९९

भा०पं० उपचितैर्धर्मादिभिरात्मोपलभ्यते येन तत्तपश्चरति तत्र उपशमः इंद्रियाणां संयमः उपरमो निरहंकारता आत्मवता

टी० मनुग्रहाय न स्वार्थं ईश्वरत्वात् ९ भगवदनुभाव उपवर्ण्यते येन पंचरात्रेण तत्सावर्णैः मनोः उपसरति सेवते १०॥ उ

६८ परतानात्म्याय निरहंकाराय ११ असक्तश्चासौ विविक्तश्च साक्षी च तस्मै नमः असक्तत्वं दर्शयति अस्य विश्वस्य स

भारतेपि वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आकल्पांतमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलंभनमनुग्रहायात्मवतामनुकंपया तपोऽव्यक्तगतिश्चरति ९ तं भगवान्नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां सांख्ययोगाभ्यां भगवदनुभावोपवर्णनं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगृणाति १० ॐ नमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिंचनवित्ताय ऋषिऋषभाय नरनारायणाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमो नम इति ११ गायति चेदं कर्त्ताऽस्य सर्गादिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोऽपि दैहिकैः द्रष्टुर्न दृग्यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे १२॥ १२ ॥ १२ ॥ ९ ॥

र्गादिषु कर्त्ताऽपि यो न बध्यते अहं कर्त्तेति न मन्यते विविक्तत्वमाह देहगतोऽपि दैहिकैः क्षुत्पिपासादिभिर्यो न ह एमः

न्यते नाभिभूयते साक्षित्वमाह यस्य द्रष्टुरपि सतो दृष्टिर्गुणैर्दृश्यैर्न विदूष्यते न विक्रियते १२ ॥ १२ ॥ ९ ॥ ६८

योगकौशलंनिरूपयन्योगंप्रार्थयते इदमितित्रिभिः हे योगेश्वर हिरण्यगर्भायद्योगनैपुणंजगाद इदमेवतत्
किंजन्मप्रभृतिभक्त्याअंतकालेषुमांस्त्वयिमनोधारयेदितियत् कथंभूतः सन् उज्झितंदुष्कलेवरंतदभिमानो
येन १३ अन्यथातस्यशास्त्राभ्यासादिश्रमोव्यर्थइत्याह ऐहिकामुष्मिककामेषुलंपटोमूर्खः स्रुतादिषुयोगक्षेमंचिं

इदंहियोगेश्वरयोगनैपुणंहिरण्यगर्भोभगवान्जगादयत् यदंतकालेत्वयिनिर्गुणेम
नोभक्त्यादधीतोज्झितदुष्कलेवरः १३ यऐहिकामुष्मिककामलंपटः स्रुतेषुदारेषुध
नेषुचिंतयन् शंकेतविद्वान्कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्ययत्नः श्रमएवकेवलम् १४ तन्नः
प्रभोत्वंकुकलेवरार्पितांत्वन्माययाऽहंममतामधोक्षज भिंद्यामयेनाशुवयंसुदुर्भि
दांविधेहियोगंत्वयिनःस्वभावजमिति १५ भारतेप्यस्मिन्वर्षेसरिच्छैलाःसंतिबहवः
मलयोमंगलप्रस्थोमैनाकस्त्रिकूटऋषभःकूटकःकोल्लकःसह्योदेवगिरिर्ऋष्य
मूकःश्रीशैलोवेंकटःमहेंद्रोवारिधारोविंध्यःशुक्तिमान्ऋक्षगिरिः ॥ तयन् कुत्सितस्य
कलेवरस्यात्ययात्मृत्योःशंकेत तथाविद्वानपिसन्यःशंकेनतस्ययत्नःश्रमएव १४ यस्माद्विदुषोऽपीयमे
वदशा तत्तस्माद्धेप्रभो अधोक्षजत्वमेवनोयोगंविधेहि कीदृशंत्वयिस्वभावजंसहजवासनारूपम् येनयोगे
नवयंत्वन्माययानःकुकलेवरेअर्पितामहंममतांशीघ्रंभिंद्यामत्यजेम दुर्भिदामुपायांतरैःसर्वथासक्तुमशक्या

१८

भा०पं० नितंबप्रभवाः तटेभ्यः संभूताः १६ आत्मना च देहेनाप्युपस्पृशंति १७ । १८ लब्धं जन्म यैस्तैः पुरुषैः सात्विका
टी० दिस्वकृतेन कर्मणा दिव्यादिगतय आत्मनो विधीयंते साध्यंते हि यस्मात् सर्वा एव गतयः कर्मानुसारेण सर्वेषां ।
६७

पारियात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इंद्रकीलः का
मगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितंबप्रभवा नदा नद्यश्च संत्यसंख्या
ताः १६ एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनंतीनामात्मना चोपस्पृशंति १७ चंद्रव
शा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुंभ
द्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विंध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्व
ती सिंधुः अंधः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृती ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मंदा
किनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रूश्चं
द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्यः १८ अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्ल
ब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो

भवंति यस्य वर्णस्य यद्विधानं मोक्षप्रकारः संन्यासवनस्थलादि तदनतिक्रमेणास्मि ॥ ब्रह्म आत्मन ।
न्नेव वर्षे नृणामपवर्गश्च भवति एतच्च कर्मादि बहुसाधनसंभवाभिप्रायेणोक्तम् न त्वन्यत्रापवर्गाभावेन ॥ ६ ॥ रामः
६७

तदुपर्यपिबादरायणसंभवादिति देवानामपिमोक्षस्यसूचितत्वात् १९ अपवर्गस्वरूपमाह योऽसाविति अनात्म्ये आत्मनिभवमात्म्यं रागादितद्रहिते अनिरुक्ते वाचामगोचरे अनिलयने अनाधारे अनन्यनिमित्तोऽहेतुको भक्तियोग एव लक्षणं स्वरूपं यस्य कथंभवति नानागतीनां निमित्तं योऽविद्याग्रंथिः तस्यरंधनं छेदनं तद्द्वारेण महापुरुषपुरुषा विष्णुभक्तास्तैः प्रकृष्टः संयोगो यदाभवति तदा २० एतदेवमानुष्यमेवसर्वपुरुषार्थसा

आनुपूर्व्येणसर्वात्येवसर्वेषांविधीयंतेयथावर्णविधानमपवर्गश्चापिभवति १९ ॥
योऽसौभगवतिसर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेपरमात्मनिवासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणोनानागतिनिमित्ताऽविद्याग्रंथिरंधनद्वारेणयदाहि
महापुरुषपुरुषप्रसङ्गः २० एतदेवहिदेवागायंतिअहोअमीषांकिमकारिशोभनं
प्रसन्नएषांस्विदुतस्वयंहरिः येर्जन्मलब्धंनृषुभारताजिरेमुकुंदसेवौपयिकंस्पृहा
हिनः २१ किंदुष्करैर्नःक्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वाद्युजयेनफल्गुना॥ ॥ २॥

धनं गायंति अमीषामेभिः उतस्वित् अथवास्वयमेवसाधनं विनैव हरिरेषांप्रसन्नोऽभूत् एवंभूतस्यपुण्यस्यदुष्करत्वात् भारताजिरे भारतांगणे नः केवलं स्पृहैव यत्र तन्मुकुंदसेवोपयोगि नृषु जन्म यैर्लब्धम् २१ स्पृहामेवाह किमित्यादिसप्तभिः दुष्करैः क्रत्वादिभिर्नः फल्गुना तुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या किं न किंचित्फलं कुतः।
यत्रनारायणपादपंकजस्मृतिर्नास्ति॥

प्रस्तुत अतिशयितानींद्रियाणामुत्सवात् भोगात्प्रमुष्टाऽभूत् २२ क्षणमल्पमेवायुर्येषाम् वरत्वेहेतुः मर्त्येनापिदे
हेनक्षणंनैवकालेनकृतंकर्मसंन्यस्य हरेःपदंसम्यग्यांति २३ अतःयत्रवैकुंठकथामृतनद्योनसंति तदाश्रयाः
कथापगाश्रयामहांतोनत्यासुत्सवायेषुतादृशायज्ञेशस्यमखाश्चपूजाः सःसुरेशस्यब्रह्मणोऽपिलोकोनसेव्यता
म् २४ अमुमुक्षून्नराग्निर्दतिप्राप्ताइतिज्ञानंचतदर्थाःक्रियाश्वतदर्थानिद्रव्याणिचतेषांकलापेनसंभृतांपूर्णाम् अ

नयत्रनारायणपादपंकजःस्मृतिःप्रमुष्टाऽतिशयेंद्रियोत्सवात् २२ कल्पायुषांस्थानज
यात्पुनर्भवात्क्षणायुषांभारतभूजयोवरम् क्षणेनमर्त्येनकृतंमनःस्विनःसंन्यस्यसं
यांत्यभयंपदंहरेः २३ नयत्रवैकुंठकथासुधापगानसाधवोभागवतास्तदाश्रयाःनय
त्रयज्ञेशमखामहोत्सवाःसुरेशलोकोऽपिनवैससेव्यताम् २४ प्राप्तानृजातिंत्विहये
चजंतवोज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताम् नवैयतेरन्नपुनर्भवायतेभूयोवनौकाइ
वयांतिबंधनम् २५ यैःश्रद्धयाबर्हिषिभागशोहविर्निरुप्तमिष्टंविधिमंत्रवस्तुतः॥

पुनर्भवायमोक्षायवनौकाइववनौकसःपक्षिणोयथालुब्धकान्मुक्ताअपिपुनर्यदितस्मिन्नेववृक्षेप्रमत्ताविह
रंतितर्हियथाबध्यंतेतद्वत् २५ अहोभारतवासिनांभाग्यमित्याहुःयैरितिअग्नयेजुष्टंनिर्वपामिइंद्रायजुष्टंनि
र्वपामीत्येवंभागशोनिरुप्तंपृथक्कृतम् कथंविधिनाप्रकारेणमंत्रेणचवस्तुतश्चरुपुरोडाशादिभिर्देवताइंद्रदेवः राम:
तामुद्दिश्यत्यक्तंनिरुप्तंचममेदमितिस्वीकृत्ययागानंतरमश्नातीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७०

पृथक् इंद्रादिनामभिराहुतः आहूतः आशिषांप्रभुः स्वयंपूर्णोऽपिहरिः २६ तत्रापिनिष्कामाः कृतार्थाइत्याहुः सत्यमि
ति याचितः सन्नर्थितंददातीतिसत्यम् तथापिपरमार्थदोनभवत्येव यद्यस्माद्यतोदत्तानंतरंपुनरर्थिताभवति
ननुनार्थितश्चेत्किमपिनदद्यादित्याशंक्याह अनिच्छतांनिष्कामानां तद्दुस्थानांपिधानमाच्छादकंसर्वकामप-

एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृण्हाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः २६ सत्यं दिशत्यर्थि-
तमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छा-
पिधानं निजपादपल्लवम् २७ यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृ-
तस्य शोभनम् तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति २८॥
श्रीशुक उवाच जंबुद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशंति सगरात्मजैरश्वा-
न्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान् २९ तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्ल-
आवर्त्तनो रमणको मंदरहरिणः पांचजन्यः सिंहलो लंकेति ३०॥ ३० ॥ १९ ॥

रिपूरकंनिजपादपल्लवंस्वयमेवसंपादयति २७ स्विष्टस्यसम्यग्यजनस्यसूक्तस्यप्रवचनस्यकृतस्यअन्य
स्यापिकर्मणः स्वर्गसुखादुपभुक्तादवशेषितंयदिकिंचिदस्तितेनाजनाभेवर्षेनोऽस्माकंजन्मस्यात् कीदृशं
स्मृतिमत् हरिरेवसेव्यइत्यनुसंधानयुक्तम् यतः हरिः भजतांशंसुखंतनोति २८ । २९ । ३० ॥ १९

३१ ॥ इतिपंचमेटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥ विंशेप्लक्षादिषट्द्वीपस्थितिमाहसहार्णवैः लोकालोकस्थितिश्चांत्यबहिर्भागादिमाननतः १ । १ तावतालक्षविस्तारेणपरिक्षिप्तः परिवेष्टितः उपास्तेतिष्ठति आकलय्यसम॰

एवंतवभारतोत्तमजंबुद्वीपवर्षविभागोयथोपदेशमुपवर्णितइति ३१ ॥ इतिश्री॰ भा॰ पंचमस्कंधेजंबुद्वीपवर्णनोनामएकोनविंशतितमो॰ १९ ॥ श्रीशुकउवाच अतःपरंप्लक्षादीनांप्रमाणलक्षणसंस्थानतोवर्षविभागउपवर्ण्यते १ जंबुद्वीपोऽयंयावत्प्रमाणविस्तारस्तावताक्षारोदधिनापरिवेष्टितोयथामेरुर्जंबाख्येनलवणोदधिरपिततोद्विगुणविशालेनप्लक्षाख्येनपरिक्षिप्तोयथापरिखाबाह्योपवनेनप्लक्षोजंबुप्रमाणोद्वीपाख्याकरोहिरण्मयउत्थितोयत्राग्निरुपास्तेसप्तजिह्वस्तस्याधिपतिःप्रियव्रतात्मजइध्मजिह्वःस्वंद्वीपंसप्तवर्षाणिविभज्यसप्तवर्षनामभ्यआत्मजेभ्यआकलय्यस्वयमात्मयोगेनोपरराम २ शिवंयवयसंसुभद्रंशांतंक्षेममममृतमभयमितिवर्षाणितेषुगिरयोनद्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताः ३ ॥ पर्य २ अभिज्ञाताःप्रसिद्धाः ।

सप्तैवअन्येचपर्वतानद्यश्चसहस्रशःसंतीत्यर्थः मानसोत्तरस्यमंडलाकारत्वोत्केरेतेषुप्लक्षादिपंचद्वीपेषुवर्षाद्यस्तिर्यग्रेखाकाराउभयतोऽब्धिंस्पृशंतइतिगम्यते अन्यथासप्तवर्षविभागासंभवात् वैष्णवेवर्षाणांपूर्वादि

जलोपस्पर्शनेन विधूतं रजस्तमश्च येषां हंसादयो ब्राह्मणादिस्थानीयाः वर्णाः विबुधोपमं संदर्शनं क्लमस्वेदादि रहितं रूपम् प्रजननमपत्योत्पादनं च येषाम् ४ विगीता अपि द्वीपमंत्रा व्याख्यायंते प्रत्नस्य पुराणपुरुषस्य विष्णोर्यः

मणिकूटो वज्रकूट इंद्रसेनो ज्योतिष्मान्सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः
अरुणा नृम्णांगिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतंभरा सत्यंभरा इति महानद्यः यासां ज
लोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतंगोर्ध्वायनसत्यांगसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सह
स्रायुषो विबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवंतं त्रयीमयं सू
र्यमात्मानं यजंते ४ प्रत्नस्य विष्णो रूपं च सत्यस्य ब्रह्मण अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्य
त्मानमीमहीति ५ प्लक्षादिषु पंचसु पुरुषाणामायुरिंद्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्र
म इति च सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्त्तते ६ प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसोदे
नावृतो यथा तथा द्वीपोऽपि शाल्मलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेनावृतः परिवृं
क्ते ७ यत्र ह वै शाल्मली प्लक्षायामा यस्यां वाव किल निलयमाहुर्भगवतश्छंदः स्तुतः
पतत्रिराजस्य सा द्वीपहूतये उपलक्ष्यते ८ ॥ उक्तरूपं तं सूर्यमीमहीति शरणं व्रजेम कथंभूतं सत्या
दीनामात्मानमधिष्ठातारम् सत्यस्य मनुष्ठीयमानो धर्मः ऋतं प्रमीयमाणो धर्मः ब्रह्मणः तद्बोधकस्य वेदस्य अ

मृतस्य शुभफलस्य मृत्योः अशुभफलस्य ५।६।७ ऋ
पर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिर इत्यादि श्रुतेः छंदोभिः स्तो

वयवैः श्रीविष्णुंस्तौतीतिछंदस्तुत तस्यद्वीपस्यहूतयेव्यपदेशाय ८॥ छै ॥ ९। १०। ११ स्वर्गोभिःस्वरश्मिभिःअं

तद्द्वीपाधिपतिःप्रियव्रतात्मजोयज्ञबाहुःस्वसुतेभ्यःसप्तभ्यस्तन्नामानिसप्तवर्षा॰

णिव्यभजत्सुरोचनंसौमनस्यंरमणकंदेववर्षंपारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति

९ तेषुवर्षाद्रयोनद्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताःस्वरसःशतशृंगोवामदेवःकुंदोमुकुंदःपुष्प

वर्षःसहस्रश्रुतिरितिअनुमतिःसिनीवालीसरस्वतीकुहूरजनीनंदाराकेति १०॥

तद्वर्षपुरुषाःश्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषंधरसंज्ञाभगवंतंवेदमयंसोममात्मानंवेदे

नयजंते ११ स्वगोभिःपितृदेवेभ्योविभजन्कृष्णशुक्लयोःप्रजानांसर्वासांराजां॰

धःसोमोनआस्त्विति १२ एवंसुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणःसमानेनावृतोघृतोदेनयथापू

र्वःकुशद्वीपोयस्मिन्कुशस्तंबोदेवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरोज्वलनइवापरःस्वशष्प

रोचिषादिशोविराजयति १३ तद्द्वीपपतिःप्रैयव्रतोराजाहिरण्यरेतानामस्वंद्वीपंस

प्तभ्यःस्वपुत्रेभ्योयथाभागंविभज्यस्वयंतपआतिष्ठते १४॥ ॐ धःअन्नंसोमोनोराजाआस्तु

आभिमुख्येनभवतु ह्रस्वपाठेत्वविवक्षयासंध्यभावः १२ एवंसुरोदाद्बहिर्घृतोदेनावृतःकुशद्वीपइत्यन्वयः

१५। १६ हे जातवेदः त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणो हरेर्हव्यवाडसि अतो देवानां यज्ञेन पुरुषं हरिमेव यज अंगानां ना

वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यस्तेषांवर्षेषुसी।
मागिरयोनद्यश्चाभिज्ञाताःसप्तैवचक्रश्चतुःशृंगःकपिलश्चित्रकूटोदेवानीकऊर्ध्व
रोमाद्रविणइति १५ रसकुल्यामधुकुल्यामित्रविंदाश्रुतविंदादेवगर्भाघृतच्युतामं
त्रमालेतियासांपयोभिःकुशद्वीपौकसःकुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाभगवं
तंजातवेदसरूपिणंकर्मकौशलेनयजन्ते १६ परस्यब्रह्मणःसाक्षाज्जातवेदोऽसि
हव्यवाट् देवानांपुरुषांगानांयज्ञेनपुरुषंयजेति १७ तथाबर्हिःक्रौंचद्वीपोद्विगुणः।
स्वमानेनक्षीरोदेनपरितउपक्लृप्तःवृतोयथाकुशद्वीपोघृतोदेनयस्मिन्क्रौंचोनाम
पर्वतराजोद्वीपनामनिर्वर्त्तकआस्ते १८ योसौगुहप्रहरणोन्मथितनितंबकुंजोऽपि
क्षीरोदेनासिच्यमानोभगवतावरुणेनाभिगुप्तोविभयोबभूव १९ तस्मिन्नपिप्रैयव्र
तोघृतपृष्ठोनामाधिपतिःस्वेद्वीपेवर्षाणिसप्तविभज्यतेषुपुत्रनामसुसप्तरिक्थादान्।

म्नादत्तमंगिने समर्पयेत्यर्थः १७ उपक्लृप्तो वेष्टितः यथा कुशद्वीपो घृतोदेनावृतः १८ गुहस्य कार्त्तिकेयस्य प्रहरणेन आ

युधेन उन्मथिता नितंबाः कुंजानि च यस्य १९ स्वयं भग

२०
भा०पं० ज्ञानीपरमकल्याणंयशोयस्येति २०।२१ आपोमयमम्मयम् २२ हेआपःपुरुषवीर्याईश्वरात्लब्धसामर्थ्याःस्थभ-
टी० वथअतएवभूर्भुवःस्वःत्रैलोक्यंपुनंत्यःताःभवत्योनोऽस्माकंस्पृशतास्पर्शनंकुर्वताम्भुवःशरीराणिपुनंतुयतआ
७३

वर्षपान्निवेश्यस्वयंभगवान्भगवतःपरमकल्याणयशसआत्मभूतस्यहरेश्चरणा-
रविंदमुपजगाम २० आमोमधुरुहोमेघपृष्ठोसुधामाभ्राजिष्ठोलोहितार्णोवनस्पति
रितिघृतपृष्ठसुतास्तेषांवर्षगिरयःसप्तसप्तैवनद्यश्चाभिख्याताःशुक्लोवर्द्धमानोभो-
जनउपबर्हिणोनंदोनंदनःसर्वतोभद्रइति २१ अभयाअमृतौघाआर्यकातीर्थवती-
वृत्तिरूपवतीपवित्रवतीशुक्लेतियासामंभःपवित्रममलमुपयुंजानाःपुरुषऋषभ
द्रविणदेवकसंज्ञावर्षपुरुषाआपोमयंदेवमपांपूर्णेनांजलिनायजंते २२ आपःपुरु-
षवीर्याःस्थपुनंतीर्भूर्भुवःसुवः तानःपुनीतामीवघ्नीःस्पृशतामात्मनाभुवइति २३ ए-
वंपुरस्तात्क्षीरोदात्परितःउपवेशितःशाकद्वीपोद्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामःसमानेन
चदधिमंडोदेनपरीतःयस्मिन्शाकोनाममहीरुहःस्वक्षेत्रव्यपदेशकोयस्यहमहासु-
रभिगंधस्तंद्वीपमनुवासयति २४॥ त्मनास्वरूपेणैव अमीवघ्नीःपापहंत्र्यः २३ दध्नोमंडरसःसए एमः
वोदकंयस्य यस्यपर्णान्यंतःखरस्पर्शानिबहिर्मृदुस्पर्शानिसशाकोनामवृक्षः २४॥ २५॥ ६॥ ५॥ ७३

२५। २६। २७। २८ आत्मकेतुभिः प्राणादिवृत्तिभिः २९ ज्वलनशिखावदमलानां कनकपत्राणा

तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामा॥नि तेषु स्वात्मजान्पुरोजवमनोजवपवमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधाप्याधिपतीन्स्वयं भगवत्यनंत आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश २५ एते॥षां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्तसप्तैव ईशान उरुशृंगो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति २६ अनघायुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पंचपदी सहस्रस्तुतिर्निजधृतिरिति २७ तद्वर्षपुरुषा ऋतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवं॥तं वाय्वात्मकं प्राणायामविधुतरजस्तमसः परमसमाधिना यजंति २८ अंतःप्रवि॥श्य भूतानि यो बिभर्त्यात्मकेतुभिः अंतर्यामीश्वरः साक्षात्पातु नो यद्वशे स्फुटम् २९ एव॥मेव दधिमंडोदात्परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समंतत उपकल्पितः समानेन॥स्वादूदकेन समुद्रेण बहिरावृतो यस्मिन्बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम् तद्द्वीपमध्ये ७ मध्युतानामयुतानि यस्य नत

भा०पं० देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ३० । ३१ ब्रह्मरूपिणं कमलासनमूर्त्तिम् सकर्मकेन ब्रह्मसा
टी० लोक्याद्धिसाधनेन ३२ कर्ममयं कर्मफलरूपम् ब्रह्म लिंग्यते यस्मात् एकस्मिन्नेव परमेश्वरे अंतो निष्ठा यस्य तद
७४ मानसोत्तरनामैक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामो
यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानामिंद्रादीनां यदुपरिष्टात्सूर्यरथस्य
मेरुं परिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ३० एतद्द्वीपस्या
प्यधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमणकधातकिनामानौ वर्षपती
नियुज्य स स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते ३१ तद्वर्षपुरुषा भगवंतं ब्रह्मरूपिणं
सकर्मकेन कर्मणाराधयंतीदं चोदाहरंति ३२ यत्तत्कर्ममयं लिंगं ब्रह्मलिंगं जनोऽर्चयेत् ए
कांतमद्वयं शांतं तस्मै भगवते नम इति ३३ ऋषिरुवाच ततः परस्ताल्लोकालोकनामा
ऽचलो लोकालोकयोरंतराले परित उपक्षिप्तः ३४ यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरं तावती
भूमिः कांचन्यन्यादर्शतलोपमा यस्यां प्रहितः तदेव वस्तुतोऽद्वैतम् ३३ ततः शुद्धोदात्परस्तात्
लोकः सूर्याद्यालोकवान्देशः अलोकः तद्रहितस्तयोरंतराले मध्ये तयोर्विभागार्थमित्यर्थः ३४ ततः परस्तादित्यु रामः
क्तस्तदेव कियतांऽतरेणेत्यपेक्षायां तदंतर्वर्तिनीं भूमिमाह यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरं सार्द्धसप्तलक्षोत्तरम् सार्धेको ७४

टिपरिमितं तावती भूः शुद्धोदसरास्ति तत्र च प्राणिनोऽपि संति ततः कांचनी भूमिरन्यास्तीत्यर्थः सा चैकोनचत्वा
रिंशल्लक्षोत्तरकोट्यष्टकपरिमिता ज्ञेया एवं हि सति मेरुलोकालोकयोरंतरं सार्द्धद्वादशकोटिपरिमितं वक्ष्यमाण
सुपपन्नं भवति एतदेव शैवतंत्रे षूक्तम् कोटिद्वयं त्रिपंचाशल्लक्षाणि च ततः परम् पंचाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाससा
गरा ततो हेममयी भूमिर्दशकोट्यो वरानने देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परमिति अत्र चदशकोटित्वं पूर्वोक्त

पदार्थो न कथंचित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्वपरित्यक्तासीत् ३५ लोकालोक
इति समाख्याय दनेनाचलेन लोकालोकस्यांतर्वर्त्तिनाऽवस्थाप्यते ३६ स लोकत्रयांतेपरित ईश्वरेण विहितो यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोऽर्वाचीनास्त्रीँल्लोकानावितन्वाना न कदाचित्पराचीना भवितुमुत्सहंते तावदुन्नहनायामः ३७ एतावाँल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिंतितः कविभिः सतुपंचाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्य तुरीयभागोऽयं लोकालोकाचलः ३८ ॥

भूम्या सह द्रष्टव्यम् ३५। ३६ लोकत्रयस्यांते परि
सर्वसत्वपरित्यक्ते ति देवव्यतिरेकेणेति विज्ञेयम् देवानां क्रीडनार्थायेत्युक्तत्वात् ३५। ३६ लोकत्रयस्यांते परि
तोमर्यादारूपो विहितः यस्मात्प्रतिबंधकात् सूर्य आदिर्येषां ध्रुवोपवर्गोऽन्तो येषाम् आवितन्वाना समंतात्प्रकाश
यंतः परतो गंतुं न शक्नुवंति तावदुन्नहनमुत्सेधः तदनुरूप आयामश्च विस्तारो यस्य ध्रुवादप्युच्छ्रितत्वात् त्रिलोकीम
र्यादाभूत इत्यर्थः ३७ सायं तु लोकालोकाचलः तुरीयभागः चतुर्थोंऽशः सार्द्धद्वादशकोट्यः मेरोरेकत इति द्रष्टव्यम् ३८

आशासु दिक्षु ये ऽधिनिवेशिताः ते आसते ३९ तेषां दिग्गजानां स्वविभूतीनां स्वांशभूतानां महेंद्रादीनां च विविध
वीर्योपबृंहणाय सकललोकस्वस्तये च भगवान् तस्मिन्नास्ते इत्यन्वयः किं कुर्वन् आत्मनः स्वस्य यद्विशुद्धं सत्त्वं
तं धारयमाणः आविष्कुर्वन् कीदृशम् धर्मज्ञानादीन्यष्टमहासिद्धयश्चोपलक्षणं यस्य तत् दोर्दंडैरुपलक्षितः सन्

तदुपरिष्टाच्च तस्य पाशाः स्वात्मयोनिनाऽखिलजगद्गुरुणाऽधिनिवेशिता ये हद्विरदपत
यऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ३९ तेषां स्व
विभूतीनां विविधवीर्योपबृंहणाय भगवान् परममहापुरुषो महाविभूतिपतिरंत
र्याम्यात्मनो विशुद्धसत्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणं विष्वक्सेना
दिभिः स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदंडैः संधारय
माणस्तस्मिन्गिरिवरे समंतात्सकललोकस्वस्तय आस्ते ४० आकल्पमेवं वेषं ग
त एष भगवानात्मयोगमायया विरचितविविधलोकयात्रागोपीथायेति ४१ ॥ महावि
भूतेः परमैश्वर्यस्य पतित्वादेकयैव मूर्त्या समंतादास्ते ४० नन्वंतर्यामिणां तस्थैनेव सर्वं कर्त्तुं शक्यं किं तस्य बहिः
समंतादवस्थानेनेत्याशंक्य तस्यार्थं स्वयमेव व्याचष्टे आत्मनो योगमायया विरचिताया विविधलोकयात्रा तस्याः गोपीथाय रक्षणाय एवं भगवानेवं भूतः आकल्पं वेषं गतः लीलया प्राप्त इति समंतादास्त इत्यस्यार्थः ४१ ॥ ४१ ॥ एमः ७५

अलोकपरिमाणंचमेरोरेकतःसार्द्धद्वादशकोट्यः ततोलोकालोकात् अलोकाद्बहिरुपरस्तात् विशुद्धाम् द्विजपु
त्रानयनेऽर्जुनस्यश्रीकृष्णेनप्रदर्शितां ४२ विस्तारेणोक्तंब्रह्मांडमानंसर्वतोऽपिनिरूपयति अण्डमध्यगतःकिं
तन्मध्यंतदाह द्यावाभूम्योःपूर्वोत्तरकपालयोर्यदंतरंमध्येस्थानंसर्वतःपंचविंशतिकोट्यः ४३ अण्डमध्यावस्था

योऽतर्विस्तारएतेनत्वलोकपरिमाणंचव्याख्यातंयद्बहिर्लोकालोकाचलात् ततःप
रस्ताद्योगेश्वरगतिंविशुद्धामुदाहरंति ४२ अंडमध्यगतःसूर्योद्यावाभूम्योर्यदंतरम्
सूर्यांडगोलयोर्मध्येकोट्यःस्युःपंचविंशतिः ४३ मृतेंऽडएषएतस्मिन्यदभूत्ततो।
मार्त्तंडइतिव्यपदेशःहिरण्यगर्भइतियद्धिरण्यांडसमुद्भवः ४४ सूर्येणहिविभज्यंते
दिशःखंद्यौर्महीभिदा स्वर्गापवर्गौनरकारसौकांसिचसर्वशः ४५ देवतिर्यङ्मनुष्या
णांसरीसृपसवीरुधाम् सर्वजीवनिकायानांसूर्यआत्मादृगीश्वरः ४६ ॥इतिश्रीभा०
पं० भुवनकोशवर्णनेसमुद्रद्वीपवर्षसंनिवेशपरिमाणलक्षणोविंशतितमोऽध्या० २०

नेकारणंतन्नाम निर्वचनेनाह मृतेअचेतनेएषःसूर्योवैराजरूपेणयस्मात्स्त्रविष्टः ४४ किंचसूर्येणैवविभज्यंते
दिशःखमंतरिक्षंभिदाअन्योऽपिविभागःस्वर्गापवर्गौभोगमोक्षदेशौरसौकांसिअतलादीनि ४५ उपासनार्थमा
ह देवादीनांसूर्यआत्मादृगीश्वरःनेत्राधिष्ठाताच ४६ ॥इतिपंचमेटीकायांविंशतितमोऽध्यायः २० ॥ २० ॥

एवमध्यायविंशत्याभूसर्यादा निरूपिता अतःपरंतु मर्यादापालनंत्रिभिरुच्यते १ एकविंशेरवेःकालचक्रेण भ्रमतोऽन्वहम् स्वगत्याराशिसंचारैर्लोकयात्रानिरूप्यते २ एतावान्विस्तारेणकोट्यःपंचाशत्तदुत्सेधेनपंचविंशतिः १ द्विदलयोर्मध्येयथैकस्यमानेनापरस्यमानमुपदिश्यते तद्वत् तेअंतरेणतयोर्मध्ये तदुभयसंधितं

श्रीशुकउवाच एतावानेवभूवलयस्यसन्निवेशःप्रमाणलक्षणतोव्याख्यातःएतेनहिदिवोमंडलमानंतद्विदउपदिशंति १ तथाद्विदलयोर्निष्पावादीनांतेअंतरेणांतरिक्षंतदुभयसंधितम् २ तन्मध्यगतोभगवांस्तपतांपतिस्तपनआतपेनत्रिलोकींप्रतपत्यवभासयतिआत्मभासा सएषउदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मांद्यशैघ्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमानस्थानेषुयथासवनमभिपद्यमानोमकरादिषुत्रिष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते ३ यदामेषतुलयोर्वर्त्ततेतदाहोरात्राणिसमानानिभवंतियदावृषभादिषुपंचस्कचराशिषुचरतितदा

ताभ्यामुभयतःसंलग्नम् २ उदगयनसंज्ञाभिर्मंदक्षिप्रसमगतिभिर्यथाकालमारोहणादिस्थाने ष्वारोहणाद्यभिपद्यमानोमकरादिष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते ३ तत्प्रपंचयति यदेति असंतवैषम्याभावात्समानानीत्युक्तम् सर्वथासाम्यंत्वेकस्यैवाहोरात्रस्य यद्यपिवृषभमिथुनयोरेवाह्नांवृद्धिः कर्कटादिषुह्रासः तथाऽपिरात्र्यपे

वृद्धिह्रासयोः प्रतिमासवैषम्यात् ४ विपर्ययाणीति अहानि न्यूनानि रात्रयोऽधिका इत्यर्थः ५ तद्वृद्धिह्रासकाल
माह यावदिति ६ एवंमंदादिगतिभिः नवकोटय इति मेरोरुभयतो मानसोत्तरस्यांतर्विस्तारेण पंचदशलक्षाधिक-
कोटित्रयपरिमितेनेदं परिमंडलमानमुन्नेयम् एवं पंचदशभिर्घटिकाभिरित्यादिष्वपि त्रैराशिकगणितेन तत्तन्मा
नमुन्नेयम् अत्रापेक्षितो विशेषः पुराणांतरादवगंतव्यः तत्रारोहणादिस्थानानि वायुपुराणे दर्शितानि सर्वग्रहाणां त्री
ण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः स्थानं जरद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वत इति तद्देवा-

ऽहान्येव वर्द्धंते ह्रसंति च मासि मास्येकैका घटिका रात्रिषु ४ यदा रश्म्यादिषु पंचसु व
र्त्तते तदाऽहोरात्राणि विपर्ययाणि भवंति ५ यावद्दक्षिणायनमहानि वर्द्धंते यावदुदग
यनं रात्रयः ६ एवं नवकोटय एकपंचाशल्लक्षाणि योजनानां मानसोत्तरगिरिपरिव
र्त्तनस्योपरि दिशंति तस्मिन्नैंद्रीपुरीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीनाम दक्षिणतो याम्यां संयमनीं
नाम पश्चाद्वारुणीम् ७ मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्रयेण त्रिधा भिद्यते त्रिभिस्त्रिभिरश्वि

न्यादिनक्षत्रैः नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम् आर्षभी गोवीथी जरद्गवी चेति वैषुवते मध्यमा
र्गे वीथीत्रयम् अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गे वीथीत्रयम् तदप्युक्तं तत्रैव अश्विनीकृत्तिकायाम्या-
नागवीथीति शब्दिता रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता एतास्तु-
वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते तथा द्वे चापि फाल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता हस्तश्चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु शब्दिता

ज्येष्ठाविशाखाऽनुराधावीथीजारद्गवीमता एतास्तुवीथयस्तिस्रोमध्यमोमार्गउच्यते मूलाषाढोत्तराषाढा अजवी-
थ्यभिशब्दिता श्रवणंचधनिष्ठाचमार्गीशतभिषस्तथा वैश्वानरीभाद्रपदेरेवतीचैवकीर्त्तिता एतास्तुवीथयस्तिस्रो
दक्षिणोमार्गउच्यतइति याम्याभरणीआद्रिंया अदितिदेवताका पुनर्वसुः मार्गीम्रगवीथी एवंस्थितेउत्तरायणेध्रु
वेणयुगाख्यकोटिनिबद्धवायुपाशद्वयाकर्षणेरथस्यारोहणं तथाभ्यंतरमण्डलप्रवेशोगतिमांद्यंचेतिदिनवृद्धिःरा
त्रिह्रासश्च दक्षिणायनेचपाशप्रेरणादवरोहणेबहिर्मण्डलप्रवेशोगतिशैघ्र्यंचेत्यहोरात्रयोर्विपर्ययः वैषुवतेतुपा

निम्लोचनीनामउत्तरतःसौम्यांविभावरीनामतासूदयमध्यान्हास्तमयनि
शीथानीतिभूतानांप्रवृत्तिर्निमित्तानिसमयविशेषेणमेरोश्चतुर्दिशम् ७॥९

निरंति

शसाम्यात्समावस्थानेमध्यमंडलप्रवेशोगतिसाम्यंचेत्यहोरात्रयोःसाम्यमिति तथाचपुराणांतरम् आरूढ्ये
तेयदातौतुध्रुवेणसमधिष्ठितौ तदाभ्यंतरतःसूर्योभ्रमतेमंडलानितु ध्रुवेणमुच्यमानेनपुनारश्मियुगेनतुत
थैवबाह्यतःसूर्योभ्रमतेमंडलानिचेति तदेतदुक्तम् यदामेषतुलयोरित्यादिनाउदयास्तादिकंवक्तुमाह तस्मिन्
मानसोत्तरेमेरोःपूर्वतऐंद्रीपुरीमुपदिशंतीत्यनुषंगःतासुपुरीषुउदयादीन्युपदिशंति चतुर्दिशमित्युक्तेयेमेरोर्दक्षि
णेदेशेतेषामैन्द्रीमारभ्यपूर्वोदयःयेपश्चिमेतेषांयाम्यामारभ्ययेउत्तरेतेषांवारुणीमारभ्य येपूर्वेतेषांसौम्यामारभ्य ७।

तत्रस्थानां मेरुस्थानाम् सव्येनेति नस्तत्राभिमुखतयास्वगत्या मेरुं वामतः कुर्वन्नपि प्रदक्षिणावर्त्तप्रवहाख्यवायुभ्राम्यमाणज्योतिश्चक्रवशात्सत्यहं दक्षिणतः करोति अतश्चक्रगतिवशादतिदूरतो भूसंलग्नस्येवदर्शनमुदयः आकाशमारूढस्येवदर्शनं मध्यान्हः भूमिंप्रविष्टस्येवादर्शनमस्तमयः ततोऽतीवदूरगमने निशीथइति समुद्रतीरस्थदृष्ट्याच अम्भोवाएषप्रातरुदेत्यपसायंप्रविशतीतिश्रुतिव्यवहारोनवस्तुतः तदुक्तंवैष्णवे उदयास्तमयेचैवसर्वकालंतुसंमुखे दिशास्वशेषासुतथामैत्रेयविदिशासुच येर्यत्रदृश्यतेभास्वान्सतेषामुदयःस्मृतः।

तत्रस्थानांदिवसमध्यंगतएवसदादित्यस्तपतिसव्येनाचलंदक्षिणेनकरोति ८ यत्रोदेतितस्यहसमानसूत्रनिपातेनिम्लोचतियत्रक्वचनस्यंदेनाभितपतितस्यहैषसमानसूत्रनिपातेप्रस्वापयतितत्रगतंनपश्यंतियेतंसमनुपश्येरन् ९ यदाचैंद्र्याःपुर्याःप्रचलतेपंचदशघटिकाभिर्याम्यांसपादकोटिद्वयंयोजनानांसार्द्धद्वादशलक्षाणिसाधिकानिचोपयाति १०॥

तिरोभावंचयत्रैतितत्रैवास्तमनंरवेः नैवास्तमनमर्कस्यनोदयःसर्वदासतः उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः शक्रादीनांपुरेतिष्ठन्स्पृशत्येषपुरत्रयम् विकर्णौद्वौविकर्णस्थस्त्रीन्कोणान्द्वेपुरेतथेति अतएवतत्रैवोक्तम् तस्माद्दिश्युत्तरस्यांवैदिवारात्रिःसदैवहि सर्वेषांद्वीपवर्षाणांमेरोरुत्तरतःस्थितिरिति यतोयत्रयः पश्यतिसैवतस्यप्राचीतस्यचवामतोमेरुस्तिष्ठतीति ८ यथोक्तमुदयास्तमनाद्यनियमंदर्शयति यत्रोदेतीत्यादिना स्यंदेनस्वेदोद्गमेनप्रस्वापयतिनिशीथंकरोति येतंसमनुपश्येरन् ब्रह्मा

२१
भा०पं० सहवासहैव यद्यपिवस्तुतःसूर्यस्यापिनक्षत्रैःसहैवोदयास्तमयौतथाऽपितत्साहित्यादर्शनात्सोमादीनामेवतद्
टी० साहित्यमुक्तम् ११ त्रयीमयइत्याद्युपासनार्थम् १२ द्वादशमासाअरायस्य षड्ऋतवोनेमयोयस्य त्रीणिचातुर्मा-
 स्यानिनाभयोयस्य कृतइतरभागोयस्य मानसोत्तरगिरौलक्षार्द्धादुपरिवायुबद्धभूमावितिद्रष्टव्यम् चक्रंवातावद्

॥ एवंततोवारुणींसौम्यामैंद्रींचपुनस्तथाऽन्येचग्रहाःसोमादयोनक्षत्रैःसहज्योतिश्चक्रेसमभ्युद्यंतिसहवानिम्लोचंति ११ एवंमुहूर्त्तेनचतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानिसौरोरथस्त्रयीमयोऽसौचतसृषुपरिवर्त्ततेपुरीषु १२ यस्यैकंचक्रंद्वादशारंषण्नेमित्रिणाभिसंवत्सरात्मकंसमामनंतितस्याक्षोमेरोर्मूर्द्धनिकृतेतरभागोयत्रप्रोतंरविरथचक्रंतैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तरगिरौपरिभ्रमति १३ तस्मिन्नक्षेकृतमूलोद्वितीयोऽक्षस्तुर्यमानेनसंमितस्तैलयंत्राक्षवत्ध्रुवेकृतोपरिभागः १४ ॥

उच्छ्रितमितिमंतव्यम् अन्यथाऽयुतमात्रोच्छ्रायत्वान्मानसोत्तरस्य-
मेरोश्चतुरशीत्युच्छ्रायत्वादक्षस्यसाम्यानुपपत्तेः १३ तस्मिन्नक्षेचक्रप्रांतेकृतमूलःनिबद्धपूर्वभागःप्रथमा-
क्षोमेरुमानसोत्तरायतःसार्द्धसप्तलक्षाधिकसार्द्धकोटिप्रमाणःतस्यतुर्यमानेनसार्द्धसप्तत्रिंशल्लक्षहस्ताधि- एमः
कैकोनचत्वारिंशल्लक्षमानेनध्रुवेकृतःवायुपाशेननिबद्धःउपरिभागोयस्य १४ ॥ १४ ॥ छ ॥

नीडउपवेशस्थानम् गायत्र्यादिछंदोनामानःअरुणेनयोजिताःसंतोदेवंवहंति १५ पुरस्तान्स्थितोऽपिपश्चा
त्सयःसुखआस्तेयद्वा यत्सूर्यपुरस्तात् तस्यैवपश्चिमत्वासश्चादित्युक्तम् अश्वस्थानंचवायुनोक्तम् सप्ता।

रथनीडस्तुषट्‌त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान्रविरथ
युगोयत्रहयाश्छंदोनामानःसप्तारुणयोजितावहंतिदेवमादित्यम् १५ पुर।
स्तात्सवितुररुणःपश्चाच्चनियुक्तःसौत्येकर्मणिकिलास्ते १६ तथावालखि।
ल्याऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राःषष्टिसहस्राणिपुरतःसूर्यंसूक्तवाकायनियुक्ताः
संस्तुवंति १७ तथान्येचऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधानादेवाइ
त्येकैकशोगणाःसप्तचतुर्दशमासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानंनानानामानंपृ।
थङ्नानानामानःपृथक्कर्मभिर्द्वन्द्वशउपासते १८ लक्षोत्तरंसार्द्धनवकोटियोज
नपरिमंडलंभूवलयस्यक्षणेनसगव्यूत्युत्तरंद्विसहस्रयोजनानिसभुंक्ते १९
॥इतिश्रीभा०पं०ज्योतिश्चक्रसूर्यरथमंडलवर्णनंनामैकविंशतितमोऽध्यायः२१

श्वरूपछंदांसिवहंतिवामनोरविं चक्रपक्षनिबद्धानिचक्रेचाक्षःसमाहितइति १६ सूक्तवाकायस्तुभापिता
य १७ एकैकशश्चतुर्दशद्वंद्वशःसप्तगणाःसंतोमासिमास्युपासतइत्यन्वयः १८ गव्यूतिःक्रोशद्वयंसगव्यूत्युत्त
रंयथाभवतितथा १९॥ इतिपंचमेटी०मेकविंशः २१॥

द्वाविंशे सोमशुक्रादेः स्थानमाहोत्तरोत्तरम् तत्तद्गत्यनुसारेण इष्टानिष्टं तथा नृणाम् १ राशीनामभिमुखमप्र
दक्षिणं च उपवर्णितम् सव्येन चलन् दक्षिणेन करोतीति वदता अमुष्य वयं कथमनुमीमहि एतत्कथं ज्ञास्या-

राजोवाच यदेतद्भगवत आदित्यस्य मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षिणेन परिक्रामतो राशीनाम-
भिमुखं च प्रचलितं चाप्रदक्षिणं भगवतोपवर्णितममुष्य वयं कथमनुमीमही-
ति १ स होवाच यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिका-
दीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षि-
तेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुं च प्रदक्षिणेन परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां
सूर्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात् २ स एष भगवाना-
दिपुरुष एव साक्षान्नारायणो लोकानां स्वस्तय आत्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धिनि-
मित्तं कविभिरपि च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य षट्सु वसन्तादिष्वृ-
तुषु यथोपजोषमृतुगुणान्विदधाति ३ ॥ मो विरुद्धत्वादित्यर्थः १ चक्रवशात्स्वतश्च गतिद्वयम
विरुद्धमिति परिहारार्थः २ तत्कालनियमेन कर्मणां विशुद्धेः साद्गुण्यस्य निमित्तभूतमात्मानं विभज्य विजिज्ञा-
स्यमानः वितर्क्यमाणः यथोपजोषं यथाकर्मभोगमृतुगुणान् शीतोष्णादीन् ३ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

वर्णाश्रमानुचारानुवर्त्तिनःपुरुषस्त्रय्याआम्नातैःकर्मभिरिंद्रादिरूपम् योगवितानैश्च ध्यानादिभिरंतर्यामिरूपंपूजयंतः ४ सएवस्वगत्यामासादिव्यवहारकारणमित्याह सएषलोकानामात्मा द्यावापृथिव्योरंतरेणमध्येयं नभोवलयमंतरिक्षंतस्यमध्येयत्कालचक्रंतद्गतःराशिभिर्मेषादिभिःसंज्ञायेषाम् चैत्रादिसंज्ञास्तुचांद्रमासानां

तमेतमिहपुरुषास्त्रय्याविद्ययावर्णाश्रमाचारानुपथाउच्चावचैःकर्मभिराम्ना॰ तैर्योगवितानैश्चश्रद्धयायजंतोऽञ्जसाश्रेयःसमधिगच्छंति ४ अथसएषआ॰ त्मालोकानांद्यावापृथिव्योरंतरेणनभोवलयस्यकालचक्रगतोद्वादशमासान्॰ भुंक्ते राशिसंज्ञान्संवत्सरावयवान्मासःपक्षद्वयंदिवानक्तंचेतिसपादर्क्षद्वयमुप दिशंतियावताषष्ठमंशंभुंजीतसवैऋतुरित्युपदिश्यतेसंवत्सरावयः५ अथचया वताऽर्द्धेननभोवीथ्यांप्रचरतितंकालमयनमाचक्षते ६ अथचयावन्नभोमंडलं॰ सहद्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यांकात्स्न्येनसहभुंजीत॥ ५ मासमाह पक्षद्वयंमासइतिचांद्रेण मानेनपादंमहानक्षत्रद्वयंसौरेणदिवानक्तंच अहोरात्रमितिपित्र्येणषष्ठमंशंराशिद्वयम्५। ६ मंडलाभ्यांसह भुंजीन सहसहिसूर्यः यदाशुक्लप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवति तदासौरचांद्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमोभवति ससंव त्सरःततःसौरमानेनचवर्षेषट्दिनानिवर्द्धंते चांद्रमानेनषट्ह्रसंतीतिद्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपश्चाद्भा॰

भा०पं० एवं पंचवर्षाणि गच्छंति तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः ततः पुनः षष्ठः संवत्सरो भवति तदेवमवांतरभेदेन संवत्सरा
टी० दिपंचकं समामनंति ७ सोमादीनामपि स्थानं कार्यं चाह एवं चंद्रमा इति अर्कगभस्तिभ्यः मंडलरूपेभ्यः सपादर्क्षा
८० भ्यां सपाद दिनद्वयेन ८ सर्वेषां जीवनिवहानां प्राणः अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च अतएव जीवहेतुत्वाज्जीवश्च ९ न

तं कालं संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरं वत्सरमिति भानोर्मांद्यशैघ्र्यसमग
तिभिः समामनंति ७ एवं चंद्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्टाल्लक्षयोजनतउपलभ्यमा
मानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यां मासभुक्तिं सपादर्क्षाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमु
ग्रचारी द्रुततरगमनो भुंक्ते ८ अथ चापूर्यमाणाभिश्च कलाभिरमराणां क्षीयमाणा
भिश्च कलाभिः पितॄणामहोरात्राणि पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्वजीवनिव
हप्राणो जीवश्च एकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुहूर्तेन भुंक्ते ९ य एष षोडशकलः पुरुषो
भगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरु
धां प्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमय इति वर्णयंति १० तत उपरिष्टात्त्रिलक्षयोजन

देवाह य एष इति १० दक्षिणेनैव ननु तेषां पृथग्गत्यागतिरस्तीत्यर्थः कालायने कालचक्रे उत्तराषाढाश्रवण स्कं:
संधावभिजिन्नक्षत्रं फलविशेषेण पृथक्कल्पितं तेन सह तथाच श्रुतिः ॥ ॥ ॥ ॥ ८०

अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामधस्तात्कोणायादिति ११ पुरतः सूर्येण भोक्ष्यमाणे नक्षत्रे पश्चाद्भुंक्ते सहै वभुज्यमाने चारेण क्रमस्य नक्षत्राद्यतिक्रमेण वृष्टेर्विष्टंभः स्तंभनं यस्मात् ग्रहात् तमुपशमयतीति तथा १२ बुधो

दक्षिणेनैवकालायनईश्वरयोजितानिसहाभिजिताऽष्टाविंशतिः ११ ततउपरिष्टा
दुशनाद्विलक्षयोजनतउपलभ्यतेपुरतःपश्चात्सहैवचाऽर्कस्यशैघ्र्यमांद्यसाम्याभिः
र्गतिभिरर्कवच्चरतिलोकानांनित्यदाऽनुकूलएवप्रायेणवर्षयंश्चारेणानुमीयतेस
वृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः १२ उशनसाबुधोव्याख्यातःततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनतो
बुधःसोमसुतउपलभ्यमानःप्रायेणशुभकृद्यदाऽर्काद्व्यतिरिच्यतेतदाऽतिवाताऽभ्र
प्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते १३ अतऊर्ध्वमंगारकोऽपियोजनलक्षद्वितयउपल
भ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिःपक्षैरेकैकशोराशीन्द्वादशानुभुंक्तेयदिनवक्रेणाभिवर्त्ततेप्रा
येणाशुभग्रहोऽघशंसः १४ ततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनांतरगतोभगवान्बृहस्पतिरे
कैकस्मिन्राशौपरिवत्सरंचरति यदिनवक्रःस्यात्प्रायेणानुकूलोब्राह्मणकुलस्य १५

व्याख्यातः पुरतः पश्चात्सहैव वा चरतीति किंचिद्विशेषं चाह तत इत्यादिना आशंसते सूचयति १३ अघशंसः दुःख सूचकः यदि न वक्रेणाभिवर्त्तते तर्हि त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैः १४ यदि न वक्रः स्यात्तर्हि परिवत्सरम् १५ ॥ १५ ॥२

॥१६। १७ इतिपंचमेटीकायांद्वाविंशोऽध्यायः २२ ॥ त्रयोविंशे ध्रुवस्थानंज्योतिश्चक्राश्रयंततः शिशुमारस्वरूपेण

ततउपरिष्टाद्वियोजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानःशनैश्चरएकैकस्मिन्राशौत्रिंशन्मा।
सान्विलंबमानःसर्वानेवानुपर्येतितावद्भिरनुवत्सरैःप्रायेणहिसर्वेषामशांति।
करः१६ततउत्तरस्मादृषयएकादशलक्षयोजनांतरउपलक्ष्यंते यएवलोकानां।
शमनुभावयंतोभगवतोविष्णोर्यत्परमंपदंप्रदक्षिणंप्रक्रमंति १७ ॥इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेपंचमस्कंधेज्योतिश्चक्रवर्णनेद्वाविंशोऽध्यायः२२ ॥ श्रीशुकउवा।
च अथतस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनांतरतोयत्तद्विष्णोःपरमंपदमभिव
दंतियत्रहमहाभागवतोध्रुवऔत्तानपादिरग्निनेन्द्रेणप्रजापतिनाकश्यपेनध
र्मेणचसमकालयुग्भिःसबहुमानंदक्षिणतःक्रियमाणइदानीमपिकल्पजीवि
नामाजीव्यउपास्तेतस्येहानुभावउपवर्णितः१सहिसर्वेषांज्योतिर्गणानांग्रहनक्ष
त्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसाभगवताकालेनभ्राम्यमाणानांस्थाणुरिवावष्टं।
भईश्वरेणविहितःशश्वदवभासते॥ ७हरेश्चस्थितिरुच्यते १ यत्तत्प्रसिद्धंविष्णोःपरंपदंयत्रध्रु

मेढीस्तंभेबद्धा धान्याक्रमणपशवोबलीवर्दाः २ कर्मसारथिः सहायोयेषाम् ३ ईश्वराधारत्वात्तेनशंकेवनासीति
वक्तुंमतांतरमाह केचनेति ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रम् योगधारणायांस्थितमितिशेषः ४ लांगूले अग्रादधोभा

यथामेढीस्तंभआक्रमणपशवःसंयोजितास्त्रिभिस्त्रिभिःसवनैर्यथास्थानंमंड
लानिचरंति २ एवंभगणाग्रहादयएतस्मिन्नंतर्बहिर्योगेनकालचक्रआयोजि
ताध्रुवमेवावलंब्यवायुनोदीर्यमाणाआकल्पांतंपरिचक्रमंतिनभसियथामेघाः
श्येनादयोवायुवशाःकर्मसारथयःपरिवर्त्ततेएवंज्योतिर्गणाःप्रकृतिपुरुषसं
योगानुगृहीताःकर्मनिर्मितगतयोभुविनपतंति ३ केचनेतज्ज्योतिरनीकंशिशु
मारसंस्थानेनभगवतोवासुदेवस्ययोगधारणायामनुवर्णयंति ४ यस्यपुच्छाग्रेऽ
वाक्शिरसःकुंडलीभूतदेहस्यध्रुवउपकल्पितःतस्यलांगूलेप्रजापतिरग्निरिं
द्रोधर्मइतिपुच्छमूलेधाताविधाताचकट्यांसप्तर्षयःतस्यदक्षिणावर्त्तकुंडली
भूतशरीरस्ययान्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेतुनक्षत्राण्युपकल्पयंति दक्षिणायना
नितुसव्येयथाशिशुमारस्यकुंडलाभोगसंनिवेशस्यपार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः

गेउदगयनानि अभिजिदादीनिपुनर्वस्वंतानिचतुर्दशदक्षिणपार्श्वे दक्षिणायनानिपुष्यादीन्युत्तराषाढांतानिचतुर्द
शवामपार्श्वे ५

तदेवस्थानविशेषेण विभज्य दर्शयति पुनर्वसुपुष्याविसादिना पुनर्वसू उदगयनांसंनद्धान्तं पुष्योदक्षिणाय।
मस्याद्यं आर्द्राश्लेषे तयोर्निरंतरं अभिजिदुत्तराषाढे उत्तरदक्षिणायनयोराद्यं तन नक्षत्रे श्रवणपूर्वापाढे धनिष्ठा।
मूलं च तयोरप्युत्तरपूर्वे मघादीनियान्यनुराधांतानि दक्षिणायनान्यष्टतानि वामपार्श्वपंक्तिषु वामपार्श्वास्थिषु।

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषे च दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोः धनिष्ठामूलं च दक्षिणवामयोः कर्णयोः मघादीन्यष्टनक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्वपंक्तिषु युंजीत तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वपंक्तिषु प्रातिलोम्येन प्रयुंजीत शतभिषाज्येष्ठे स्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ६ उत्तराहनावग्रस्तिरधराहनौ यमः मुखेषु चांगारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चंद्रो नाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वांगेषु रोमसु सर्वे तारागणाः ७ ॥ २ ॥

मृगशीर्षादीनि प्रातिलोम्येन पूर्वाभाद्रपदांतानि यान्युदगयननक्षत्राण्यष्टतानि दक्षिणपार्श्वे शतभिषक्।
ज्येष्ठे उत्तरदक्षिणायनयोर्येऽवशिष्टे ते स्कंधयोः ६ यमो नक्षत्ररूपः तथा नारायणोऽश्विनौ च ककुदि गलपृष्ठ

ज्योतिषो लोकायाश्रयाय कालायनाय कालचक्ररूपाय नमो धीमहीति मंत्रेणोपतिष्ठेत मंत्रकृतां पूर्वोक्तं मंत्रं जप-
तां ॥ ८ ॥ इति पंचमे टीकायां त्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३ ॥ एवं त्रिभिर्दुमर्यादापालनं वर्णितं तथा अधोभुव-
नमर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते १ चतुर्विंशे रवेरर्वाक्स्वर्भान्वादिस्थितिः क्रमात् अतलादिबिलस्वर्गमर्यादाः

एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः संध्यायां प्रयतो वाग्यतो
निरीक्षमाण उपतिष्ठेत नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापु
रुषाय धीमहीति ग्रहर्क्षतारामयमाधिदैविकं पापापहं मंत्रकृतां त्रिकालम् ॥
नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्कालजमाशु पापम् ८ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे पंचमस्कंधे शिशुमारसंस्थानं नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३ ॥
श्रीशुक उवाच अधस्तात्सवितुर्योजनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योऽसा
वमरत्वं ग्रहत्वं चाऽलभत भगवदनुकंपया स्वयमसुरापसदः सैंहिकेयो ह्यतदर्हः ॥
१ ॥ १ ॥ ६ ॥ ६ ॥
तस्य तात जन्म कर्माणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः १ ॥

सप्त वर्णिताः २ सूर्यमारभ्य ध्रुवांतं संनिवेशं निरूप्येदानीं सूर्यादधस्तान्निरूपयति अधस्तादिति स्वर्भानुः
॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥
राहुः अलभत लेभे सिंहिकायाः पुत्रः १ ॥ १ ॥

भा०पं० ग्रहणंवक्तुमाह यदद:प्रतपतस्तरणेर्मंडलं अमृतपानेमध्यप्रवेशेनतयोर्व्यवधानंकरोतीतितथा अतए
टी० वैताभ्यांसूचितत्वाद्वैरमनुबध्नातीतितथा २ भागवतंचक्रंपरिवर्त्तमानंपरिभ्रमत् अभिअभिमुखंमुहूर्त्त
८३ मवस्थितःसन् इति एवमंतराऽतदवस्थानमुपरागंवदंति तत्रचक्रजुवक्रस्थितिभ्यामर्धग्राससर्वग्रासौन

यददस्तरणेर्मंडलंप्रतपतस्तद्विस्तरतोयोजनायुतमाचक्षते द्वादशसहस्रंसोमस्यत्रयोदशसहस्रंराहोर्यःपर्वणितद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधःसूर्यचंद्रमसावभिधावति २ तन्निशम्योभयत्रापिभगवतारक्षणायप्रयुक्तंसुदर्शनंनामभागवतंदयितमस्त्रंतत्तेजसादुर्विषहंमुहुःपरिवर्त्तमानमभ्यवस्थितोमुहूर्त्तमुद्विजमानश्चकितहृदयआरादेवनिवर्त्ततेतदुपरागमितिवदंतिलोकाः ३ ततोऽधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणांसदनानितावन्मात्रएव ४ ततोऽधस्ताद्यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतगणानांविहाराजिरमंतरिक्षंयावद्वायुःप्रवातियावन्मेघाउपलभ्यंते ५ ततोऽधस्ताच्छतयोजनांतरइयंपृथिवीयावद्धंसभासश्येनसुपर्णादयःपतत्रि

तुयासोऽस्तिदूरांतरत्वात् ३ तावन्मात्रे योजनायुते ४ अंतरिक्षम् ग्रहहीनम् तस्यावधिमाह यावद्वायुःप्रवातीति तीव्रोवाति तस्याप्यवधिमाह यावन्मेघाः ५ पृथिव्याउपरिभूर्लोकावधिमाह यावद्धंसादयःपार्थिवाविका

योजनायुतांतरेणप्रत्येकमुच्छ्रिताः आयामोयः कटाहस्य तावद्विस्तारेण ७ सामान्येनविवराणिवर्णयति एते ष्विसादिना अथातलादयस्ततः प्राक्तनेनग्रंथेन एतेषुदैसादयोनिवसंतीन्वयः कथंभूतेषुअधिकःकाम-
भोगश्चऐश्वर्यानंदश्चविभूतिश्चसंपत्तिश्चतैःरूसमृद्धाभवनादयोयेषुकथंभूताः नित्यप्रमुदिताअनुरक्ताःक

उपवर्णितंभूमेर्यथासंनिवेशावस्थानंमवनेरप्यधस्तात्सप्तभूविवराःएकैकशो योजनायुतांतरेणायामविस्तारेणोपक्लृप्ताःअतलंवितलंसुतलंतलातलंमहा तलंरसातलंपातालमितिं ७ एतेषुहि विलस्वर्गेषुस्वर्गादप्यधिककामभोगै श्वर्यानंदविभूतिभिःसुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडविहारेषुदैत्यदानवकाद्रवेयाः नित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरागृहपतयईश्वरादप्यप्रतिह तकामामायाविनोदानिवसंति ८ येषुमहाराजमयेनमायाविनाविनिर्मिताःपुरो नानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वराय तनादिभिः

लत्राद्योयेषांनप्रतिहतःकामोयेषाम्मायाविनोदोयेषाम् ८ किंच हेमहाराजयेषुम येननिर्मिताःपुरश्चचकासतीत्यन्वयःकथंभूताःनानायेमणिप्रवरास्तेषांप्रवेकाःमुख्याःतैर्विरचितैर्वि चित्रैर्भवनादिभिःतथाविवरेश्वराणांगृहोत्तमैश्चसमलंकृताःकीदृशैःगृहोत्तमैः॥ ॥ ॥ एमः

भा०पं० नागाश्च अप्सराश्च मिथुनभूताः पारावतादयश्चैतैराकीर्णाः कृत्रिमाभूमयो येषु तैः पाठांतरे नानास्वनत्वं
टी० मिथुनविशेषणम् ॥ ९ ॥ उद्यानानि च अतितराममरलोकश्रियमतिशयितानि येषु च का सतीत्यन्वयः काभिः श्री
८४ भिः केषाम् कुसुमफलस्तवकाश्च सुभगकिसलयानि च तैरवनतारुचिरा विटपा येषां विटपिनाम् लतानामंगे
रालिंगितानां श्रीभिः तथा समिथुनाश्चक्रवाकादिमिथुनसहिताये विविधा विहंगाः स्तद्युक्तानां जलाशयानां च श्री

नागाप्सरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैः
समलंकृताश्चकासति ॥ ९ ॥ उद्यानानि चातितरां मनइंद्रियानंदिभिः कुसुमफल-
स्तवकसुभगकिसलयावनतरुचिरविटपविटपिनां लतांगालिंगितानां श्रीभिः
समिथुनविविधविहंगमजलाशयानाममलजलपूर्णानां झषकुलोल्लंघनक्षुभि
तनीरनीरजकुमुदकुवलयकल्हारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु कृतनि
केतनानामेकविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रिय

भिः कीदृशानाममलैर्जलैः पूर्णानाम् पुनरपि कैः तिशयितानि झषकुलोल्लंघ (मतिशयितानि ॥
नेन क्षुभितं यज्जलाशयानां नीरं तस्मिन् यानि नीरजादीनि तेषां वनेषु कृतं निकेतनं यैस्तेषामर्थात्पक्षिणामे
कोऽखंडो यो विहारस्तेनाकुलाश्च ते मधुराश्च विविधस्वनादयः तैर्ये इंद्रियोत्सवास्तैश्च यथा समिथुनेत्यादे-
रुत्तरेणैव संबंधः मनइंद्रियादिभिरिति स्वनादीनां विशेषणम् तत्र नीरजं सामान्येन कमलम् लोहितं शतपत्रं न

अहोरात्रादिभिर्यद्भयं तन्नोपलक्ष्यते सूर्याद्यभावात् ११।१२ क्लम श्रमः ग्लानिरनुत्साहः १३ कल्याणानां मंग
लरूपाणाम् १४ यस्मिन् भगवत्तेजसि प्रविष्टे पुंसवनानि गर्भाः आचतुर्थाद्वेत्स्रावः पातः पंचमषष्ठयोरिति।

यत्र ह वाव न भयमहोरात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते ११ यत्र हि महाहिप्रव
रशिरोमणयः सर्वं तमः प्रबाधंते १२ न वा एतेषु वसतां दिव्यौषधिरसरसायनान्नपा
नस्नानादिभिराधयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदक्ल
मग्लानिरिति वयोवस्थाश्च भवंति १३ न हि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्चन मृ
त्युर्विना भगवत्तेजश्चक्रापदेशात् १४ यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरवधूनां प्रायः पुंसवनानि
भयादेव स्रवंति पतंति च १५ अथातले मयपुत्रोऽसुरो बलो निवसति येन ह वा इह
सृष्टाः षण्णवतिर्मायाः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयंति यस्य च जृंभमाणस्य मुख
तस्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यंत स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति या वै विलायनं प्रविष्टं पु
रुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मित ऽ स्त्रावपानौद्ग

यौ १५ सवर्णे रताः स्वैरिण्यः कामिन्यस्त्वसवर्णेऽपि तत्राप्यतिचंचलाः पुंश्चल्यः विलायनं विलायतनम्।
साधयित्वा संभोगसमर्थं कृत्वा स्वीये असाधारणा विलासाः तत्पूर्वकोऽवलोकस्तेनानुरागयुक्तं स्मितम्॥ ६॥

२४

भा०पं० तेन संलापउपगूहनं च नर्मादिभिः यस्मिन्नर्थेऽनुपयुक्ते सेविते १६ भवयोर्भवस्य भवान्याश्च चित्रभानुरग्निः सेन
टी० निष्ठ्यूतं फूत्कृत्य सत्यक्तम् असुरेन्द्राणाम् अवरोधेषु अंतःपुरेषु पुरुषीभिः स्त्रीभिः १७ सुतले बलिरधुनाऽप्यास्त इत्य

८५ संलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयंति यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमि
ति अयुतमहागजबलः आत्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदांध इव १६ ततोऽधस्ता-
द्वितले हरो भगवान्हाटकेश्वरः सपार्षद्भूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो
भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण य-
त्र चित्रभानुर्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं
भूषणेनासुरेंद्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयंति १७ ततोऽधस्तात्सुतल उदार
श्रवाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेंद्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादि
तेर्लब्धकायो भूत्वा बटुवामनरूपेण पराक्षिप्तलोकत्रयो भगवदनुकंपयैव पुनः
प्रवेशित इंद्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाऽभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव
भगवंतमाराधनीयमपगतसाध्वस आस्तेऽधुनापि १८॥ अन्वयः कथंभूतः महेंद्रस्य प्रियं कर्तु-
मिच्छता प्रथमं पराक्षिप्तमपहृतं लोकत्रयं यस्य सः पुनर्भगवतोऽनुकंपयैव तत्र प्रवेशितः सन्नीदृशेन योऽदितेः
सकाशाद्भूत्वा बटुवामनरूपेण लब्धकायस्तेन १८॥

केचित्तस्यक्षनलराज्यंभूमिदानफलंमन्यतेतन्निराकरोति नोएवैतदिति यद्बिलनिलयेविवरस्थाने ऐश्वर्यमे
तत् भूमिदानस्यसाक्षात्कारः फलंनभवत्येव कुतद्व्यपेक्षायामेवंभूतस्यदानस्यसाक्षादपवर्गहेतुत्वादित्याह।
यत्तस्मिंदानंतस्यतदेवाह भगवत्यशेषजीवनिकायानांजीवभूतश्चासावात्मभूतश्चसर्वजीवनियंताचासावा

नोएवैतत्साक्षात्कारोभूमिदानस्य यत्तद्भगवत्यशेषजीवनिकायानांजीवभूतात्मभू
तेपरमात्मनिवासुदेवेतीर्थतमे सर्वजीवनियंतर्यात्मारामेपात्रउपपन्नेपरयाश्र
द्धयापरमादरसमाहितमनसासंप्रतिपादितस्यसाक्षादपवर्गद्वारस्ययद्बिलनिल
यैश्वर्यम् १९ यस्यहवावक्षुतपतनप्रस्खलनादिषुविवशःसकृन्नामभिगृणन्पु
रुषःकर्मबंधनमंजसाविधुनोतियस्यहैवप्रतिबाधनंमुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते
२० तद्भगवतामात्मवतांसर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतमेच २१ नवैभगवान्नूनममु
ष्यानुयाह॥ आत्मारामश्चेत्यर्थः तस्मिन्संप्रतिपादितस्य १९ किंच यस्यनामक्षुतादिषुचविवशोऽपिसकृ
दपिगृणन्कर्मबंधंविधुनोति कथंभूतम् यस्यप्रतिबाधनंत्विहमुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते यन्निवृत्त्यर्थंयोगसां
ख्यादिक्लेशाननुभवंतीत्यर्थः तंकर्मबंधंसजंति २० ननतस्मिन्भगवतांभक्तानांज्ञानिनांचयथायथमात्मदे ज्ञान
देहदे आत्मतमेच समर्पितस्यभूमिदानस्यननत्फलमितिपूर्वेणैवसंबंधः २१ किंच नेदंभगवदनुकंपाफलम

२४
भा०पं०
टी०
८६

आत्मनईश्वरस्यानुस्मृतिंमुष्णातीतिथा तदुक्तमृत्वास्फुदेवेमनोयस्यजपहोमार्चनादिषु तस्यांतरायोमैत्रेयदेवं
द्रत्वादिकफलमिति २२ तस्यैकांतभक्तिसत्रपंच माहयत्त इतिप्रसिद्धमितिवक्ष्यमाणमुवाचहेत्यन्वयःकथं
भूतःअनधिगतःअन्यउपायोयेन तेनभगवतायाच्ञाछलेनापहृतंस्वशरीरमात्रावशेषितंलोकत्रयंयस्य सम्य
क्प्रतिमुक्तोबद्धःअपविद्धःप्रक्षिप्तो ऽपिसन् २३ वतेतिखेदे भगवान्विद्वानपियोसाविंद्रः यस्यैकांतेनबृहस्प-

यद्उतपुनरात्मानुस्मृतिमोषणंमायामयभोगैश्वर्यमेवातनुतेति २२ यत्तद्भगवता
नधिगतान्योपायेनयाच्ञाछलेनापहृतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयोवरुणपाशै-
श्च संप्रतिमुक्तोगिरिदर्यांच्चापविद्धइतिहोवाच २३ नूनंवतायंभगवानर्थेषुनिः
ष्णातोयो ऽसाविंद्रोयस्यसचिवोमंत्रायवृतएकांततोबृहस्पतिस्तमतिहायस्वयमु-
पेंद्रेणात्मानमयाचतआत्मनश्चाशिषोनोएवतद्दास्यमतिगंभीरवयसःकालस्यम-
न्वंतरपरिवृतंकियल्लोकत्रयमिदम् २४ ॥ तिःसचिवःसहायःयतोमंत्रार्थंवृतःसो ऽपिपुरु-
षार्थेषु नूनंननिष्णातःननिपुणःयतउपेंद्रेणद्वारभूतेन तमुपेन्द्रंविहायात्मानमांलोकत्रयमयाचत तंमंत्रप्रद-
बृहस्पतिमतिहायेतिवा तस्मिन्प्रसन्नेसएववरणीयोनलोकत्रयंयतस्तइतितुच्छमित्याह अतिगंभीरमनंतव एमः
योयस्यतस्यकालस्ययन्मन्वंतरम् तेनपरिहृतंविपर्ययस्तंलोकत्रयमिदंकियत् २४॥ २४ ॥ ॥ ८६

प्रह्लादस्त्वेक एवार्थनिष्णात इत्याह यस्यानुदास्यमिति स्वपितरि उपरते सति स्वपित्र्यं पदं भगवता दीयमानमपि भगवतः
खलु परमन्यदिति कृत्वा नानुजग्राहेत्यर्थः २५ ननु त्वमतिवीरः कुतस्तमेव बहुमन्यसे तत्राह तस्यानुपथमनुवर्त्म अमृजिता
अक्षीणाः कषाया रागादयो यस्य परिहीणो भगवदनुग्रहो यस्य स को वा उपगन्तुमिच्छतीति २६ अथ शुकोक्तिः नन्वेवंभूतश्चेद्

यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः किल वव्रे न तु स्वपित्र्यं यदुताकुतोभयं पदं दीयमानं भगव
तः परमिति भगवतोपरते खलु स्वपितरि २५ तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषा
यः को वास्मद्विधः परिहीणभगवदनुग्रह उपजिगमिषतीति २६ अथ तस्यानुचरितमुप
रिष्टाद्विस्तरिष्यते यस्य भगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदापाणिरवतिष्ठते नि
जजनानुकम्पितहृदयो येनाङ्गुष्ठेन पदा दशकन्धरो योजनायुतायुतं दिग्विजय उच्चाटितः
ततोऽधस्तात्तलातले मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरारिणा त्रिलोकीशं चि
कीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परिरक्षितो
विगतसुदर्शनभयो महीयते २८ बलिस्तर्हि तस्यैव चरितं विस्तरेण कथ्यतां तत्राह तस्य बलेरनुचरितमु
परिष्टादष्टमे विस्तरिष्यते यस्य द्वार्यवतिष्ठते निजजनेष्वनुकम्पितं कृतानुकम्पं हृदयं यस्य द्वारपालकमदर्शयति येन श्रीनारा
यणेन बलेर्द्वारि विशन् दशकन्धर उच्चाटितः केन पदा तत्राप्यङ्गुष्ठेनैव २७ यथा हरिणा स्वभक्तो बलिः सुतले निहितः ॥ ६ ॥

सुखमास्तेएवंमहादेवभक्तोऽपिमयस्तलातलेसुखमास्तइत्याहततइतिलब्धंपदंस्थानंयेनमहीयतेपूज्यते २८ नेक।
शिरसामनेकफणानांगणोऽस्तिएतत्प्रपंचयतिकुहकेतिमहाभोगवंतोमहाकायाःपुरुषवाहात्हरेर्वाहनात् २९ विबुध
प्रत्यनीकाःदेवशत्रवःसकलेष्वपिलोकेष्वनुभावोयस्यतस्यैवतेजसादर्शनेनप्रतिहतोबलावलेपोवीर्यमदोयेषाम्बिलेश

ततोऽधस्तान्महातलेकाद्रवेयाणांसर्पाणांनैकशिरसांक्रोधवशोनामगणःकुहकत
क्षककालियसुषेणादिप्रधानामहाभोगवंतःपतत्रिराजाधिपतेःपुरुषवाहादनवर
तमुद्विजमानाःस्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसंगेनक्वचित्प्रमत्ताविहरंति २९ ततोऽध
स्ताद्रसातलेदैतेयादानवाःपणयोनामनिवातकवचाःकालेयाहिरण्यपुरवासिनइ
तिविबुधप्रत्यनीकाउत्पत्त्यामहौजसोमहासाहसिनोभगवतःसकललोकानुभाव
स्यहरेरेवतेजसाप्रतिहतबलावलेपाबिलेशयाइववसंतियेवैसरमयेंद्रदूत्यावाग्भि
र्मन्त्रवर्णाभिरिंद्राद्बिभ्यति ३० ततोऽधस्तात्पातालेनागलोकपतयोवासुकिप्रमुखाःशं
खकुलिकमहाशंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकम्

याःसर्पाइवइंद्रदूत्याप्रयुक्ताभिर्मन्त्ररू
पाभिर्वाग्भिःएवंहिवैदिकमाख्यानम्पणिभिरसुरैर्निगूढागासमन्वेष्टुंसरमादेवशुनीइंद्रेणप्रहितासंधिमिच्छंतःपणयःप्राहुः
किमिच्छंतीसरमेत्यादिसाचसंधिमनिच्छंतींद्रस्तुतिपूर्वकंतानप्रतिपुरुषमाहहताइंद्रेणपणयःशयध्वमित्यादितेचतच्छु

बिभ्यतीति ३० महाभोगाः महाफणाः
क्रोधवशाः

ग्रामः
८७

पंचादिसंख्यानिशीर्षाणियेषामूर्शीर्ष्णामितिवृक्षव्येशीर्षाणामित्यार्षः ३१ इतिपंचमेटीकायांचतुर्विंशोऽध्यायः २४ पंचविं
शेततोऽधस्तादाहशेषस्यसंस्थितिम् संजिहीर्षोरिदंकालेयत्ररुद्रसमुद्भवः १ तस्यपातालस्यकोऽसावनंतःसात्वतीयाः सा

त्वलाश्वतरदेवदत्तादयोमहाभोगिनोमहामर्षानिवसंति तेषामुहवैपंचसप्तदशशतसह
स्रशीर्षाणांफणासुविरचितामहामणयोरोचिष्णवःपातालविवरतिमिरनिकरंस्वरोचि
षाविधमंति ३१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेचतुर्विंशतितमोऽध्यायः २४ श्री
शुकउवाच तस्यमूलदेशेत्रिंशद्योजनसहस्रांतरआस्तेयावैकलाभगवतस्तामसीसमा
ख्यातानंतइतिसात्वतीयाद्रष्टृदृश्ययोःसंकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणंसंकर्षणमित्या
चक्षते १ यस्येदंक्षितिमण्डलंभगवतोऽनंतमूर्तेःसहस्रशिरसएकस्मिन्नेवशीर्षणिध्रि
यमाणंसिद्धार्थइवलक्ष्यते २ यस्यहवाइदंकालेनोपसंजिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिर
भ्रमद्भ्रुवोरंतरेणसांकर्षणोनामरुद्रएकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिखंशूलमुत्तंभयन्नुदति
ष्ठन् ३ ७ त्वनतंत्रनिष्ठाःचतुर्व्यूहोपासनेयंसंकर्षणमित्याचक्षते तथाख्यानेहेतुःद्रष्टृदृश्ययोःसम्यक्कर्षणमेकीक
रणंयेनततकृतःअहमित्यभिमानोलक्षणंचिन्हमधिष्ठातुर्यस्यअहंकाराधिष्ठानेनदृग्दृश्यसंकर्षणात्संकर्षणइत्यर्थः १
अनंतत्वमाहयस्येदमितियच्छब्दानांसएषभगवाननंतइत्युत्तरेणान्वयः २ तामसत्वमाहयस्येदंविश्वमुपसंहर्तुमिच्छ

अमर्षेणाविरचिते रुचिरे रुक्रवे कुटिलीकृते भ्रमंत्यौ भुवौ तयोर्मध्यं उत्तंभयन्नुन्नमयन् ३ सुभगास्समाह यस्यांघ्रिकमलयुगले ऽरुणाविशदा नखा एव मणयः तेषां खंडः समूहः तस्य मंडलेषु परिस्फुरतां कुंडलानां प्रभया मंडितानि गंडस्थलानि येषु तानि ४ चारुणी अंगवलये विलसिताश्च ते विशदाश्च विपुलाश्च धवलाश्च सुभगाश्च रुचिराश्च भुजा एव रजतस्तंभास्तेषु अगुरुचं

यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिखण्डमंडलेष्वहिपतयः सह सात्वतर्षभैः।
एकांतभक्तियोगेनावनमन्तः स्ववदनानि परिस्फुरत्कुण्डलप्रभामंडलमंडितगंड
स्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु विलोकयंति ४ यस्यैव हि नागराजकु
मार्य आशिष आशासानाश्चार्वंगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभु
जरजतस्तंभेष्वगुरुचंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिंपमानास्तदभिमर्शनोन्मथित
हृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितगदविघूर्णिता।
रुणकरुणाऽवलोकनयनवदनारविंदं सव्रीडं किल विलोकयंति ५ स एव भगवा।
ननंतोऽनंतगुणार्णव आदिदेव उपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते ॥ ६॥

दनकुंकुमानां पंक एवानुलेपः तेनावलिंपमानाः तेषामभिमर्शनेनोन्मथिते हृदये मकरध्वजस्यावेशेन रुचिरं च ललितं रामः
च स्मितं यासां ताः तस्यानुरागेण मदेन च मुदितं च तन्मदेन विघूर्णिते प्रचलिते च आ ईषदरुणे करुणाऽवलोकयुक्ते नयने यस्मि ८८

तद्वदनारविंदं विलोकयंति ५ भगवतोऽनंतस्य

रोषः क्रोधः उपसंहृतस्तस्य रोषवेगो येन ६॥ ७ ॥ उपासनार्थमाह स्त्र्यादिभिर्ध्यायमानः चिंत्यमानः अनवरतम
देन मुदितश्चासौ विकृतविह्वलोचनश्च सूललितेन मुखरिकामृतेन स्वपार्षदान् विबुधयूथपानां पतीश्चा
प्याययमानः हर्षयन् नीलेवाससी यस्य एकमेवकुंडलं यस्य हलस्य ककुदि पृष्ठे कृतः सुभगश्च सुंदरश्च भुजो

ध्यायमानः सुरासुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविह्वललो
चनः सुललितमुखरिकामृतेनाप्यायमानः स्वपार्षदविबुधयूथपतीनपरिम्लान
रागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयं
तीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुंडलो हलककुदि कृतसुभगसुंदरभुजो भगवान्
माहेंद्रो वारणेंद्र इव कांचनीं कक्षामुदारलीलो बिभर्ति ७ य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमा
नो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयं हृदयग्रंथिं सत्त्वरजस्तमो
मयमंतर्हृदयंगत आशु निर्भिनत्ति तस्यानुभावान् भगवान्स्वयंभुवो नारदः सह तुंबु
रुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ८ ॥ ७ येन उदारा लीला यस्य सः न परिम्लानो रागः कांति
र्यस्याः तस्याः नवतुलसिकाया आमोदमध्वासवेन सुरभिमधुरसेन माद्यतां मधुकराणां ये व्राताः तेषां मधु
रगीतेन श्रीर्यस्याः तां वनमालाम् कक्षां वरत्राम् ७ संश्लोकयामास वर्णयामास ८ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ९ ॥

२५

भा०पं० अस्य जगत उत्पत्त्यादिहेतवो गुणा यस्येक्षया कल्पाः स्वस्वकार्यसमर्था आसन् यस्य तु रूपं ध्रुवमनंतमकृतम
टी० नादि तत्र हेतुः यदेकमेव सत् आत्मन आत्मनि नानाकार्यप्रपंचमधात् तस्य ब्रह्मरूपस्य वर्त्म तत्त्वं जनः कथमु
८९ ह वेद नैव वेदेत्यर्थः ९ तर्हि कथं मुमुक्षुभिः सेव्यते तत्राह मूर्त्तिमिति यत्रेदं सदसद्विभाति सः नोऽस्माकं भक्ता
नां बहुकृपया संशुद्धं सत्त्वं मूर्त्तिं बभार स्वजनानां मनांस्यादातुं वशीकर्त्तुं कृतां यस्य लीलां मृगपतिः सिंहः आद
दे अशिक्षत् यतः उदाराणि वीर्याणि यस्य तस्मादन्यं मुमुक्षुः कं माश्रयेदित्युत्तरेणान्वयः यद्वा कृपयेत्यत्र हेतुः य

उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयासन् यद्रूपं ध्रु
वमकृतं यदेकमात्मन्नानाधात्कथमु ह वेद तस्य वर्त्म ९ मूर्त्तिं नः पुरुकृपया बभा
र सत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र यल्लीलां मृगपतिराददेऽनवद्यामादातुं स्व
जनमनांस्युदारवीर्यः १० यन्नाम श्रुतमनुकीर्त्तयेदकस्मादार्त्तो वा यदि पतितः प्र
लंभनाद्वा हंत्यंहः स यदि नृणामशेषमन्यं कं शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ११ ॥ ९

यस्मात्स्वजनानां मनांस्यादातुं लीलामाददे मृगपतिरिवोदारवीर्यः यद्वा मृग्यंत इति मृगाः कामप्रदाः तेषां
पतिर्मुख्यः १० किंच आस्तां तस्य कृपया वपुर्धारणं तद्भजनं वा तन्नामोदार्यमेवातिचित्रमित्याह यस्य नाम य
दि पतितो महापातक्यपि अनुकीर्त्तयेत् तर्हि स शुद्धो दिति किमु वक्तव्यम् यतोऽसावेव नृणामशेषमंहः सद्यो हं राम:
ति कथमनुकीर्त्तयेत् अन्यतः श्रुतं वा अकस्माद्वा आर्त्तो वा सन् प्रलंभनाद्वा परिहासात् तस्माच्छ्रेयारन्यम् ११ ॥ ९ ८९

गिर्यादिसहितं भूगोलम् सत्वानि प्राणिनः सहस्रजिह्वोऽपि कोगणयेत् १२ दुरंतं वीर्यं बलं यस्य उरवो गुणाः अनु
भावश्च यस्य स च स च रसायाः भूमेर्मूले स्थितः तिष्ठति आत्मतंत्रः आत्माधारः १३ उक्तस्य लोकविभागस्योप-
योगं वदन्नुपसंहरति एताह्येवेह कामान्कामयमानैर्नृभिरुपगंतव्याइत्यन्वयः १४ तस्य प्रपंचः एतावत्यः विपा

मूर्द्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्वम् आनंत्यादनि
मितविक्रमस्य भूम्नः कोवीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः १२ एवंप्रभावो भगवा
ननंतो दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः मूलेरसायाः स्थित आत्मतंत्रो यो लीलया क्ष्मां
स्थितये बिभर्त्ति १३ एताह्येवेह नृभिरुपगंतव्यागतयो यथाकर्मविनिर्मिताः य
थोपदेशमनुवर्णिताः कामान्कामयमानैः १४ एतावतीर्हि राजन्पुंसः प्रवृत्तिलक्ष
णस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृशा यथाप्रश्नं व्याचख्ये किमन्यत्कथया
म इति १५ ॥ इति श्री० पं० भूविवरविध्युपवर्णनं नाम पंचविंशतितमो० २५ ॥ राजोवा
च महर्ष एतद्वैचित्र्यं लोकस्य कथमिति ॥ ऽकगतयः फलभूता गतयः ताः व्याचख्ये

व्याख्यातवानस्मि १५ ॥ इति पंचमे टीकायां पंचविंशतितमोऽध्यायः २५ ॥ षड्विंशे तु ततोऽधस्तान्नरकस्थिति
रुच्यते पापिनो यत्र दह्यंते यमदूतैर्यथायथम् १ पुंसो गतय उच्चावचा विसदृशा इति भोगवैचित्र्यमुक्तं न देतत्कुत

२६

भा॰पं॰ कर्मणः समानत्वेऽपि श्रद्धावैचित्र्यमिति परिहरति त्रिगुणत्वादिति सात्त्विक्या श्रद्धया कर्त्तुः सुखित्वं राजस्या
टी॰ सुखित्वं दुःखित्वं च तामस्या दुःखित्वं मूढत्वं च तत्रापि तासां श्रद्धानां नानातारतम्यात्सुखादितारतम्यं सर्वेषामित्य-
६॰ र्थः १ प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः सएव लक्षणं प्रमाणं यस्य अधर्मस्य कर्त्तुः श्रद्धावैसादृश्यं तमसस्तारतम्यात्तत्रापि का।

ऋषिरुवाच त्रिगुणत्वात्कर्त्तुः श्रद्धया कर्मगतयः पृथग्विधाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवंति १ अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्य तथैव कर्त्तुः श्रद्धाया वैसादृश्यात्कर्मफलं विसदृशं भवति या ह्यनाद्यविद्यया कृतकामानां तत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्तासां प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः २ राजोवाच नरका नाम भगवन्किं देशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहोस्विदंतराल इति ३ ऋषिरुवाच ॥ अंतराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्च जलाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिना सत्या एवाशिष आशासाना निवसंति ४॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

रणं दर्शयन्नाह अनाद्यविद्याकृतानां का-
मानां सृतयो नरकाः तासाम् अथेदानीं ताः प्राचुर्येणानुवर्णयिष्याम इत्यन्वयः २ किं भूमावेव देशविशेषाः त्रिलोक्याः स्कं॰
ब्रह्मांडाद्बहिर्वा आवरणेषु मध्ये अंतराले वा भूमिव्यतिरिक्ते ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ॥ ६॰

कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषमेव दमं पापफलं दंडं करोति नउल्लंघितं भगवच्छासनं येन ५ एतांतरेणाष्टाविंशति।

यत्र ह वाव भगवान्पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जन्तुषु संपरेते
षु यथाकर्मावद्यं दोषमेवानुल्लंघितभगवच्छासनः सगणो दमं धारयति ५ तत्र है
के नरकानेकविंशतिगणयंति अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः
तामिस्रोऽन्धतामिस्रो रौरवो महारौरवः कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकर
मंधकूपः कृमिभोजनः संदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्रा
णरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति किंच क्षारकर्दमो
रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दंदशूकः अवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्य
ष्टाविंशतिनरका विविधयातनाभूमयः ६ तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति
स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते अ
नशनानुदपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यातनाभिः पात्यमानो जंतुर्यत्र कश्मलमासा

माह किंचेति ६ पापभेदेन च तत्तन्नरकयातनाभेदं प्रपंचयति य स्त्वित्यादिना पात्यमानः पीड्यमानः एकदैव तदैवं ७

भा० पं० टी० ६१

पुरुषं पतिं वंचयित्वा ॥ एतत् शरीरमिति दूरं धनादि ममेति मत्वा स्वयं च कुटुंबमेव पुष्णाति तेनाशुभेन ९ रुरवो भू-
त्वेति कर्माण्येव तथा परिणामं प्राप्येत्यर्थः अतिक्रूरस्य भारुंगाख्यस्य सत्वस्यापदेशः संज्ञा यस्य १० क्रव्येण ।

एवमेवांधतामिस्रे यस्तु वंचयित्वा पुरुषं दारादीनुपभुंक्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो या-
तनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मा-
दंधतामिस्रं तमुपदिशंति ॥ यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केव-
लं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपत-
ति ९ ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जंतवः परत्र यमयातनामुपगतं त एव रुरवो भू-
त्वा तथा तमेव विहिंसंति तस्माद्रौरवमित्याहुः रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्वापदेशः ।
एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयंति यः ।
केवलं देहंभरः ११ यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरंधयति तमपकरु-
णं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुंभीपाके तप्ततैले उपरंधयंति १२ ॥ ६ ॥

निमित्तेन मांसार्थमित्यर्थः ११ प्राणतः सजीवान् उपरंधयति पचति अपकरुणं निष्कृपम् १२ ॥ ६ ॥ राम:

॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ श्रीकाशीविश्वेश्वराय ॥ ६१

खले समेदेशे १३ स्वधर्महा धर्मत्यागी १४ स्वनयन् रुदन् कश्मलं मोहमुपगतो भवति अदृष्टदोषा स्तेनोपरुद्धाः सं
तो यथा कश्मलमुपगताः तद्वत् १५ ईश्वरेणोपकल्पिता मनुष्यरक्तपानादिलक्षणा वृत्तिर्येषाम् मत्कुणादीनां न

यस्त्विह पितृविप्रब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमंडले ता
म्रमये तप्तखलेऽपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासा
भ्यां च दह्यमानांतर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टते अवतिष्ठति परिधावति च यावंति प
शुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि १३ यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखंडं
चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरंति तत्र हासावितस्ततो धावमान उभ
यतो धारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वांगो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्छि
तः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखंडानुगतं फलं भुंक्ते १४ यस्त्विह वै राजा राजपुरु
षो वा अदंड्ये दंडं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदंडं स पापीयान्नरकेऽमुत्र सूकरमुखे नि
पतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखंड आर्त्तस्वरेण स्वनयन् क्व
चिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतः यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः १५ यस्त्विह वै भूतानामीश्व

विविक्त विज्ञाता परव्यथा यैरविवेकिभिस्तेषाम् पुरुषेण ब्राह्मणादिभावेन विधिनिषेधपूर्वककल्पिता वृत्ति

२६

भा॰पं॰ र्यस्याविविक्तापरव्यथायेन विवेकिना अभिद्रुग्धाः हिंसिताः विहिता निद्रारूपा निर्वृत्तिर्यस्य न लब्धमवस्थानं ये

टी॰ न सतमसि परिक्रामति १६ यत्किंचन भक्ष्यादिकमुपनतं प्राप्तं तदसंविभज्य न निर्मिताः पंचयज्ञा येन अत एव वा

९२ यसैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः कृमिभोजनः कृमीनेव भुंजानः यावत्तत् यावंति योजनानि तत्कृमिकुंडं तावंति वर्षा

व्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रांधकूपेन द्रभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जंतुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुण मक्षिकादिभिर्ये के चाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृति रलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः १६ यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुंडे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमि भोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं चानयते १७ यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वाऽपहरति अन्यस्य वानापदि पुरुषस्तममुत्र राजन्य मा पुरुषा अयस्मयैरग्निपिंडैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषंति १८॥ णि यावद्वानत्यातक मित्यर्थः अप्रत्त ग्रामः

मसंविभक्तम् अप्रहुतं वाऽत्तीति तथा सः अनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तम् १७ निष्कुषंति छिंदंति १८॥ छ ॥ ९२

तिग्मयातप्तया सूर्म्याप्रतिमया १९ सर्वाभिगमः पश्वाद्युपगंता २० अपारखंडाः सत्कुलीनाः संतः द्वितीयांतपाठे सेतुं

यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयंत-
स्तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमालिंगयंति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या १९ यस्त्विह
वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्त्तमानं वज्रकंटकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षंति २० ये त्वि-
ह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाखंडाः धर्मसेतून् भिंदंति ते संपरेत्य वैतरण्यां निपतंति
भिन्नमर्यादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्म-
ना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन कर्मपाकमनुस्मरंत उपतप्यंते विण्मू-
त्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते २१ ये त्विह वै वृषलीप-
तयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरंति ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्ले-
ष्ममलापूर्णार्णवे निपतंति तदेवातिबीभत्सितमश्नंति २२ ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो
ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नंति तानपि संपरेतान् लक्ष्यभूतान्यमपु-
रुषा इषुभिर्विध्यंति २३ ॥ ६ विशेषणं म नदीं विशिनष्टि विण्मूत्रेति २१ पशुचर्यां स्वेच्छाचारम् २२

अतीर्थे विहितादन्यत्र विध्यंती प्राणनिरोधो दर्शितः २३

निरयपतयो यमपुरुषाः २४ लालाभक्षमाह यस्त्विति रेतःपानं कारयंति २५ यमदूता ये श्वानः सरभसम् स-

ये त्विह वै दांभिका दंभयज्ञेषु पशून्विशसंति तानमुष्मिँल्लोके वैशसे नरके पतितान्
निरयपतयो घातयित्वा विशसंति २४ यस्त्विह वै सवर्णां भार्यां द्विजो रेतः पाययति का-
ममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययंति २५ ये त्विह वै द-
स्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान्सार्थान्वा विलुंपंति राजानो राजभटा वा तांश्चापि हि परेत्य यम-
दूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादंति २६ यस्त्विह वा अनृतं
वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्यधःशिरा निरव-
काशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः संपात्यते यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तद-
वीचिमत्तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति २७ यस्त्वि-
ह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमाद-
तस्तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिंचंति २८

संभ्रमम् २६ द्रव्यविनिमये क्रयादौ निरवकाशे निरालंबे अवीचिशब्दार्थमाह यत्रेति वीचिस्तरंगः तद्रहितत्वाद-
वीचिः २७ यो विप्रस्तत्कलत्रं वा सुरां पिबति अन्योऽपि वा व्रतस्थः सन् राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथः कृतसोमपानद्वय-
न्वर्थः नयोः सोमस्याने फलचमसविधानात् सोमपाननि-
षेधाच्च तथा च श्रुतिः न्यग्रोधस्तिभिराहृत्य ताः संपिष्य दधि-
न्युपमृज्य तमस्मै भक्षं संप्रयच्छेन्न सोममिति २८ ॥ ५ ॥

सपूर्वमपिमतकएवसन्मत्वा २८ पुरुषस्यमेधेनहिंसया भैरवादीन्यजंते याश्चस्त्रियःकामरूपाःरक्षोगणाभूत्वा

अथचयस्त्विहवाआत्मसंभावनेनस्वयमधमोजन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतोवरी
यसोनबहुमन्येतसमृतकएवमृत्वाक्षारकर्दमेनिरयेऽवाक्शिरानिपातितोदुरंतायाः
तनाह्यश्नुते २९ येत्विहवैपुरुषाःपुरुषमेधेनयजंतेयाश्चस्त्रियोनृपशून्खादंतितांश्च
तेपशवइवनिहतायमसदनेपातयंतोरक्षोगणाःसौनिकाइवस्वधितिनाऽवदार्यासृ
क्पिबंतिनृत्यंतिचगायंतिचहृष्यमाणायथेहपुरुषादाः ३० येत्विहवाअनागसोऽर
ण्येग्रामेवावैश्रंभिकैरुपसृतानुपविश्रंभय्यजिजीविषूञ्शूलसूत्रादिषूपप्रोतान्क्री
डनकतयापातयंतितेऽपिचप्रेत्ययमयातनासुशूलादिषुप्रोतात्मानःक्षुत्तृड्भ्यांचाऽ
भिहताःकंकवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमानाआत्मशमलंस्मरंति ३१ येत्वि
हवैभूतान्युद्वेजयंतिनराउल्बणस्वभावायथादंदशूकास्तेऽपिप्रेत्यनरकेदंदशूकाख्ये
निपतंतियत्रनृपदंदशूकाःपंचमुखाःसप्तमुखाउपसृत्यग्रसंतियथाबिलेशयान् ३२
येत्विहवाअंधावटकुशूलगुहादिषुभूतानिनिरुंधंतितथा यथेहतेपुरुषादाःसंतःपूर्वमनृतं
त्वाहुत ३० वैश्रंभकैः विश्वासोपायैःउपविश्रंभय्य विश्वास्य ३१ बिलेशयान्मूषकान् ३२ सगरेण॥ ९ ॥

सविषेण ३३ अतिथयोऽज्ञातपूर्वाःतान्पापेनवक्रीकृतेन ३४ आढ्याभिमतिः धनगर्वितःअहंकृतिःश्रेष्ठोऽहमि
तिमानीतिर्यक्प्रेक्षणंयस्यसर्वतःगुर्वादेरपिधनंचोरयिष्यतीतिविशंकमानःपरिशुष्यमाणंहृदयंवदनंचयस्य

ऽसुव्रतेषेवोपवेश्यसगरेणवन्हिनाधूमेननिरुंधंति ३३ यस्त्विहवाअतिथीनभ्यागता
न्वागृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिवपापेनचक्षुषानिरीक्षतेतस्यवाऽपिनिर
येपापदृष्टेरक्षिणीवज्रतुंडागृध्राःकंककाकवटादयःप्रसह्योरुबलादुत्पाटयंति ३४
यस्त्विहवाआढ्याभिमतिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणःसर्वतोऽभिविशंकीअर्थव्ययना
शचिंतयापरिशुष्यमाणहृदयवदनोनिर्वृत्तिमनवगतोग्रहइवार्थमभिरक्षतिसचा
पिप्रेत्यतदुत्पादनोत्कर्षणशमलग्रहःसूचीमुखेनरकेनिपततियत्र हवित्तग्रहंपाप
पुरुषंधर्मपुरुषावायकाद्ववसर्वतोऽगेषुसूत्रैःपरिवयंति ३५ एवंविधानरकायमा
लयेसंतिशतशःसहस्रशस्तेषुसर्वेषुचसर्वएवाधर्मवर्त्तिनोयेकेचिदिहोदिताअनु
दिताश्चावनिपतेपर्यायेणविशंतितथैवधर्मानुवर्त्तिनइतरत्रइहतुपुनर्भवेतउभय
शेषाभ्यांनिविशंति निवृत्तिलक्षणमार्गआदावेवव्याख्यातः ॥ अनवगतःअप्राप्तःतस्या
र्थस्योत्सादनादिभिःशमलंगृण्हातितथापरिवयंतिसूत्रप्रोतान्कुर्वंति ३५ इतरत्रस्वर्गादौइहमर्त्यलोके

भा०पं० आद्यावेव द्वितीयस्कंधे वैश्वानरं यातीत्यादिना उपगेयमुपनिषदं श्रद्धाभक्तिभ्यां विशुद्धा बुद्धिर्यस्य ३६ यथावच्छ्रु
टी० त्वा ३७ कथंभूता संस्था सकलानां जीवनिकायानां धाम आश्रयभूतं वपुरिति ३८ पंचमस्कंधसंबंधिपद्भावार्थदी
९५

एतावानेवाण्डकोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते तत्तद्भगवतो नाराय
णस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठरूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतः पठति शृ
णोति श्रावयति स उपगेयं भगवतः परमात्मनोऽग्राह्यमपि श्रद्धा
भक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद ३६ श्रुत्वा स्थूलं तथा सूक्ष्मं रूपं भगवतो य
तिः स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धिया नयेदिति ३७ भूद्वीप
वर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपाताल दिङ्नरकभागणलोकसंस्था गी
ता मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिकाय
धाम ३८ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पंचमस्कंधे नरका
नुवर्णनो नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः २६ ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥

पनैः श्रीयतां परमानंदनृहरिर्बालभाषितैः १ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावा रामः
र्थदीपिकायां पंचमस्कंधटीकायां षड्विंशतितमोऽध्यायः २६ ॥ ॥ श्रीकाशीविश्वेश्वराभ्यां नमः ॥ ५ ॥ ९५

इति श्रीमद्भागवते पंचमस्कन्धः समाप्तः